

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ, ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΔΙΕΘΝΕΣ & ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΙΟ & ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: «ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΠΟΙΝΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Εμπορία ανθρώπων και γενετήσια εκμετάλλευση-το Ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο
Human trafficking and sexual exploitation-the European legal framework**

ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΡΙΑ-ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ (Α.Μ. 1221Μ070)

Επιβλέπων Καθηγητής: **Λίβος Νικόλαος**

Αθήνα, Δεκέμβριος 2022

Τριμελής Επιτροπή:

Νικόλαος Λίβος: Επίκουρος Καθηγητής Νομικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών - ΕΚΠΑ

Όλγα Τσόλκα: Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστήμιο

Ιωάννα Αναστασοπούλου: Διδάσκουσα Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Μαρία-Ευαγγελία Κωνσταντοπούλου, 2022

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τη συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων της συγγραφέως.

Περιεχόμενα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο	9
1. Η έννοια της <i>Εμπορίας Ανθρώπων</i>	9
1.1 Εισαγωγή	9
1.2 Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Νομικό Πλαίσιο	11
1.3 Το Ενωσιακό Νομικό Πλαίσιο.....	15
1.3.1 Η πορεία παρέμβασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με μέσα του Ποινικού Δικαίου.....	15
1.3.2 Η έκδοση της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ για την πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και την προστασία των θυμάτων της και για την αντικατάσταση της Απόφασης-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου ..	18
1.4 Η τυποποίηση του αδικήματος στην Οδηγία 2011/36/ΕΕ και ενσωμάτωση στην ελληνική έννομη τάξη - εννοιολογικά στοιχεία του ορισμού	23
1.4.1 Γενικές επισημάνσεις.....	23
1.4.2 Το προστατευόμενο έννομο αγαθό	28
1.4.3 Αντικειμενική υπόσταση.....	30
1.4.3.1 Η <i>πράξη</i> της εμπορίας-τρόποι τέλεσης: άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323 ^Α §1ΠΚ	30
1.4.3.2 Μέσα τέλεσης	34
1.4.3.2.1 Η τέλεση με <i>εξαναγκαστικά μέσα</i> : άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323 ^Α §1ΠΚ.....	34
1.4.3.2.2 Η τέλεση με <i>απατηλά μέσα</i> : άρθρα 2§§1 Οδηγίας και 323 ^Α §2ΠΚ	37
1.4.3.3 Το στοιχείο της <i>συναίνεσης</i> : άρθρα 2§4 Οδηγίας και 323 ^Α §2ΠΚ.....	39
1.4.3.4 <i>Παράσυρση</i> του θύματος κατ' <i>εκμετάλλευση της εύλογης θέσης</i> του: άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323 ^Α §2ΠΚ ..	41
1.4.4 Υποκειμενική υπόσταση - <i>σκοπός εκμετάλλευσης</i> : άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323 ^Α §1ΠΚ	45
1.4.5 Μορφές εκμετάλλευσης: άρθρα 2§3 Οδηγίας και 323 ^Α §5ΠΚ.....	47
1.6 Επίλογος.....	53
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο	55
2. Η έννοια της <i>Γενετήσιας Εκμετάλλευσης</i>	55
2.1 Εισαγωγή	55
2.2 Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Νομικό Πλαίσιο	56
2.2.1 Από τα πρώιμα διεθνή κείμενα στα νεότερα νομικά εργαλεία - διαχρονικά ζητήματα.....	56
2.3 Το Ενωσιακό Νομικό Πλαίσιο.....	60
2.3.1 Η γέννηση των προϋποθέσεων ποινικοποίησης της <i>γενετήσιας εκμετάλλευσης</i> στο πλαίσιο της <i>σωματεμπορίας</i>	60
2.3.2 Η προσέγγιση της <i>γενετήσιας εκμετάλλευσης</i> μέσα από την Οδηγία 2011/36/ΕΕ.....	62
2.4 Ζητήματα ενσωμάτωσης στην ελληνική έννομη τάξη.....	64
2.4.1 Η εννοιολόγηση της <i>γενετήσιας εκμετάλλευσης</i> υπό το άρθρο 323 ^Α §5 περ. στ) ΠΚ	64
2.4.2 <i>Εκμετάλλευση της εκπόρνευσης</i> και προβληματισμοί: μια ματιά στα άρθρα 350ΠΚ (ως ίσχυε) και 349§3ΠΚ 68	
2.4.3 Το προστατευόμενο έννομο αγαθό υπό τη συγκριτική επισκόπηση των άρθρων 323 ^Α ΠΚ και 351ΠΚ (ως ίσχυε)	71
2.4.4 Οι πολλές μορφές της <i>βίας</i> και ο παράγοντας του φύλου.....	73

2.4.4.1. Η βία ως μέσο εξαναγκασμού.....	74
2.4.4.2. Η έμφυλη βία ως μορφή διακρίσεων	80
2.4.5 Η ποινικοποίηση της ζήτησης: άρθρα 18§4 της Οδηγίας και 323 ^A §6ΠΚ.....	84
2.4.6 Μη άσκηση δίωξης και μη τιμώρηση των θυμάτων: άρθρα 8 Οδηγίας και 323 ^A §8ΠΚ-59ΚΠΔ	87
2.5 Επίλογος.....	90
Βιβλιογραφία.....	92

Περίληψη

Η εμπορία ανθρώπων αποτελεί ένα παγκόσμιο και σύνθετο φαινόμενο που πλήττει ευθέως τα θεμελιώδη δικαιώματα και υπάγεται στους τομείς της ιδιαίτερα σοβαρής εγκληματικότητας με διασυνοριακή διάσταση. Πρόκειται για ένα από τα κατ' εξοχήν πεδία δράσης που εκτιμάται ότι μπορεί να αντιμετωπιστεί πληρέστερα σε ενωσιακό επίπεδο και μία από τις σταθερές προτεραιότητες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο προχώρησαν στην έκδοση της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ για την πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και την προστασία των θυμάτων της, η οποία αποτέλεσε την πρώτη Οδηγία που εκδόθηκε μετά τη ρητή εκχώρηση ποινικών αρμοδιοτήτων στην Ένωση με τη Συνθήκη της Λισαβώνας. Παρά δε τα βήματα που έχουν σημειωθεί έως σήμερα στην κατεύθυνση της ομοιόμορφης αντιμετώπισης του εγκλήματος, η εμπορία ανθρώπων εξακολουθεί να αποτελεί μια από τις σημαντικότερες απειλές για την Ένωση, η οποία εκδηλώνεται με περισσότερες μορφές. Μεταξύ αυτών, κυρίαρχη θέση κατέχει η εμπορία ανθρώπων για σεξουαλικούς σκοπούς, με την πλειονότητα των θυμάτων να απαρτίζεται από γυναίκες και κορίτσια. Το γεγονός αυτό φέρνει στην επιφάνεια επίκαιρα ζητήματα, όπως η βία κατά των γυναικών ως μορφή διακρίσεων και παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών στη βάση του φύλου. Αφορμή της ενασχόλησής μου με το παρόν θέμα αποτέλεσε η πρόσφατη πρόταση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να υπαχθεί η έμφυλη βία στα ευρωεγκλήματα του άρθρου 83ΣΛΕΕ και η πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για έκδοση Οδηγίας για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας.

Με αυτές τις σκέψεις, κρίθηκε σκόπιμο από τη γράφουσα να διερευνηθεί το υφιστάμενο ενωσιακό νομοθετικό πλαίσιο γύρω από την εμπορία ανθρώπων και τη γενετήσια εκμετάλλευση γυναικών -εξαιρουμένων των παιδιών που αποτελούν σημαντικό κεφάλαιο που χρήζει χωριστής μελέτης- προκειμένου να καταδειχθεί κατά πόσον ο Έλληνας νομοθέτης προέβη σε ορθή μεταφορά των διατάξεων της Οδηγίας στην εγχώρια έννομη τάξη. Διευκρινίζεται ότι τα ζητήματα που σχετίζονται με τις δύο αυτές έννοιες είναι πολλά περισσότερα από αυτά με τα οποία καταπιάνεται η παρούσα μελέτη. Εντούτοις, για λόγους εμβάθυνσης το ενδιαφέρον εν προκειμένω επικεντρώνεται στον ορισμό της εμπορίας ανθρώπων και σε ορισμένα καίρια ζητήματα που σχετίζονται με την έννοια της γενετήσιας εκμετάλλευσης, περιλαμβανομένης της προσέγγισης της έννοιας και της εκμετάλλευσης της εκπόρνευσης, της κατάδειξης των πολλών μορφών της βίας και της σημασίας του παράγοντα του φύλου, της ποινικοποίησης της ζήτησης και της αρχής της μη δίωξης και τιμώρησης των θυμάτων. Ιδίως, ερευνάται καταρχήν αν η Ένωση είχε αρμοδιότητα δράσης στον τομέα της εμπορίας ανθρώπων και αν ορθά άσκησε τις νομοθετικές της εξουσίες με την επιλογή του συγκεκριμένου νομοθετικού εργαλείου.

Περαιτέρω, ερευνάται κατά πόσον ο Έλληνας νομοθέτης στοιχήθηκε με τις ενωσιακές του υποχρεώσεις, κατά την μεταφορά των ερευνώμενων διατάξεων, με σημείο αναφοράς τόσο το γράμμα και το πνεύμα της Οδηγίας όσο και τη σχετική νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου.

Λέξεις-κλειδιά

εμπορία ανθρώπων, σωματεμπορία, γενετήσια εκμετάλλευση, σεξουαλική εκμετάλλευση, έμφυλη βία, Ευρωπαϊκό ποινικό δίκαιο

Abstract

Human trafficking is a global and complex phenomenon that directly violates fundamental rights. Moreover, it is a particularly serious and cross-border crime which is also considered one of the major fields of action that could be better addressed at the EU level and one of the primary priorities of the European Union. In this context, the European Parliament and the Council issued Directive 2011/36/EU on preventing and combating trafficking in human beings and protecting its victims, which was the first Directive issued after the explicit assignment of criminal competences to the European Union with the Treaty of Lisbon. Despite the steps that have been taken to date in the direction of a harmonized response to the crime, human trafficking continues to be one of the most significant threats that takes many forms. Among others, human trafficking for sexual exploitation occupies a dominant position in the relevant list while the majority of victims consists of women and girls. This fact brings to light topical issues, such as violence against women as a form of discrimination and violation of fundamental rights and freedoms on the basis of gender. One of the reasons I decided to do the present research was the recent proposal of the European Parliament to consider the possibility of including gender-based violence in the euro-crimes of Article 83 TFEU and the proposal of the European Commission for a Directive on combating violence against women and domestic violence.

With these thoughts in mind, I decided to emphasize at the EU legislative framework on human trafficking and sexual exploitation of women -children are excluded because their protection constitutes a particularly significant field that should be examined at a separate research- in order to demonstrate whether the Greek legislator has correctly transferred the Directive to the domestic legal order. It is clarified that the issues related to these two concepts are much more than those this study deals with. The present study focuses on the definition of human trafficking and on some key issues related to the concept of sexual exploitation, including the definition of sexual exploitation and exploitation of prostitution, the many forms of violence and the significance of gender factor, the criminalization of demand and the principles of non-prosecution and non-punishment of victims of trafficking. In particular, I will examine whether the European Union had the required legislative competence in the area in question and whether it correctly exercised its legislative powers through the choice of this particular legislative tool; the Directive. Furthermore, I will examine whether the Greek legislator has complied with their EU obligations regarding the articles in question with reference to the letter and the spirit of the Directive as well as the relevant jurisprudence of the European Court of Human Rights.

Key-words

human trafficking, trafficking in persons, trafficking in human beings, THB, sex trafficking, sexual exploitation, gender-based violence, European criminal law

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

1. Η έννοια της *Εμπορίας Ανθρώπων*

1.1 Εισαγωγή

Ο όρος *εμπορία ανθρώπων* (*human trafficking* ή *trafficking in persons* ή *trafficking in human beings/THB*) περιγράφει εν γένει τις εγκληματικές συμπεριφορές που σκοπούν σε πάσης φύσεως εκμετάλλευση του ανθρώπινου σώματος,¹ η οποία μπορεί να εκδηλώνεται με διαφορετικές και ενίοτε αλληλοεπικαλυπτόμενες μορφές. Η σχετική λίστα βαίνει διαρκώς αυξανόμενη και πάντως είναι ενδεικτική. Τούτο εύλογα καθότι το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων χαρακτηρίζεται από μια δυναμική εξέλιξη ώστε δεν είναι δυνατόν να αποκλεισθεί *a priori* η εμφάνιση νέων μορφών εκμετάλλευσης.² Έως σήμερα δεν απαντάται ένας διεθνώς αποδεκτός ορισμός της έννοιας,³ ως προς την οποία έχει διατυπωθεί η θέση ότι ανταποκρίνεται ευρύτερα σε ένα *παρασιτικό έγκλημα που τρέφεται από την ευαλωτότητα, ακμάζει σε περιόδους αβεβαιότητας και επωφελείται από την αδράνεια.*⁴

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (εφεξής «ΕΔΔΑ») έχει χαρακτηρίσει την εμπορία ανθρώπων ως μια *σύγχρονη μορφή δουλείας*,⁵ αναγνωρίζοντας ότι η ίδια η φύση της και ο σκοπός εκμετάλλευσης συνίστανται στην άσκηση εξουσιών εφάμιλλων του δικαιώματος ιδιοκτησίας που τρέπουν τον άνθρωπο σε εμπορεύσιμο είδος.⁶ Η ανωτέρω φράση εσωκλείει την ουσία της εμπορίας ανθρώπων ως ενός σύνθετου φαινομένου που εδράζεται στην μεταχείριση των ανθρώπων ως αντικειμένων (*res*) με σκοπό την εκμετάλλευσή τους. Σύμφωνα με την νομολογία του Δικαστηρίου πρόκειται όχι μόνο για ιδιαίτερα σοβαρό έγκλημα που πρέπει να τιμωρείται, αλλά, επιπλέον, για σοβαρή παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των θυμάτων, απειλή της δημοκρατίας και της κοινωνίας

¹Α. Συκιάτου (2003), *Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια-Θύμα, δράστης και κατασταλτικές στρατηγικές*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 17.

²Ζ. Παπασιώπη-Πασιά (2008), *Το νομικό καθεστώς για τις αλλοδαπές γυναίκες-θύματα εκμετάλλευσης και παράνομης διεθνούς διακίνησης, Διεθνείς και Ευρωπαϊκές προσπάθειες*, Επιτροπή Ερευνών, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 54.

³Ν. MacInnis (2013), *Human Trafficking: The complexities of a Global Definition*, *Behavioural Undergraduate Journal*, τ. 1 (1).

⁴Δήλωση κατά την Παγκόσμια Ημέρα κατά της Εμπορίας Ανθρώπων του Εκτελεστικού Διευθυντή του Γραφείου των Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα (UNODC) Yury Fedotov: ‘...*a parasitic crime that feeds on vulnerability, thrives in times of uncertainty, and profits from inaction*’, 30 Ιουλίου 2016.

⁵ΕΔΔΑ, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, απόφαση της 7^{ης} Ιανουαρίου 2010, αρ. 25965/04, §281, *S. M. v. Croatia*, αποφάσεις της 19^{ης} Ιουλίου 2018 (First Section) και της 25^{ης} Ιουνίου 2020 (Grand Chamber), αρ. 60561/14, §56.

⁶ΕΔΔΑ, *Rantsev* ό.π. §§85-88, 101, *S.M.* ό.π. §59.

συνολικά⁷ τέτοιας βαρύτητας μάλιστα που χρήζει απόλυτης προστασίας⁸ και επισύρει ευθύνη των κρατών σε διεθνές επίπεδο.⁹ Η αυξημένη αυτή βαρύτητα συναρτάται τόσο με τη φύση του εγκλήματος και την ένταση της προσβολής όσο και με την έκταση του φαινομένου που ευνοείται από ποικίλους παράγοντες. Είναι γεγονός, εξάλλου, ότι η εμπορία ανθρώπων αποτελεί την τρίτη μεγαλύτερη εγκληματική δραστηριότητα παγκοσμίως μετά το παράνομο εμπόριο ναρκωτικών και όπλων αποφέροντας ετησίως έσοδα 150 δισ. δολλαρίων,¹⁰ ενώ το ποσοστό των καταγεγραμμένων θυμάτων ολοένα αυξάνεται. Εντούτοις, ο αριθμός των διώξεων παρατηρείται ότι παραμένει εξαιρετικά και δυσανάλογα χαμηλός, με το τελικό ποσοστό καταδικών να αντιπροσωπεύει μία μικρή μόνο μερίδα των υποθέσεων παγκοσμίως.¹¹

Μεταξύ των παραγόντων που συμβάλλουν στην ανωτέρω κατάσταση και τη συνακόλουθη διαίωσιση του εγκλήματος, κυρίαρχη θέση κατέχουν οι δυσκολίες συμφωνίας σε έναν κοινό ορισμό, οι οποίες οδήγησαν σε μη ευθυγραμμισμένες και κάποτε αντικρουόμενες εθνικές προσεγγίσεις που κατέστησαν αδύνατη ή πάντως αναποτελεσματική τη διασυνοριακή συνεργασία.¹² Αν και το αδίκημα μπορεί να συναντάται σε εθνικό επίπεδο, οπότε γίνεται λόγος για εσωτερική εμπορία ανθρώπων (*internal trafficking*), επισημαίνεται ότι, συνηθέστερα, λαμβάνει διασυνοριακό χαρακτήρα (*external trafficking*), υποκινούμενη και συντελούμενη στο πλαίσιο οργανωμένων εγκληματικών δικτύων.¹³ Ως αποτέλεσμα αντιμετωπίζεται ως υπερεθνικό έγκλημα, η καταπολέμηση του οποίου προϋποθέτει την ανάληψη δράσης σε συλλογικό, πολυμερές επίπεδο. Στη βάση αυτή κεντρική αφετηρία στην προσέγγιση και αντιμετώπιση του εγκλήματος κατέχει η κατανόηση του ορισμού της έννοιας, όπως αποτυπώνεται στα υπερνομοθετικά κείμενα και ιδιαίτερα στην Οδηγία 2011/36/ΕΕ, προκειμένου να αξιολογηθεί,

⁷ L. Gaspari (2019), *The International and European Legal Framework on human trafficking: an overall overview*, *DEP-Deportate, Esuli, Profughe*, 40, σ. 47-48. ΕΔΔΑ, *Rantsev* ό.π. §282, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §56, *Siliadin v. France*, απόφαση της 26^{ης} Ιουλίου 2005, αρ. 73316/01, §§ 7 και 89.

⁸ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §55

⁹ T. Kyriazi (2015), *Trafficking and Slavery: The Emerging European Legal framework on Trafficking in Human Beings-Case law of the ECHR in perspective*, *IHRL Rev*, τ. 4 (1), σ. 33-52.

¹⁰ ILO Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage, Geneva, International Labour Office 2017. Βλ.: https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_575479/lang--en/index.htm

¹¹ United States Department of State, *Trafficking in PERSONS, REPORT*, Washington DC, U.S. Government Printing office, 2014. A. Bosma & C. Rijken (2016), *Key Challenges in the Combat of Human Trafficking, Evaluating the EU Trafficking Strategy and EU Directive*, *New Journal of European Criminal Law*, τ. 7(3), σ. 315-330:316.

¹² A. Gallagher & P. Holmes (2008), *Developing an Effective Criminal Justice Response to Human Trafficking, Lessons From the Front Line*, *International Criminal Justice Review*, 18(3), 318-343:319.

¹³ E. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2005), *Οργανωμένο έγκλημα και τρομοκρατία, Σύγχρονες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή και ελληνική έννομη τάξη*, Αθήνα: Δίκαιο & Οικονομία.

ακολουθως, η σύμφωνη ή μη προς τις ενωσιακές επιταγές τυποποίηση του αδικήματος στην εγχώρια έννομη τάξη.¹⁴

1.2 Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Νομικό Πλαίσιο

Στα κυριότερα υπερνομοθετικά κείμενα για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων εντάσσονται το πρωτόκολλο για την Πρόληψη, Καταστολή και Τιμωρία της Εμπορίας Ανθρώπων, ιδιαίτερα Γυναικών και Παιδιών (εφεξής «Πρωτόκολλο του Παλέρμo»), και η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Καταπολέμηση της Εμπορίας Ανθρώπων (εφεξής «Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης»). Το δύο νομοθετήματα ενσωματώθηκαν στην ελληνική έννομη τάξη με τους Ν. 3875/10¹⁵ και 4216/13¹⁶ αντίστοιχα.

Το Πρωτόκολλο του Παλέρμo αποτέλεσε ένα από τα Πρωτόκολλα¹⁷ που συμπλήρωσαν τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διεθνικού¹⁸ Οργανωμένου Εγκλήματος (εφεξής «Σύμβαση του ΟΗΕ»),¹⁹ η οποία υιοθετήθηκε στις 15 Νοεμβρίου 2000²⁰ και τέθηκε σε ισχύ το

¹⁴ Η διερεύνηση του κατά πόσον ο Έλληνας νομοθέτης στοιχίθηκε με τις ενωσιακές του υποχρεώσεις επιχειρείται στη βάση ορισμένων γενικών κριτηρίων που έχει διατυπώσει νομολογικά το Δικαστήριο της ΕΕ στα οποία συγκαταλέγεται: α) η επιλογή του τύπου και των χρησιμοποιούμενων μέσων ώστε να διασφαλίζεται το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα συναρτήσει των στόχων της οδηγίας (ΔΕΚ 103/77-45/77 Royal Scholten-Honig (Holdings) Limited, απόφαση της 25^{ης} Οκτωβρίου 1978), β) η μέριμνα που οφείλει να επιδεικνύει κάθε κράτος-μέλος για την τήρηση των απαιτήσεων της σαφήνειας και της ασφάλειας δικαίου μέσα από την αποτύπωση των ενωσιακών δεσμεύσεων σε εθνικές διατάξεις δεσμευτικής ισχύος (ΔΕΚ 239/85 Επιτροπή κατά Βελγίου, απόφαση της 2ας Δεκεμβρίου 1986), γ) η εξασφάλιση της πλήρους εφαρμογής της Οδηγίας κατά τρόπο ακριβή και σαφή χωρίς να αποκλείεται να αρκούν τα ήδη υφιστάμενα εθνικά μέτρα (ΔΕΚ 29/84 Επιτροπή κατά Γερμανίας, απόφαση της 23^{ης} Μαΐου 1985), και δ) η έγκαιρη μεταφορά της Οδηγίας εντός της ταχθείσας προθεσμίας (ΔΕΚ 52/75 Επιτροπή κατά Ιταλίας, απόφαση της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1968)

¹⁵ ΦΕΚ Α 158/20.9.2010

¹⁶ ΦΕΚ Α 266/10.12.2013

¹⁷ α) The Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, especially Women and Children, β) The Protocol against the Smuggling of Migrants by Land, Sea and Air, και γ) The Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, their Parts and Components and Ammunition. Διευκρινίζεται ότι και τα τρία Πρωτόκολλα λειτουργούν συμπληρωματικά στη Σύμβαση γι' αυτό και πρέπει να ερμηνεύονται σε συνδυασμό με τις διατάξεις της. Τούτο εξάλλου απορρέει και από το άρθρο 1§2 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμo όπου ορίζεται ρητά ότι οι διατάξεις της Σύμβασης πρέπει να ερμηνεύονται *mutatis mutandis* με αυτές του Πρωτοκόλλου, ήτοι με τις αναγκαίες τροποποιήσεις όπου το απαιτούν οι περιστάσεις ή, άλλως, όπου τούτο κρίνεται αναγκαίο. Άρθρο 1§2 Πρωτοκόλλου και άρθρο 37 Σύμβασης. Βλ. επίσης: Interpretative notes §62, A/55/383, §17 c of the Legislative Guide, Part 2, σ. 254.

¹⁸ Χρησιμοποιείται ο όρος «Διεθνικό» Οργανωμένο Έγκλημα καθότι έτσι αποδίδεται συνηθέστερα στις ελληνικές μεταφράσεις των ενωσιακών κειμένων και στον Ν. 3875/2010 που κύρωσε τη Σύμβαση του ΟΗΕ και τα συμπληρωματικά της Πρωτόκολλα. Ωστόσο, η ελληνική θεωρία έχει επίσης αποδώσει τη Σύμβαση άλλοτε ως Σύμβαση κατά του Διεθνούς Οργανωμένου Εγκλήματος [Ε. Σύμεωνίδου-Καστανίδου (2005) ό.π. σ. 213] είτε άλλοτε ως Σύμβαση κατά του Διακρατικού Οργανωμένου Εγκλήματος [Α. Συκιώτου (2013), Ενωσιολογικές Αποσαφηνίσεις. Στο Α. Παπαντωνίου κ.ά., *Σωματεμπορία, Ο ρόλος του πελάτη, προσέγγιση και εμπειρικά δεδομένα, Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ*, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα, σ. 66] είτε άλλοτε ως Σύμβαση κατά του Υπερεθνικού Οργανωμένου Εγκλήματος [Κ. Μαγκλιβέρας (2014), *Εμπορία ανθρώπων: Ποινική καταστολή και προστασία των δικαιωμάτων των θυμάτων*, 17, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα: Δημοσιεύματα του κέντρου ερευνής της ελληνικής κοινωνίας, σ. 33].

¹⁹ UN Convention Against Transnational Organized Crime.

²⁰ Resolution 55/25.

2003. Σε αυτή συνοψίστηκαν οι προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας²¹ να αντιμετωπίσει το οργανωμένο έγκλημα που βρισκόταν σε έξαρση από τις αρχές της δεκαετίας του '90, τροφοδοτώντας την ιδέα ότι ο διεθνικός χαρακτήρας του εγκλήματος (*internationalization of organized crime*), όπως αναδύθηκε από τις ιδιαίτερες κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της περιόδου,²² επιτάσσει την αντιμετώπισή του μέσα από συντονισμένες προσπάθειες εντός ενός διεθνούς νομοθετικού πλαισίου (*internationalization of criminal law and criminal justice*).²³ Σημείο τομής αποτέλεσε η διαπίστωση ότι το οργανωμένο έγκλημα εκδηλώνεται με τη μορφή διαφορετικών εγκλημάτων εμπορίας.²⁴ Στο πλαίσιο αυτό, επόμενο μέλημα αποτέλεσε η διαμόρφωση ειδικευμένων διεθνών εργαλείων που θα λειτουργούσαν συμπληρωματικά στη Σύμβαση του ΟΗΕ, με στόχευση, μεταξύ άλλων, στην εμπορία ανθρώπων ως φαινομένου στενά συνδεδεμένου με την οργανωμένη εγκληματικότητα.²⁵

Η υιοθέτηση του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο επακολούθησε, ιδίως, της ραγδαίας έξαρσης του φαινομένου για λόγους σεξουαλικής εκμετάλλευσης που ευνοήθηκε αισθητά μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης.²⁶ Αυτή συνεπέφερε εξαθλίωση της οικονομίας των κατατμημένων χωρών, εκτίναξη του δείκτη μετανάστευσης και ενίσχυση του οργανωμένου εγκλήματος.²⁷ Έτσι, στις αρχές του 21^{ου} αιώνα η ανάγκη αντιμετώπισης της εμπορίας ανθρώπων, κυρίως γυναικών και παιδιών ως συνηθέστερων και πλέον ευάλωτων θυμάτων, κατέστη επιτακτική. Προς το σκοπό αυτό επιχειρήθηκε η συμφωνία σε έναν κοινό ορισμό που θα καταλάμβανε όσο το δυνατόν περισσότερες μορφές εμπορίας ανθρώπων ως αφετηρία της υιοθέτησης ενός συνεκτικού διεθνούς νομοθετικού κειμένου που θα κατευθυνόταν στην ομοιόμορφη αντιμετώπιση του εγκλήματος. Στη βάση αυτή, το Δεκέμβριο του 2000, στο Παλέρμο της Σικελίας, υιοθετήθηκε το Πρωτόκολλο του Παλέρμο, που οφείλει την ονομασία του στον τόπο υπογραφής του, και τέθηκε σε ισχύ στις 29 Νοεμβρίου 2003.

²¹Commission on Crime Prevention and Criminal Justice (CCPCJ), Resolution 1992/1, Resolution 1992/22, Naples Political Declaration and Global Action Plan against Organized Transnational Crime 1994.

²² Σε αυτές μνημονεύονται, ιδίως, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, οι αποτυχημένες οικονομίες κρατών και οι νέες τεχνολογίες. Πρόλογος Σύμβασης, Kofi A. Annan, UN Secretary-General (1997-2006).

²³ K. Neudek et al. (1995), World Ministerial Conference on Organized Transnational Crime: Background Results and Follow-up, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, vol. 3 (1), σ. 88-97.

²⁴D. B. Jansson (2019), *Modern Slavery: A Comparative Study of the Definition of Trafficking in Persons, The role of the Palermo Documents (Chapter 4)*, International Studies in Human Rights, Leiden-Boston: Brill- Nijhoff, 110, σ. 73.

²⁵ D. B. Jansson, ό.π. σ. 73-74.

²⁶ ΕΔΔΑ, *Rantsev*, ό.π. §278. D. M. Hughes (2002), Trafficking for Sexual Exploitation: The case of the Russian Federation, *IOM Migration Research Series*, 7, International Organization for Migration.

²⁷ Ε. Αποσπóρη κ.ά. (2009), Έμφυλη εγκληματικότητα, Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου (Ν. Κουράκης επιμ.), Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.

Το Πρωτόκολλο του Παλέρμο αποτελεί το σημαντικότερο έως σήμερα διεθνές νομοθετικό κείμενο για την αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων και το πρώτο διεθνές δεσμευτικό εργαλείο που περιλαμβάνει έναν επίσημο ορισμό της έννοιας,²⁸ στον οποίο στηρίχθηκαν τόσο η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης όσο και η Οδηγία 2011/36/ΕΕ.²⁹ Επιπλέον, σηματοδότησε το εναρκτήριο σημείο ενός νέου τρόπου αντιμετώπισης της εμπορίας ανθρώπων στις επιμέρους εκφάνσεις της,³⁰ αποτυπώνοντας το *consensus* της διεθνούς κοινότητας να ακολουθήσει μια κοινή προσέγγιση με στόχευση στην αποτελεσματική διεθνή συνεργασία.³¹ Επισημαίνεται, ωστόσο, ότι, παρά τις αρχικές προθέσεις των συντακτών, στο κείμενο δόθηκε τελικώς προτεραιότητα στον κατασταλτικό χαρακτήρα. Τούτο εξηγείται, εν μέρει τουλάχιστον, από το ότι πρόκειται για συμπληρωματικό Πρωτόκολλο σε μια διεθνή συνθήκη για το οργανωμένο έγκλημα, στους σκοπούς της οποίας περιλαμβάνεται πρωταρχικά η δίωξη και τιμωρία των δραστών.³² Από την άλλη πλευρά, οι σχετικές με την προστασία και συνδρομή των θυμάτων διατάξεις έλαβαν προαιρετικό χαρακτήρα, γεγονός που επικρίθηκε ως μία από τις αδυναμίες του Πρωτοκόλλου που η διεθνής κοινότητα έκρινε ότι πρέπει να αρθεί.³³

Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης η εμπορία ανθρώπων αποτέλεσε πεδίο ενδιαφέροντος ομοίως από τη δεκαετία του '90 συνδεδεμένη στενά με το φαινόμενο της μετανάστευσης. Οι αυξητικές τάσεις της, όπως καταγράφηκαν από τα διεθνή και περιφερειακά φόρα της περιόδου, ενέταξαν την αποτελεσματική αντιμετώπιση του εγκλήματος στις προτεραιότητες του Συμβουλίου της Ευρώπης και των δύο οργάνων του, της Επιτροπής Υπουργών και της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης. Αμφότερα εξέδωσαν σειρά συστάσεων που αποτέλεσαν χρήσιμα εργαλεία *soft-law* παρέχοντας σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές για τα κράτη.³⁴ Παράλληλα εξελισσόταν η νομοθετική διαδικασία των διαπραγματεύσεων ενός νομικά

²⁸ *Trafficking in persons shall mean the recruitment, transportation, transfer, harbouring or receipt of persons, by means of the threat or use of force or other forms of coercion, of abduction, of fraud, of deception, of the abuse of power or of a position of vulnerability or of the giving or receiving of payments or benefits to achieve the consent of a person having control over another person, for the purpose of exploitation. Exploitation shall include, at a minimum, the exploitation of the prostitution of others or other forms of sexual exploitation, forced labor or services, slavery or practices similar to slavery, servitude or the removal of organs.*

²⁹ N. MacInnis, ό.π. D. B. Jansson, ό.π. σ. 62.

³⁰ A. T. Gallagher (2010), *The International Law of Human Trafficking*, New York: Cambridge University Press, σ. 15.

³¹ Στο Άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου εξαγγέλλεται ότι της βασικούς στόχους του περιλαμβάνονται α) η πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, ιδίως, των γυναικών και παιδιών, β) η προστασία και συνδρομή των θυμάτων και γ) η πρόωπιση της διεθνούς συνεργασίας.

³² L. Gaspari, ό.π. σ. 53.

³³ A. Gallagher (2006), Recent Legal Developments in the Field of Human Trafficking: A Critical Review of the 2005 European Convention and Related Instruments, *European Journal of Migration and Law*, 8, σ. 166.

³⁴ M. Kouskouna & T. Kyriazi (2016), Updating the EU Anti-Trafficking Legal Framework: A Study of the Role and Value of the 2011 EU Directive on Trafficking in Human Beings, *European Politeia*, 2, σ. 393-934.

δεσμευτικού κειμένου που θα ήρε τις νομοθετικές αδυναμίες του Πρωτοκόλλου του Παλέρμo,³⁵ επεκτείνοντας, συγχρόνως, το ρυθμιστικό πεδίο σε όλες τις μορφές εμπορίας, ανεξάρτητα από το αν φέρουν διασυνοριακό χαρακτήρα ή σχετίζονται με το οργανωμένο έγκλημα.³⁶ Συνάμα δε, θα εξυπηρετούσε την ανάγκη για πληρέστερη προστασία των θυμάτων,³⁷ μεταθέτοντας την προσοχή στην εξεύρεση της ισορροπίας μεταξύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των σκοπών της ποινικής καταστολής.³⁸ Το αποφασιστικό βήμα στην πορεία αυτή σημειώθηκε με την υιοθέτηση στις 16 Μαΐου 2005 της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης (‘*Anti-Trafficking Convention*’)³⁹ που τέθηκε σε ισχύ την 1^η Φεβρουαρίου 2008.

Η προστιθέμενη αξία της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης έγκειται στο ότι αποτελεί το πρώτο διεθνές νομοθετικό κείμενο που υιοθετεί ρητά μια προσανατολισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα προσέγγιση και διακηρύττει ότι η εμπορία ανθρώπων συνιστά σοβαρή παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των δημοκρατικών κοινωνιών.⁴⁰ Συγχρόνως, αποτυπώνει τη θέση ότι η εμπορία ανθρώπων ισοδυναμεί με μια σύγχρονης μορφής δουλεία⁴¹ που αντιμετωπίζει τους ανθρώπους ως αντικείμενα εκμετάλλευσης.⁴² Διαδηλώνει, ακόμη, ότι η αποκατάσταση της θέσης των θυμάτων και η διασφάλιση της ουσιαστικής απόλαυσης των δικαιωμάτων τους απαιτεί την λήψη συνεκτικών μέτρων που στοχεύουν όχι μόνο στη δίωξη, αλλά επιπλέον, στην επαρκή προστασία τους και την πρόληψη του εγκλήματος.⁴³ Η απαίτηση αυτή ικανοποιείται με την εισαγωγή διατάξεων που στοχεύουν όχι μόνο στη θεωρητική κατοχύρωση των διαλαμβανόμενων στόχων, αλλά, πρωτευόντως, στην *de facto* υλοποίησή τους· προϋπόθεση αυτής δε, είναι η έγκαιρη ταυτοποίηση (*early identification*) των θυμάτων,⁴⁴ λογική αφετηρία της οποίας είναι η κατάφαση της στοιχειοθέτησης του αδικήματος. Τούτο συντρεχόντων των επιμέρους στοιχείων του εγκλήματος στη βάση του ορισμού του Πρωτοκόλλου του Παλέρμo.⁴⁵ Ο τελευταίος μπορεί μεν

³⁵ A. Gallagher (2006), ό.π. σ. 176.

³⁶ Άρθρο 2.

³⁷ L. Gaspari, ό.π. σ. 56.

³⁸ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης (Explanatory Report to the Council of Europe Convention on Action Against Trafficking in Human Beings, Warsaw, 16.V.2005, CETS 197), §29, 32

³⁹ Council of Europe Convention on Action Against Trafficking in Human Beings, CETS 197.

⁴⁰ Προοίμιο Σύμβασης, Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §3.

⁴¹ D. Marmol (2006), ‘The EU and SouthEast Europe confronting trafficking in human beings’, Communications to members S15/04, EPC-KBF Migration Dialogues.

⁴² Αιτιολογική Έκθεση ό.π. §3.

⁴³ M. Kouskouna & T. Kyriazi, ό.π. σ. 394.

⁴⁴ M. Borraccetti (2017), Trafficking in Human Beings and Human Security: A Comprehensive Approach. Στο S. Salomon et al (edt.), *Blurring Boundaries: Human Security and Forced Migration* (σ. 187-215), Leiden-Boston: Brill-Nijhoff, σ. 192. A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ. 323-324.

⁴⁵ Επισημαίνεται ότι η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης υιοθετεί αυτούσιο τον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Παλέρμo, εισάγοντας περαιτέρω στο άρθρο 4(ε) τον ορισμό του θύματος. Ιδίως, ως θύμα λαμβάνεται κάθε φυσικό πρόσωπο που μετατρέπεται σε αντικείμενο εμπορίας υπό την έννοια της Σύμβασης.

να αποτέλεσε τη βάση των μετέπειτα νομικών βημάτων που σημειώθηκαν, εντούτοις, δεν παραβλέπεται ότι -κατά τη διατύπωση του Συμβουλίου της Ευρώπης- φαίνεται να θυσιάσε μερικώς την απαίτηση για σαφήνεια⁴⁶ προκειμένου να επιτευχθεί μια ικανοποιητική ευρύτητα προς αποφυγή τυχόν ανεπιθύμητων περιορισμών του αξιοποιήσιμου.⁴⁷ Αυτή, όμως, η διαλαμβανόμενη ασάφεια των χρησιμοποιούμενων όρων-στοιχείων που συνθέτουν το αδίκημα⁴⁸ εγκυμονεί, συγχρόνως, τον κίνδυνο να δυσχεραθούν τόσο η δίωξη των δραστών όσο και η ταυτοποίηση των θυμάτων.⁴⁹

1.3 Το Ενωσιακό Νομικό Πλαίσιο

1.3.1 Η πορεία παρέμβασης της Ευρωπαϊκής Ένωσης με μέσα του Ποινικού Δικαίου

Στο απαύγασμα των διεθνών εξελίξεων, η ανάληψη δράσης σε ενωσιακό επίπεδο προκρίθηκε ως επιτακτική ανάγκη, λαμβανομένης της εμπορίας ανθρώπων ως τομέα κοινού ενδιαφέροντος για τα κράτη. Η θέσπιση κοινών κανόνων θεωρήθηκε ότι θα μπορούσε να συμβάλει στη βελτίωση της δικαστικής συνεργασίας σε ποινικές υποθέσεις και, συγχρόνως, στην καταπολέμηση ορισμένων μορφών παράνομης μετανάστευσης. Οι στόχοι αυτοί αποτυπώθηκαν στην Κοινή Δράση 97/154/ΔΕΥ του Συμβουλίου σχετικά με την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παιδιών.⁵⁰ Στα σημαντικά σημεία της συγκαταλέγεται η διαπίστωση ότι η εμπορία ανθρώπων και η σεξουαλική εκμετάλλευση αποτελούν σοβαρή παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και σημαντικές μορφές του διεθνούς οργανωμένου εγκλήματος με ανησυχητικές διαστάσεις.⁵¹ Η Κοινή Δράση έθεσε ορισμένες πρώτες βάσεις για μια ομοιόμορφη προσέγγιση καταδεικνύοντας ότι οι υφιστάμενες νομοθετικές αποκλίσεις των κρατών-μελών αποτελούν σημαντικά νομικά εμπόδια στη δικαστική συνεργασία. Εντούτοις, το πρώτο ουσιαστικό βήμα καταγράφηκε με την Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου για την καταπολέμηση

⁴⁶ G. Kane (2021), *Building a House upon Sand? Human Trafficking, Forced Labor, and Exploitation of Prostitution in S.M. v. Croatia, International Labor Rights Case Law*, Brill-Nijhoff, 7, σ. 74-79:75. V. Stoyanova (2017), *Human Trafficking and Slavery Reconsidered*, Cambridge University Press. J. Allain (2014), *No Effective Trafficking Definition Exists: Domestic Implementation of the Palermo Protocol*, *Albany Government Law Review*, 7, σ. 112-142:111.

⁴⁷ Βλ. συνδυαστικά έγγραφα του Συμβουλίου 8151/09 ADD 1 και 7196/01.

⁴⁸ Π.χ. δεν προσδιορίζεται σε της της περιπτώσεις το ακριβές εννοιολογικό περιεχόμενο των επιμέρους μορφών της εκμετάλλευσης

⁴⁹ A. Bosma & C. Rijken, *ό.π. σ. 320*.

⁵⁰ Κοινή Δράση της 24^{ης} Φεβρουαρίου 1997 που ενέκρινε το Συμβούλιο με βάση το άρθρο Κ.3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση σχετικά με την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης παιδιών (97/154/ΔΕΥ) L 63/2.

⁵¹ Προοίμιο Κοινής Δράσης 97/154/ΔΕΥ

της εμπορίας ανθρώπων⁵² που επακολούθησε του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου του Τάμπερε του 1999. Εκεί κατέστη σαφής η ανάγκη συμφωνίας σε κοινούς ορισμούς, ποινικές υποστάσεις και κυρώσεις, καθώς επίσης, η ανάγκη πλήρους αξιοποίησης των δυνατοτήτων συνεργασίας σε τομείς ιδιαίτερης σημασίας, μεταξύ των οποίων, η εμπορία ανθρώπων.⁵³ Εξάλλου, η πρόταξη του ποινικού δικαίου ως βασικού μεθοδολογικού εργαλείου για την αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων αποτέλεσε κοινό τόπο στη διεθνή κοινότητα.⁵⁴

Στα θετικά της Απόφασης-Πλαίσιο συγκαταλέγεται η διατήρηση και ουσιώδης επέκταση των ρυθμίσεων του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο και η θέσπιση ενός πρώτου ελαχίστου επιπέδου κοινών ορισμών και κυρώσεων που έθεσε τα θεμέλια της αποτελεσματικής διεθνούς συνεργασίας όχι μόνο μεταξύ των κρατών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής «Ένωση») αλλά και μεταξύ αυτών και τρίτων χωρών.⁵⁵ Στον αντίποδα, σε ό,τι αφορά στα δικαιώματα των θυμάτων και την πρόληψη του εγκλήματος, η συμβολή της εμφανίστηκε ελάχιστη, δυνάμενη να χαρακτηριστεί περισσότερο ως οπισθοχώρηση από τις προηγούμενες δεσμεύσεις της Ένωσης, περιλαμβανομένων των εξαγγελόμενων στην Κοινή Δράση.⁵⁶ Πλέον αυτού, επικρίθηκε για τη χρήση ασαφών εννοιών,⁵⁷ όπως η έννοια της *σοβαρής βλάβης* και της *ιδιαίτερης βλάβης* που έχει υποστεί το θύμα, των οποίων το εννοιολογικό περιεχόμενο δεν αποσαφήνιζε,⁵⁸ καθώς επίσης, για την υιοθέτηση μιας πολύ στενής αντίληψης των μορφών εκμετάλλευσης.⁵⁹ Με αυτά τα δεδομένα η αντικατάσταση της Απόφασης-Πλαίσιο προκρίθηκε στο πλαίσιο μιας ολιστικής προσέγγισης του εγκλήματος.⁶⁰ Τούτο αναγκαία στη βάση των διεθνών εξελίξεων που κατέδειξαν την εμπορία ανθρώπων ως κατάφωρη παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, καταρχήν δε, της ανθρώπινης αξιοπρέπειας η οποία αποτελεί πρωταρχική αξία στην οποία βασίζεται η Ένωση.⁶¹ Η εμπορία ανθρώπων απαγορεύεται, άλλωστε, ρητά από το άρθρο 5§3 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (εφεξής «Χάρτης»),⁶² ο οποίος με τη θέση σε ισχύ

⁵² Απόφαση-Πλαίσιο του Συμβουλίου της 19^{ης} Ιουλίου 2002 για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων (2002/629/ΔΕΥ) L 203/1.

⁵³ Συμπεράσματα της Προεδρίας, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε 15 και 16 Οκτωβρίου 1999, σημ. 38, σ. 13. Βλ.: <https://www.consilium.europa.eu/media/21052/91400.pdf>

⁵⁴ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2005) ό.π. σ. 219. D.B. Jansson, ό.π. σ. 14.

⁵⁵ A. Gallagher (2006), ό.π. σ. 167.

⁵⁶ A. Gallagher (2006), ό.π. σ. 167.

⁵⁷ M. Kouskouna & T. Kyriazi, ό.π. σ. 405.

⁵⁸ A. Συκιώτου, ό.π. σ. 79.

⁵⁹ Η Απόφαση-Πλαίσιο καταλάμβανε μόνο την εργασιακή και σεξουαλική εκμετάλλευση.

⁶⁰ COM (2010) 95 τελικό, σ. 10.

Βλ.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52010PC0095&from=EN>

⁶¹ Άρθρο 2 ΣΕΕ.

⁶² Στο σ. 1 του Προοιμίου της Οδηγίας γίνεται ρητή αναφορά στο Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ).

της Συνθήκης της Λισαβώνας το 2009 απέκτησε το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες.⁶³ Σύμφωνα με τις Επεξηγήσεις του Χάρτη, η απαγόρευση της εμπορίας των ανθρωπίνων όντων, στην οποία μάλιστα δε χωρούν εξαιρέσεις, απορρέει άμεσα από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁶⁴ Στο μέτρο δε που ο Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα που διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (εφεξής «ΕΣΔΑ»), στην οποία έχει προσχωρήσει η Ένωση,⁶⁵ η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση.⁶⁶ Σκόπιμη εμφανίζεται, επομένως, η συνεκτίμηση της σχετικής νομολογίας του ΕΔΔΑ.

Το Δικαστήριο παρατηρώντας τη σύγχρονη μετάλλαξη της παραδοσιακής δουλείας, τα τελευταία έτη ακολουθεί μια ιδιαίτερα ευρεία ερμηνεία του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ, αναγνωρίζοντας ότι το φαινόμενο της εμπορίας ανθρώπων, από τη φύση και το σκοπό του για εκμετάλλευση, βασίζεται στην άσκηση εξουσιών άμεσα συνυφασμένων με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία.⁶⁷ Αρχής γενομένης με την υπόθεση *Siliadin v. France*,⁶⁸ έχει αναγνωρίσει στα κράτη, πέρα από την αρνητική υποχρέωση να απέχουν από ενέργειες που αντίκεινται στη διάταξη, σειρά θετικών υποχρεώσεων,⁶⁹ οι οποίες διαπλάστηκαν και συστηματοποιήθηκαν νομολογιακά.⁷⁰ Μεταξύ άλλων, σε αυτές περιλαμβάνεται η υποχρέωση των κρατών να ποινικοποιούν και να διώκουν αποτελεσματικά κάθε πράξη περιαγωγής ενός προσώπου σε καθεστώς εμπορίας.⁷¹ Το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει υπογραμμίσει, εξάλλου, ότι, παρά την απουσία *expressis verbis* αναφοράς στην εμπορία ανθρώπων στο κείμενο της ΕΣΔΑ,⁷² αυτή αποτελεί ένα ζωντανό εργαλείο που πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των σύγχρονων εξελίξεων.⁷³ Σημειώνεται πως κατά την ορθότερη άποψη, το άρθρο 4 παρέχει αυτοτελή

⁶³ Άρθρο 6 ΣΕΕ.

⁶⁴ Άρθρο 1ΧΘΔΕΕ.

⁶⁵ Άρθρο 6§2 ΣΕΕ.

⁶⁶ Άρθρο 52§3 ΣΕΕ.

⁶⁷ ΕΔΔΑ, *Rantsev* ό.π. §281.

⁶⁸ ΕΔΔΑ, *Siliadin* ό.π. §89.

⁶⁹ Το ΕΔΔΑ ήδη από τη δεκαετία του '80 αναγνώριζε ευθύνη των κρατών στη βάση της αποτυχίας της να λάβουν κατάλληλα προστατευτικά μέτρα. Βλ. σχετικά ΕΔΔΑ: *Young James and Websters v. The United Kingdom*, απόφαση της 13^{ης} Αυγούστου 1981, Σειρά Α No. 44, §49. *X and Y v. The Netherlands*, απόφαση της 26^{ης} Μαρτίου 1985, Σειρά Α No. 9, §23. *A v. The United Kingdom*, απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1998, Εκθέσεις αποφάσεων 1998-VI, §2. *Z and others v. The United Kingdom*, απόφαση της 10^{ης} Μαΐου 2001, Εκθέσεις αποφάσεων 2001-V, §73. *M.C. v. Bulgaria*, απόφαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2003, αρ. 39272/98.

⁷⁰ Λ. Α. Σισιλιάνος (2017), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2^η Έκδοση, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 161-163.

⁷¹ ΕΔΔΑ, *C.N. και V. Κατά Γαλλίας*, απόφαση της 11^{ης} Οκτωβρίου 2012, αρ. 67724/09, §105, C.N. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 13^{ης} Νοεμβρίου 2011, αρ. 4239/08, §66, *L.E. κατά Ελλάδας*, απόφαση της 21^{ης} Ιανουαρίου 2016, αρ. 71545/12, §65

⁷² Ομοίως σχετική αναφορά απουσιάζει και από την Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου του 1949.

⁷³ ΕΔΔΑ, *Rantsev* ό.π. §277.

προστασία,⁷⁴ ωστόσο, εμφανίζεται, ως *μη αυτοτελής ή ατελής κανόνας δικαίου* στο μέτρο που το περιεχόμενό του αλλά και η μορφή της παρεχόμενης προστασίας διαμορφώνονται νομολογιακά μέσα από την παραπομπή και συνεκτίμηση διεθνών και ευρωπαϊκών κανόνων δικαίου.⁷⁵ Οι τελευταίοι με τη σειρά τους λαμβάνουν, ομοίως, υπόψη τη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ αποδεικνύοντας την αλληλόδραση μεταξύ του ΕΔΔΑ και της ενωσιακής έννομης τάξης.⁷⁶ Στη βάση αυτή, η νομολογία του Δικαστηρίου αποτελεί -και πρέπει να αποτελεί- σταθερά πλοηγό στην ανάλυση των επιμέρους εννοιών.

1.3.2 Η έκδοση της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ για την πρόληψη και καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων και την προστασία των θυμάτων της και για την αντικατάσταση της Απόφασης-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ του Συμβουλίου

Η Οδηγία 2011/36/ΕΕ του Συμβουλίου αποτελεί το κύριο ενωσιακό νομικό εργαλείο για την αντιμετώπιση της εμπορίας ανθρώπων. Εκδόθηκε στις 5 Απριλίου 2011 και προθεσμία μεταφοράς της στο εθνικό δίκαιο ορίστηκε η 6^η Απριλίου 2013. Η έκδοσή της υπαγορεύτηκε από την ανάγκη μιας ολιστικής προσέγγισης που θα ενσωμάτωνε στο ενωσιακό κείμενο τις διεθνείς και ευρωπαϊκές νομικές εξελίξεις, ακολουθώντας μια προσανατολισμένη στα ανθρώπινα δικαιώματα και, ιδίως, τα δικαιώματα των θυμάτων, προσέγγιση. Συγχρόνως θα ήρε τις αδυναμίες της Απόφασης-Πλαίσιο εντάσσοντας στους στόχους της την ουσιαστική τροποποίηση και επέκταση των διατάξεών της, μεταξύ άλλων, για λόγους σαφήνειας.⁷⁷ Επισημαίνεται ότι ήδη από το 2009 η Επιτροπή είχε υποβάλει πρόταση έκδοσης νέας Απόφασης-Πλαίσιο υπογραμμίζοντας την ανάγκη σθεναρής δίωξης του εγκλήματος και ταυτόχρονης προστασίας των θυμάτων.⁷⁸ Εντούτοις, η θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβόνας το ίδιο έτος επέφερε την κατάργηση των πυλώνων και των Αποφάσεων-Πλαίσιο ως νομικού εργαλείου χρησιμοποιούμενου στο πλαίσιο του τρίτου πυλώνα. Υπο το φως των εξελίξεων ακολούθησε η

⁷⁴ Βλ. Schabas 203-205, argumentum ex parte Rantsev §§278, 281 και V. Stoyanova (2012), *Dancing on the Borders of Article 4, Netherlands Quarterly of Human Rights*, 30 (2), σ. 84-186.

⁷⁵ Μ. Γαλανού (2016), Η απόφαση του ΕΔΔΑ για την παράνομη διακίνηση ανθρώπων, *The Art of Crime*. Βλ.: <https://theartofcrime.gr/%CE%B7-%CE%B1%CF%80%CF%8C%CF%86%CE%B1%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%B5%CE%B4%CE%B4%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7%CE%BD-%CF%80%CE%B1%CF%81%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CE%BC%CE%B7-%CE%B4%CE%B9%CE%B1/>

⁷⁶ Βλ. ενδεικτικά Ε. Πρεβεδούρου (2015), *Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης* (ΕΔΔΑ της 8^{ης} Απριλίου, 17120/09, Dhabī κατά Ιταλίας), *Δικκ* 2/2015, 27.

⁷⁷ Προοίμιο Οδηγίας σ. 30.

⁷⁸ Βλ.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52009PC0136&from=EN>

έκδοση της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ που στηρίχθηκε τόσο στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο όσο και στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, τα οποία λαμβάνει ως κεντρικά εργαλεία διεθνούς συνεργασίας για την ομοιόμορφη και συνεκτική αντιμετώπιση του εγκλήματος.⁷⁹ Όπως επισημαίνει εξάλλου και το ΕΔΔΑ η υπογραφή τόσο του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο όσο και της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης αποδεικνύουν ακριβώς την αυξανόμενη αναγνώριση σε διεθνές επίπεδο της έκτασης του προβλήματος και της ανάγκης λήψης (κοινών) μέτρων καταπολέμησής του.⁸⁰

Η Οδηγία 2011/36/ΕΕ υπήρξε η πρώτη Οδηγία που εκδόθηκε μετά τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης της Λισαβώνας. Νομική βάση αυτής αποτέλεσαν ειδικότερα τα άρθρα 82§2 και 83§1 ΣΛΕΕ, στα οποία, μετά τις ριζικές τροποποιήσεις που επέφερε η Συνθήκη της Λισαβώνας, εδράζεται ρητά πλέον η ποινική αρμοδιότητα της Ένωσης. Η επίκληση δύο νομικών βάσεων (*dual legal basis*) εμφανίζεται δικαιολογημένη στη βάση του πολύπλευρου σκοπού της Οδηγίας, ο οποίος αποτυπώνεται σε τρεις επιμέρους στόχους (*3Ps*)⁸¹. α) πρόληψη του εγκλήματος (*prevention of crime*), β) προστασία των θυμάτων (*protection of victims*) και γ) ποινική δίωξη των δραστών (*prosecution of offenders*). Αμφότερα τα άρθρα σκοπούν, μέσα από την έκδοση Οδηγιών, στην ελάχιστη εναρμόνιση των ποινικών συστημάτων των κρατών-μελών προς διευκόλυνση της συνεργασίας σε ποινικές υποθέσεις με διασυνοριακό χαρακτήρα. Το πρώτο παρέχει την νομική βάση για την υιοθέτηση κανόνων δικονομικού χαρακτήρα, ενώ το δεύτερο καταλαμβάνει το πεδίο του ουσιαστικού ποινικού δικαίου. Ιδίως, υπό τη ισχύ του άρθρου 83 ΣΛΕΕ η Ένωση νομιμοποιείται στη θέσπιση ενός ελαχίστου επιπέδου ορισμών και κυρώσεων που καταλαμβάνει την ποινικοποίηση πράξεων που είτε δεν είναι αξιόποινες σε όλα τα κράτη-μέλη είτε, εκεί όπου ποινικοποιούνται, δεν εντάσσονται απαραίτητα στους τομείς της ιδιαίτερα σοβαρής εγκληματικότητας.⁸² Η εμπορία ανθρώπων (και η γενετήσια εκμετάλλευση γυναικών και παιδιών)⁸³ απ αριθμείται μεταξύ των τομέων της ιδιαίτερα σοβαρής εγκληματικότητας με διασυνοριακή διάσταση της §2. Συνεπώς, η ποινική αρμοδιότητα της Ένωσης στο συγκεκριμένο πεδίο απορρέει καταρχήν ευθέως από το γράμμα της διάταξης.

Η δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις, στο πλαίσιο της οποίας υιοθετήθηκαν τα άρθρα 82§2 και 83§1 ΣΛΕΕ, αναπτύσσεται εντός του Χώρου Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης (εφεξής «ΧΕΑΔ»), ο οποίος συνιστά τομέα συντρέχουσας αρμοδιότητας της

⁷⁹ Προοίμιο Οδηγίας σ. 9.

⁸⁰ ΕΔΔΑ, *Rantsev* ό.π. §278.

⁸¹ Προοίμιο Οδηγίας σ. 7.

⁸² Χ. Μυλωνόπουλος (2021), *Διεθνές & Ευρωπαϊκό Ποινικό Δίκαιο*, 3^η Έκδοση, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 446.

⁸³ Βλ. και Μ. Borraccetti, ό.π. σ. 194.

Ένωσης και των κρατών-μελών.⁸⁴ Συνεπώς, η δράση της Ένωσης οριοθετείται από την αρχή της δοτής αρμοδιότητας⁸⁵ και διέπεται περαιτέρω από τις αρχές της επικουρικότητας⁸⁶ και της αναλογικότητας.⁸⁷ Η συμφωνία με τις αρχές της επικουρικότητας και της αναλογικότητας εξαγγέλλεται στο Προοίμιο της Οδηγίας,⁸⁸ όπου ο ενωσιακός νομοθέτης επισημαίνει ότι η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, λόγω της κλίμακας και των αποτελεσμάτων της, μπορεί να επιτευχθεί πληρέστερα σε ενωσιακό επίπεδο, εφόσον, προς το σκοπό αυτό, απαιτούνται συντονισμένες προσπάθειες και συνεργασία σε διεθνές επίπεδο. Η διαπίστωση αυτή απορρέει από πλείστα άλλα σημεία του Προοιμίου με τα οποία υπογραμμίζεται η ένταξη της εμπορίας ανθρώπων στις σαφείς προτεραιότητες της Ένωσης,⁸⁹ η ανάγκη για στενή διασυνοριακή συνεργασία, ανταλλαγή πληροφοριών και βέλτιστων πρακτικών,⁹⁰ αποτελεσματική δίωξη των διεθνών σπειρών⁹¹ και τελικώς, η επιτακτική απαίτηση μιας ενοποιημένης προσέγγισης για την πρόληψη και καταπολέμηση του εγκλήματος.⁹² Ακόμη, η ενωσιακή δράση φαίνεται να περιορίζεται στο ελάχιστο αναγκαίο χωρίς να υπερβαίνει δηλαδή τα αναγκαία όρια για το σκοπό αυτό, διαπίστωση που απορρέει από τη θέσπιση ενός ελαχίστου μόνο επιπέδου κοινών ποινικών υποστάσεων και ποινών.

Επιπλέον, και σε επίπεδο ουσίας η επιλογή της Οδηγίας θεωρήθηκε ορθώς το καταλληλότερο μέσο για την καταπολέμηση της αλματώδους αύξησης των περιπτώσεων εμπορίας ανθρώπων, μέσα από τη θέσπιση ενός ελαχίστου επιπέδου κανόνων που στοχεύει στην προσέγγιση των νομοθετικών και κανονιστικών διατάξεων των κρατών-μελών,⁹³ δεσμεύοντας αυτά ως προς το σκοπό αλλά αφήνοντας στην ευχέρειά τους τον τρόπο και τα μέσα εφαρμογής.⁹⁴ Η έκδοση της Οδηγίας τροφοδοτήθηκε σαφώς από την ανάγκη αντικατάστασης της Απόφασης-Πλαίσιο, η οποία αφενός υστερούσε σε επίπεδο περιεχομένου, και αφετέρου, στερούταν άμεσης ισχύος. Η Οδηγία, επομένως, ανέλαβε να εκσυγχρονίσει το ενωσιακό νομικό πλαίσιο στο πεδίο της εμπορίας ανθρώπων με την άρση αρκετών ασαφειών και ελλείψεων που έφερε η Απόφαση-Πλαίσιο, καθώς και με τη θέσπιση μέτρων που διαδηλώνουν υπέρ μιας εμφανώς θυματοκεντρικής προσέγγισης. Κυρίως, όμως, προσέθεσε στο νομικό οπλοστάσιο της Ένωσης

⁸⁴ Άρθρο 4 ΣΕΕ, 67§3ΣΛΕΕ

⁸⁵ Άρθρο 5§§1-2ΣΕΕ.

⁸⁶ Άρθρο 5§3ΣΕΕ.

⁸⁷ Άρθρο 5§4ΣΕΕ.

⁸⁸ Προοίμιο Οδηγίας σ. 32.

⁸⁹ Προοίμιο Οδηγίας σ. 2 και 4.

⁹⁰ Προοίμιο Οδηγίας σ. 5.

⁹¹ Προοίμιο Οδηγίας σ. 16.

⁹² Προοίμιο Οδηγίας σ. 29.

⁹³ COM (2010) 95 τελικό, ό.π. σ. 10.

⁹⁴ Άρθρο 288§3 ΣΛΕΕ.

ένα εργαλείο ενδεδυμένο με άμεση ισχύ⁹⁵ που συνεπάγεται τη δυνατότητα επιβολής κυρώσεων μέσω του ΔΕΕ για μη συμμόρφωση,⁹⁶ αφήνοντας, συνάμα, χώρο στα κράτη⁹⁷ στον ευαίσθητο και στενά συνδεδεμένο με την κρατική κυριαρχία τομέα του ποινικού δικαίου. Επιπρόσθετα δε, πρόκειται για εργαλείο που δεν κινδυνεύει να υπονομευθεί από μια ενδεχόμενη δυνατότητα διατύπωσης επιφυλάξεων, όπως στην περίπτωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης, ούτε από τις αδυναμίες των *soft-law* εργαλείων.⁹⁸

Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να διαλάθει της προσοχής η προβληματική που καταλαμβάνει τα ίδια τα άρθρα που χρησιμοποιήθηκαν ως νομική βάση, ιδιαίτερα, το άρθρο 83§1 ΣΛΕΕ, το οποίο έχει επικριθεί για την ευρύτητα και αοριστία του θέτοντας ως βασικούς άξονες την **ιδιαίτερα σοβαρή εγκληματικότητα με διασυνοριακή διάσταση**.⁹⁹ Αυτή, κατά τον ενωσιακό νομοθέτη, απορρέει, ιδίως, από τη φύση ή τις επιπτώσεις των τυποποιούμενων αδικημάτων ή την ειδική ανάγκη καταπολέμησής τους σε κοινή βάση. Αρχικά, ως προς το πρώτο σκέλος, η εμπορία ανθρώπων ως κατάφωρη παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που απαγορεύεται ρητά από το Χάρτη¹⁰⁰ και πλήττει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στον πυρήνα της θα πρέπει εξυπαρχής να γίνει δεκτό ότι, εκ του λόγου αυτού, συνιστά ιδιαίτερα σοβαρή εγκληματικότητα.¹⁰¹ Άστοχα, επομένως, κατά την άποψη της γράφουσας, ο ενωσιακός νομοθέτης κάνει λόγο για **σοβαρό έγκλημα** και, πλέον αυτού, κατάφωρη παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων,¹⁰² η οποία θα πρέπει μάλλον να ληφθεί ως ενδείκτης της σοβαρότητας του εγκλήματος. Ως προς το δεύτερο σκέλος, η προβληματική εντοπίζεται στο ότι ο ενωσιακός νομοθέτης, αναφέρει μεν στο Προοίμιο ότι η εμπορία ανθρώπων διαπράττεται συχνά στο πλαίσιο του οργανωμένου εγκλήματος,¹⁰³ εξαγγέλλοντας ως έναν εκ των στόχων την αποτελεσματική δίωξη διεθνών σπειρών,¹⁰⁴ εντούτοις, ο ορισμός στο κείμενο της Οδηγίας δεν

⁹⁵ Για της διαφοροποιήσεις των όρων *άμεση ισχύς* που καταλαμβάνει όλους της ενωσιακούς κανόνες, *άμεση εφαρμογή* και *άμεσο αποτέλεσμα* βλ. σχετικά Β. Χριστιανός κ.ά. (2021), *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 2^η έκδοση αναθεωρημένη, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 41, 44-45.

⁹⁶ Άρθρα 258 επ. ΣΛΕΕ.

⁹⁷ Τούτο προβάλλεται σε αντιδιαστολή με της Κανονισμούς που έχουν γενική ισχύ και χρήζουν άμεσης εφαρμογής κατ' άρθρον 288§2 ΣΛΕΕ.

⁹⁸ Για παράδειγμα οι συστάσεις των δύο οργάνων του Συμβουλίου της Ευρώπης, της Επιτροπής Υπουργών και της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης, που παρείχαν σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές, οι οποίες επηρέασαν μεν σε σημαντικό βαθμό, πλην της δεν είχαν δεσμευτική ισχύ.

⁹⁹ Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι & Θ. Παπακυριάκου (2019), *Στοιχεία Ενωσιακού Ποινικού Δικαίου*, 2^η Έκδοση, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 18.

¹⁰⁰ Προοίμιο σ. 1 και 33, άρθρο 5§3 ΧΘΔΕΕ

¹⁰¹ COM (2020) 661 Final, σ. 2.

Βλ.: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0661&from=EN>

¹⁰² Προοίμιο Οδηγίας σ. 1.

¹⁰³ Προοίμιο Οδηγίας σ. 1.

¹⁰⁴ Προοίμιο Οδηγίας σ. 16.

αποτυπώνει τη διασυνοριακή διάσταση του φαινομένου ούτε συνδέει αυτό με το οργανωμένο έγκλημα.¹⁰⁵

Ο σχετικός προβληματισμός εκτιμά πως βρίσκει πρόσφορο έδαφος και στα πρώην άρθρα 29, 31στ. ε' και 34§2 στ. β' ΣΕΕ, στα οποία στηρίχθηκε η προϋφιστάμενη Απόφαση-Πλαίσιο.¹⁰⁶ Στο πρώην άρθρο 29§§1,2 ΣΕΕ προβλεπόταν, μεταξύ άλλων, ότι ο στόχος της παροχής στους πολίτες ενός υψηλού επιπέδου προστασίας εντός του ΧΕΑΔ, μπορούσε να επιτευχθεί με την ανάπτυξη από κοινού δράσης σε ποινικές υποθέσεις, με σκοπό την πρόληψη και καταπολέμηση της εγκληματικότητας, οργανωμένης ή μη, ιδίως δε, της εμπορίας ανθρώπων. Από την άλλη πλευρά, το πρώην άρθρο 31§1 στ. ε' προέβλεπε ότι η από κοινού δράση περιελάμβανε την προοδευτική θέσπιση μέτρων για τον καθορισμό ελάχιστων κανόνων ως προς τα στοιχεία της αντικειμενικής υποστάσεως των αξιόποινων πράξεων και τις ποινές στους τομείς της οργανωμένης εγκληματικότητας, της τρομοκρατίας και της παράνομης διακίνησης ναρκωτικών. Από τη συνδυαστική ανάγνωση των δύο άρθρων φαίνεται πως η ποινική αρμοδιότητα της Ένωσης καταλάμβανε την εμπορία ανθρώπων στο μέτρο που η τελευταία συνδέεται με την οργανωμένη εγκληματικότητα. Εντούτοις, ευθεία αναφορά στη σύνδεσή της με την οργανωμένη εγκληματικότητα δεν περιλήφθηκε τελικά στην Οδηγία.¹⁰⁷ Πράγματι, οι τυποποιούμενες συμπεριφορές τιμωρούνται ανεξάρτητα από τη διάπραξή τους στο πλαίσιο του (διασυνοριακού) οργανωμένου εγκλήματος.¹⁰⁸ Τούτο ίσως δύναται να εξηγηθεί βέβαια από το ότι πρόκειται για ένα ήδη αρκετά σύνθετο αδίκημα. Με αυτή τη σκέψη τυχόν προσθήκη επιπλέον στοιχείων στον ορισμό πιθανώς θα καθιστούσε έτι δυσχερέστερη την εφαρμογή του κυρωτικού κανόνα, φαλκιδεύοντας τελικά το σκοπό της ρύθμισης· την αποτελεσματική δίωξη του εγκλήματος στην οποία στόχευαν τα κράτη εκχωρώντας στην Ένωση την αρμοδιότητα ποινικής νομοθέτησης στο συγκεκριμένο πεδίο. Παρά την ανωτέρω προβληματική, ωστόσο, πρέπει να διευκρινισθεί ότι, μπορεί μεν η Οδηγία να στοχεύει στην καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων ως *ιδιαίτερα σοβαρής μορφής διασυνοριακού εγκλήματος*, στην πράξη στενά συνδεδεμένου με το

¹⁰⁵ Σημειώνεται ότι μόνη ευθεία αναφορά στο οργανωμένο έγκλημα εντοπίζεται στο άρθρο 4§2β της Οδηγίας, όπου τυποποιείται ως επιβαρυντική περίπτωση η διάπραξη του αδικήματος στο πλαίσιο εγκληματικής οργάνωσης κατά την έννοια της απόφασης-πλαίσιο του Συμβουλίου 2008/841/ΔΕΥ της 24^{ης} Οκτωβρίου 2008 για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος.

¹⁰⁶ Ως αυτά ίσχυαν υπό τη Συνθήκη του Άμστερνταμ. Ήδη άρθρα 67§3 και 83 ΣΛΕΕ.

¹⁰⁷ Βλ. και Α. Γιαννακούλα (2014), *Η ανάπτυξη του ουσιαστικού ποινικού δικαίου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η προσέγγιση των ορισμών των εγκλημάτων και των ποινών στο χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, σ. 235) που αναφέρει ότι ο ορισμός έχει επικριθεί για την ασάφειά του, μεταξύ άλλων, για τον λόγο ότι απουσιάζει ως συστατικό στοιχείο η οργανωμένη τέλεση. Τούτο παρά το ότι πρόκειται για δραστηριότητα που συνδέεται κατεξοχήν με το οργανωμένο έγκλημα, το οποίο προσδίδει στη φύση του αδικήματος τον απαιτούμενο διασυνοριακό χαρακτήρα ως προϋπόθεση της ποινικοποίησης σε ενωσιακό επίπεδο.

¹⁰⁸ Α. Συκιάτου (2003) ό.π. σ. 134-135.

διασυννοριακό οργανωμένο έγκλημα, ωστόσο, η ενσωμάτωσή της στο εγχώριο σύστημα συνεπάγεται την σε κάθε περίπτωση εφαρμογή των σχετικών διατάξεων και σε υποθέσεις εσωτερικής εμπορίας.

Τέλος, σημειώνεται ότι, κατά τις συζητήσεις σχετικά με την υιοθέτηση της Οδηγίας, δύο Επιτροπές του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου¹⁰⁹ είχαν προτείνει επίσης την αξιοποίηση του άρθρου 79§2 ΣΛΕΕ ως νομικής βάσης συνδέοντας ευθέως την εμπορία ανθρώπων με το φαινόμενο της μετανάστευσης.¹¹⁰ Η πρόταση τελικά απορρίφθηκε με το επιχείρημα ότι η μεταναστευτική πολιτική δεν είχε λόγο αναφοράς στην Οδηγία¹¹¹ και τούτο ορθώς καθότι δεν εμπίπτει στους τομείς του ποινικού δικαίου για τους οποίους η Ένωση φέρει δοτή αρμοδιότητα δράσης. Η επισήμανση έχει σημασία, ωστόσο, καθώς είναι ενδεικτική της επί μακρόν σύνδεσης της εμπορίας ανθρώπων με το φαινόμενο της μετανάστευσης και της, στη βάση αυτή, συχνής σύγχυσης των όρων εμπορία ανθρώπων-παράνομη διακίνηση μεταναστών (*migrant smuggling*) που ανταποκρίνονται σε δύο διακριτά φαινόμενα.¹¹²

1.4 Η τυποποίηση του αδικήματος στην Οδηγία 2011/36/ΕΕ και ενσωμάτωση στην ελληνική έννομη τάξη - εννοιολογικά στοιχεία του ορισμού

1.4.1 Γενικές επισημάνσεις

Η Οδηγία υιοθετεί σχεδόν αυτούσιο τον ορισμό του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, με μόνη διαφορά την εισαγωγή μιας ελαφρώς ευρύτερης σύλληψης της έννοιας της εκμετάλλευσης, στην οποία εντάσσει επιπλέον την εκμετάλλευση εγκληματικών δραστηριοτήτων.¹¹³ Κατά τα λοιπά οι διατυπώσεις του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο επαναλαμβάνονται, ενώ στο Προοίμιο γίνεται ρητή μνεία και στα δύο υπερνομοθετικά κείμενα που επισημάνθηκαν, λαμβανομένων

¹⁰⁹ Committee on Women's Rights and Gender Equality και Committee on Civil Liberties, Justice and Home Affairs

¹¹⁰ P. Bakowski & S. Voronova (2021), *Understanding EU action against human trafficking*, EPRS-European Parliamentary Research Service, σ. 9.

¹¹¹ M. Kouskouna & T. Kyriazi, ό.π. σ. 405-406.

¹¹² Κατά τη διατύπωση του Γ. Λάζου η εμπορία ανθρώπων αποτελεί μια σύνθετη έννοια που «*συχνά ανάγεται σε (ή συγγέεται με) κάποια παραπλήσια έννοια όπως για παράδειγμα η πορνεία ή η παράνομη μετανάστευση*». Βλ.: Γ. Λάζος (2002), *Διεθνική σωματεμπορία και εξαναγκαστική πορνεία στην Ελλάδα του 2002*, stop now-ΚΕΔΕ, σ. 5, και αναλυτικά στο Γ. Λάζος (2002), *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα*. Επίτομο, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη. Σχετικά με τις δυσκολίες αναγνώρισης της ιδιότητας του θύματος της εμπορίας ανθρώπων και των συναφών με αυτή δικαιωμάτων στους παράνομους μετανάστες βλ. και Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π. σ. 29, και Α. Συκιώτου, *Εννοιολογικές Αποσαφηνίσεις στο Α. Παπαντωνίου κ.ά (επιμ.) «Σωματεμπορία, Ο ρόλος του πελάτη, προσέγγιση και εμπειρικά δεδομένα»* (2013), Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 33-34.

¹¹³ ILO Global Report 2005, σ. 7.

αυτών ως καθοριστικής σημασίας σταδίων για την ενίσχυση της διεθνούς συνεργασίας.¹¹⁴ Ωστόσο, βασική προϋπόθεση, όπως ήδη επισημάνθηκε, αποτελεί η ορθή σύλληψη και μεταφορά των επιμέρους στοιχείων του αδικήματος της εμπορίας ανθρώπων, από τη σωρευτική συνδρομή των οποίων εξαρτάται αφενός η στοιχειοθέτηση του αδικήματος, και αφετέρου, η έγκαιρη απόδοση της ιδιότητας του θύματος, ώστε να διασφαλιστεί περαιτέρω η πρόσβασή του σε προστασία και συνδρομή.¹¹⁵

Το άρθρο 2§1 της Οδηγίας ορίζει την εμπορία ανθρώπων ως την *πρόσληψη, μεταφορά, διακίνηση, στέγαση ή υποδοχή προσώπων, συμπεριλαμβανομένης και της ανταλλαγής ή της μεταβίβασης εξουσίας επί των προσώπων αυτών, με την απειλή της χρήσης ή τη χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, απάτη, παραπλάνηση ή κατάχρηση εξουσίας ή ενάλωτης θέσης ή με πληρωμή ή αποδοχή χρημάτων ή άλλων απολαβών για την εξασφάλιση της συναίνεσης προσώπου κατέχοντος εξουσία επί ενός άλλου, με σκοπό εκμετάλλευσης*. Η Οδηγία, ακολουθώντας τη διάρθρωση που εμφανίζει ο ορισμός του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο και επαναλαμβάνει η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, προϋποθέτει, για τη στοιχειοθέτηση της νομοτυπικής υπόστασης του αδικήματος, τη συνδρομή τριών επιμέρους στοιχείων, όλα εκ των οποίων πρέπει να συνυπάρχουν: **πράξη** (*action/activities*) η οποία αποδίδεται -ατυχώς- και ως διακίνηση,¹¹⁶ **μέσα** (*means*) και **σκοπός** (*purpose*).¹¹⁷ Τα μεν δύο πρώτα στοιχεία εντάσσονται στην αντικειμενική υπόσταση του αδικήματος ενώ ο σκοπός στην υποκειμενική υπόσταση. Μια συμπεριφορά, συνεπώς, εμπίπτει στο περιεχόμενο της εμπορίας ανθρώπων μόνο εφόσον ο δράστης προβαίνει σε μία από τις περιοριστικά αναφερόμενες πράξεις, μετέρχεται ενός εκ των προβλεπόμενων μέσων και επιδιώκει ένα συγκεκριμένο σκοπό (σκοπός εκμετάλλευσης).¹¹⁸ Υπό τη σωρευτική διαπίστωση αυτών των στοιχείων το αδίκημα στοιχειοθετείται ήδη σε ένα πρώιμο στάδιο χωρίς να απαιτείται η πραγμάτωση του σκοπού εκμετάλλευσης.¹¹⁹

Στην έννοια της πράξης περιλαμβάνεται, ιδίως, η *πρόσληψη, μεταφορά, διακίνηση, στέγαση ή υποδοχή προσώπων*, η *ανταλλαγή* ή η *μεταβίβαση εξουσίας επί των προσώπων αυτών*.

¹¹⁴ Προοίμιο σ. 9.

¹¹⁵ M. Kouskouna & T. Kyriazi, ό.π. σ. 410.

¹¹⁶ Βλ. Α. Συκιώτου (2013) ό.π. σ. 33-34. Εκεί εκτίθεται η προβληματική της σύγχυσης των όρων *εμπορία ανθρώπων-παράνομη διακίνηση μεταναστών*. Ιδίως, προβάλλεται η θέση ότι ο όρος εμπορία εμφανίζει μεγαλύτερο ειδικό βάρος συναρτήσει της φύσης του αδικήματος.

¹¹⁷ The action: the *recruitment, transportation, transfer, harboring or receipt of persons*

The means: the *threat or use of force, coercion, deception, abuse of power or of a position of vulnerability*

The purpose: the *exploitation* of trafficked persons

¹¹⁸ Αιτιολογική έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §74-75. A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ. 319.

¹¹⁹ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §§87, 225.

Τυποποιείται, επομένως, ένα πολύτροπο έγκλημα στο οποίο αποτυπώνεται η πρόθεση των συντακτών να συμπεριλάβουν στον ορισμό ολόκληρη την αλυσίδα των πράξεων και επιμέρους σταδίων (*trafficking chain*)¹²⁰ που οδηγούν στην εκμετάλλευση των θυμάτων.¹²¹ Δράστη και θύμα μπορεί να αποτελέσει οποιοδήποτε πρόσωπο, ενώ παρατηρείται και το φαινόμενο πρώην θύματα να μετατρέπονται αργότερα τα ίδια σε θύτες.¹²² Στα μέσα περιλαμβάνεται η *απειλή της χρήσης ή χρήση βίας ή άλλων μορφών εξαναγκασμού, με απαγωγή, απάτη, παραπλάνηση, κατάχρηση εξουσίας ή ευάλωτης θέσης ή με πληρωμή ή αποδοχή χρημάτων ή άλλων ωφελημάτων για την εξασφάλιση της συναίνεσης προσώπου κατέχοντος εξουσία επί ενός άλλου*. Παρατηρείται ότι σε αυτά ενυπάρχει το στοιχείο του εξαναγκασμού με διαφορετικές μορφές, ενώ η πρόβλεψη των περισσότερων αυτών μέσων από τον νομοθέτη εξυπηρετεί την ανάγκη να καλυφθεί κάθε, κατά το δυνατόν, πιθανή περίπτωση εμπορίας ανθρώπων.¹²³

Επισημαίνεται ότι οι τυποποιούμενες πράξεις θα πρέπει να τελούνται εκ προθέσεως (*intentionally*), συνεπώς, ευνόητα συνάγεται ότι περιπτώσεις αμέλειας, εκφεύγουν του ρυθμιστικού πεδίου της διάταξης. Τούτο, συνάγεται και από τη συγκριτική επισκόπηση των συνοδευτικών εγγράφων του Πρωτοκόλλου του Παλέρμω,¹²⁴ πλην όμως, υποστηρίζεται ότι τα κράτη δεν εμποδίζονται να τυποποιήσουν και περιπτώσεις αμέλειας αν το επιθυμούν.¹²⁵ Ζήτημα είναι αν, υπό τον όρο *intentionally*, καλύπτονται μόνο περιπτώσεις άμεσου δόλου α' βαθμού (*direct intent*) ή και οι περιπτώσεις αναγκαίου (*indirect intent*) ή ενδεχόμενου δόλου (*dolus eventualis*). Στο μέτρο που το είδος του απαιτούμενου δόλου δεν προσδιορίζεται στην Οδηγία και με δεδομένο ότι οι προσεγγίσεις των κρατών στη σύλληψη του στοιχείου του δόλου διαφέρουν, θα πρέπει ορθότερα να γίνει δεκτό ότι η Οδηγία καλύπτει όλα τα είδη δόλου που καταλαμβάνουν τη γνώση και θέληση(/ή αποδοχή) πραγμάτωσης των στοιχείων της αντικειμενικής υπόστασης.¹²⁶ Επιπλέον, απαιτείται η συνδρομή ενός ειδικού σκοπού του δράστη

¹²⁰ Σύμφωνα με έρευνα των Zimmerman κ.ά. τα στάδια της εμπορίας ανθρώπων μπορούν να κατηγοριοποιηθούν ως εξής: pre-departure, travel and transit, destination stage, detention/deportation/criminal evidence, integration/reintegration. C. Zimmerman et al. The health risks and consequences of trafficking in women and adolescents. Findings from a European Study. London: London School of Hygiene & Tropical Medicine, 2003. Βλ.: <https://www.icmec.org/wp-content/uploads/2015/10/Health-Risks-and-Consequences-of-Traffic-in-Europe-Zimmerman-2003.pdf>

¹²¹ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §78

¹²² N. Lluberes (2021), Sex Trafficking. Στο E. C. Ritchie & M.D. Llorente (edt.) *Clinical Management of the Homeless* (Chapter 16), Switzerland: Springer Nature, σ. 246. UNODC, Trafficking in Persons to Europe for sexual exploitation, σ. 5. Βλ.: https://www.unodc.org/documents/publications/TiP_Europe_EN_LORES.pdf

¹²³ L. Gaspari, ό.π. Σ. 53.

¹²⁴ Legislative Guide, ό.π. §45, σ. 267.

¹²⁵ D. B. Jonsson, ό.π. σ. 86.

¹²⁶ Στην προϋχούσα απόφαση-πλαίσιο δεν γινόταν αναφορά σε εκ προθέσεως ή εκ δόλου τέλεση του αδικήματος.

(*dolus specialis*)¹²⁷ που πρέπει να κατατείνει στην εκμετάλλευση. Η διατύπωση με σκοπό (*for the purpose of*) υποδηλώνει ότι ο νομοθέτης θέλησε επιπλέον τη συνδρομή ενός άμεσου δόλου -σκοπού εκμετάλλευσης που έχει υποστηριχθεί ότι πρέπει να συντρέχει σε όλα τα στάδια της αλυσίδας εμπορίας προκειμένου να στοιχειοθετηθεί το αδίκημα, απαιτούμενης ακόμη της συνδρομής αυτού στο πρόσωπο όλων των ενδιάμεσων συνδέσμων της αλυσίδας εμπορίας.¹²⁸

Η έννοια της εκμετάλλευσης καταλαμβάνει *τουλάχιστον* τις περιστάσεις που προβλέπονται στην §3,¹²⁹ εξυπηρετώντας έτσι τη δυνατότητα να μπορεί να υπαχθεί στο περιεχόμενο της διάταξης κάθε πιθανή ή νέα μορφή εκμετάλλευσης,¹³⁰ τυχόν συναίνεση του θύματος στην οποία τυγχάνει αδιάφορη σύμφωνα με την §4. Διευκρινίζεται ότι δεν παρέχεται ορισμός της εκμετάλλευσης *per se* παρά μόνο προσδιορίζονται συγκεκριμένες πρακτικές που θεωρείται ότι ενέχουν το στοιχείο της εκμετάλλευσης, χωρίς όμως, να παρέχεται απαραίτητα ορισμός αυτών.¹³¹ Έτσι η διάταξη περιλαμβάνει ορισμένες ελάχιστες μορφές με τις οποίες εκδηλώνεται η εκμετάλλευση -τις πλέον συνήθεις- που δεν εμποδίζουν όμως τα κράτη να διευρύνουν το σχετικό ρυθμιστικό πεδίο. Επισημαίνεται ότι, στο μέτρο που ο τρόπος μεταφοράς της Οδηγίας και κατ' επέκταση της διάταξης απόκειται στα κράτη-μέλη, ορθότερο είναι η εν λόγω διατύπωση (*τουλάχιστον*) να ερμηνευθεί ως ενδείκτης προς τα κράτη-μέλη ότι τα τελευταία οφείλουν, *κατ'ελάχιστη απαίτηση*, να τυποποιήσουν τις συγκεκριμένες μορφές εκμετάλλευσης. Σε διαφορετική περίπτωση, αυτούσια μεταφορά την διάταξης με στόχευση τη δυνητική τιμώρηση έτερων μη ρητά προβλεπόμενων μορφών εκμετάλλευσης θα προσέκρουε στην αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege certa*.

Η Οδηγία μεταφέρθηκε στην εγχώρια έννομη τάξη με τον Ν. 4198/13 (νόμος ενσωμάτωσης), ο οποίος τροποποίησε τα υφιστάμενα άρθρα 323^ΑΠΚ (*εμπορία ανθρώπων*) και 351ΠΚ (*σωματεμπορία*). Το άρθρο 323^ΑΠΚ είχε εισαχθεί ως νέο αδίκημα ήδη με τον Ν. 3064/2002,¹³² στη βάση της διαπίστωσης ότι η Ελλάδα ήδη από τις αρχές του '90 είχε μετατραπεί σε χώρα διέλευσης και προορισμού θυμάτων εμπορίας ανθρώπων έπειτα από τις πολιτικές

¹²⁷ UNODC, Anti-trafficking manual for criminal justice practitioners, 2009, 9. Βλ.: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/TIP_module1_Ebook.pdf

¹²⁸ D. B. Jonsson, ό.π. σ. 84. Υπέρ της άποψης της συνηγορεί και η διατύπωση του άρθρου 3 από το οποίο προκύπτει ότι κάθε πρόσωπο θα πρέπει να φέρει τον ειδικό σκοπό της εκμετάλλευσης.

¹²⁹ Σύμφωνα με την §3 «**Η εκμετάλλευση περιλαμβάνει, τουλάχιστον, την εκμετάλλευση της εκπόρνευσης άλλων ή άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, την καταναγκαστική παροχή εργασίας ή υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένης της επαιτείας, τη δουλεία ή τις πρακτικές παρεμφερείς της τη δουλεία, την οικιακή δουλεία, την εκμετάλλευση εγκληματικών δραστηριοτήτων ή την αφαίρεση οργάνων.**»

¹³⁰Travaux Préparatoires of the negotiations of the elaboration of the UN Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto (2006), σ. 343.

¹³¹ Π.χ. το νοηματικό περιεχόμενο της εκμετάλλευσης της εκπόρνευσης δεν προσδιορίζεται (αναλύεται στη συνέχεια). Βλ. M. Borraccetti, ό.π. σ. 204. A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ. 319-320.

¹³² ΦΕΚ Α' 248/15.10.2002

ανακατάξεις στην Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια.¹³³ Κατέστη δε απαρχής σαφές ότι η εμπορία ανθρώπων συνδέεται με μια σειρά άλλων αδικημάτων, μεταξύ των οποίων το οργανωμένο έγκλημα, η πορνεία, η καταναγκαστική εργασία κ.ά.¹³⁴ Με τον Ν. 4198/13 το άρθρο εμπλουτίζεται, κυρίως ως προς τα μέσα τέλεσης και τις μορφές εκμετάλλευσης, ενώ το πλαίσιο ποινών σταδιακά αυστηροποιείται. Μετά από διαδοχικές τροποποιήσεις, στην ισχύουσα μορφή του το άρθρο 323^ΑΠΚ τιμωρεί όποιον *με τη χρήση βίας, απειλής βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων ή με επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας, στρατολογεί, απάγει, μεταφέρει, κατακρατεί παράνομα, υποθάλλει, παραδίδει ή παραλαμβάνει άλλον με σκοπό την εκμετάλλευσή του (§1)* -ο ορισμός της οποίας παρατίθεται στην §4- καθώς και όποιον *για να επιτύχει τον ίδιο σκοπό, τελεί τις ανωτέρω πράξεις αποσπώντας τη συναίνεση άλλου με τη χρήση απατηλών μέσων ή παρασύροντάς τον εκμεταλλεζόμενος την ευάλωτη θέση στην οποία βρίσκεται (§2).*

Ο Έλληνας νομοθέτης επέλεξε να τυποποιήσει ένα πολύτροπο (διαζευκτικώς ή υπαλλακτικώς μικτό) έγκλημα, οι περισσότεροι τρόποι τέλεσης του οποίου μπορούν να εναλλαχθούν μεταξύ τους,¹³⁵ χωρίς να αποκλείεται η ταυτόχρονη συνδρομή των προκειμένου να επισπευσθεί το επιδιωκόμενο αποτέλεσμα.¹³⁶ Για τη στοιχειοθέτηση, ωστόσο, του αδικήματος αρκεί η συνδρομή ενός μόνο εκ των τυποποιούμενων μέσων και τρόπων τέλεσης. Υποκειμενικά, εν τη απουσία αντίθετης πρόβλεψης, αρκεί η διαπίστωση δόλου οποιουδήποτε βαθμού, αν και έχει υποστηριχθεί και η άποψη ότι, ειδικά για τις περιπτώσεις της §2 που προϋποθέτουν την επιδίωξη του δράστη να εξαπατατήσει το θύμα, ο ενδεχόμενος δόλος δεν αρκεί.¹³⁷ Επιπλέον, απαιτείται ένας ειδικός δόλος α' βαθμού που καταλαμβάνει το σκοπό εκμετάλλευσης, άνευ της συνδρομής του οποίου η πράξη δεν καθίσταται τελειωτικά άδικη (έγκλημα υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης). Αν δε η αξιόποινη συμπεριφορά στρέφεται κατά του ίδιου προσώπου, χωρίς στο μεταξύ να έχει επέλθει ειρήνευση του πληττόμενου εννόμου αγαθού, τότε οι επιμέρους πράξεις (*παράνομη βία, απειλή, εκβίαση, παράνομη κακακράτηση*) αποτελούν τα μέσα και τους τρόπους τέλεσης του εγκλήματος. Η απαξία τους,

¹³³ Βλ. επίσημα στατιστικά στοιχεία του Υπουργείου Δικαιοσύνης όπου καταγράφεται η αθρόα προσέλευση ανθρώπων κυρίως από χώρες της ΝΑ και Α. Ευρώπης, την Αφρική και την Ασία. ΕΕΔΑ, Θέσεις και προτάσεις για το ζήτημα της εμπορίας ανθρώπων-η κατάσταση στην Ελλάδα.

Βλ.: http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/emporია_anthrwpon/Apofasi_gia_trafficking.08.2007.pdf

¹³⁴ π.χ. με τη διακίνηση ναρκωτικών, το ξέπλυμα βρόμικου χρήματος, της σωματικές βλάβες κ.ά. Βλ. Εισηγητική έκθεση του Ν. 3064/2002. Και ΕΕΔΑ ό.π.

¹³⁵ Χ. Σατλάνης (2019), *Εισαγωγή στο Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*, 2^η έκδοση, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 458. Η. Σεφερίδης (2020), *Ποινικοί και νομικοί προβληματισμοί*, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 72.

¹³⁶ ΑΠ 1856/2006 Ε' Ποινικό Τμήμα, σε Συμβούλιο. Και Γ. Παπαδημητράκης (2019), *Της Ποινικός Κώδικας, έως τον Ν. 4637/19 (ΦΕΚ Α 180 18.11.2019), Σχολιασμός κατ' άρθρο, Επιλεγμένη Νομολογία Βιβλιογραφία*, Αθήνα: Νομικές Εκδόσεις, Νομόγραμμα ΝΤ, σ. 328.

¹³⁷ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2011), *Αξιόποινες σεξουαλικές πράξεις*, 1^η Έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 507.

επομένως, υπερκαλύπτεται από την πράξη της εμπορίας ανθρώπων¹³⁸ και, συνεπώς, στην περίπτωση αυτή, θα ισχύσει η αρχή της απορροφήσεως.¹³⁹ Συνακόλουθα, θα επιβληθεί μία μόνο ποινή, το μέγεθός της οποίας επαυξάνεται λόγω επίτασης του αξιοποιίνου.¹⁴⁰ Σημειώνεται ότι οι ανωτέρω περιγραφόμενες συμπεριφορές τιμωρούνται ως προστάδια της προσβολής του εννόμου αγαθού¹⁴¹ χωρίς να απαιτείται περαιτέρω η αποπεράτωση της εκμετάλλευσης. Τούτου λεχθέντος, αρκούν οι πράξεις που την προετοιμάζουν ή/και τη διασφαλίζουν.¹⁴² Ενεργητικό και παθητικό υποκείμενο του εγκλήματος μπορεί να είναι οποιοδήποτε φυσικό πρόσωπο.¹⁴³ Πρόκειται, συνεπώς, για κοινό έγκλημα (*delictum commune*).¹⁴⁴ Σημαντική εμφανίζεται ακόμη η υπαγωγή του αδικήματος στην *αρχή της Παγκόσμιας Δικαιοσύνης* που δικαιολογείται από την αναγνώριση της αυξημένης απαξίας της προσβολής σε συνδυασμό με τη φύση του αδικήματος ως διασυνοριακού. Έτσι, η αξιόποινη πράξη του άρθρου 323^ΑΠΚ τιμωρείται πάντα από τους ελληνικούς νόμους¹⁴⁵ ανεξαρτήτως τόσο από το αν η πράξη τελέστηκε από ημεδαπό ή αλλοδαπό πρόσωπο όσο και από τους νόμους της χώρας όπου αυτή τελέστηκε,¹⁴⁶ στοιχεία που αναμφίβολα συνέχονται με την αναγνώριση της αυξημένης απαξίας του αδικήματος σε διεθνές και εγχώριο επίπεδο.

1.4.2 Το προστατευόμενο έννομο αγαθό

Από την ένταξη του αδικήματος της εμπορίας ανθρώπων στο κεφάλαιο των Εγκλημάτων κατά της Προσωπικής Ελευθερίας φαίνεται ότι προστατευόμενο έννομο αγαθό είναι καταρχήν η προσωπική ελευθερία, η οποία θίγεται με την εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο.¹⁴⁷ Προ της μεταφοράς της Οδηγίας στην ελληνική έννομη τάξη ο Άρειος Πάγος είχε διατυπώσει τη θέση ότι προστατευόμενο έννομο αγαθό αποτελεί η ελευθερία κίνησης του ατόμου, η οποία

¹³⁸ Κατ' αναλογία με το αδίκημα του βιασμού βλ. Λ. Μαργαρίτης (2022), Η δίωξη του βιασμού (:άρθρο 344ΠΚ): Διαχρονική αντιμετώπιση του προβλήματος από τον ΠΝ έως τον Ν. 4855/2021 (ΜΕΡΟΣ Ζ'), *ΠοινΔικ* 7/2022, σ. 1032-1043:1035.

¹³⁹ Δε συντρέχει, επομένως, περίπτωση αληθινής πραγματικής συρροής. Βλ. σχετικά: ΑΠ 673/2011 Ζ' Ποινικές.

¹⁴⁰ ΟΛΑΠ 2/2019, 783/15 ΤΝΠ ΔΣΑ, ΑΠ 673/2011 ΤΝΠ ΔΣΑ

¹⁴¹ Α. Γιαννακούλα ό.π. σ. 234. Εκεί αναφέρεται συγκεκριμένα ότι τιμωρούνται ως προστάδια προσβολής της προσωπικής ελευθερίας.

¹⁴² Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), *Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών*, 4^η έκδοση. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 196.

¹⁴³ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 196.

¹⁴⁴ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 196.

¹⁴⁵ Άρθρο 8 στοιχ. Γ' ΠΚ.

¹⁴⁶ Το διπλό αξιόποινο δεν αποτελεί επομένως προϋπόθεση για τη δίωξη του εγκλήματος. Βλ. σχετικά ΑΠ 752/2017 ΤΝΠ Qualex, ΑΠ 638/2017 ΤΝΠ Qualex, ΑΠ 1499/2011 ΠοινΧρ 2012, ΑΠ 673/2011 ΠοινΧρ 2012, ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 ΠοινΧρ 2009.

¹⁴⁷ Α. Χαραλαμπίδης (2019), *Ο Της Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία κατ' άρθρο του Ν. 4919/19*, 2^{ος} Τόμος, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 2391.

συχνά θίγεται ενόψει της προσπάθειας οικονομικής εκμετάλλευσής του.¹⁴⁸ Η θέση αυτή, ωστόσο, εμφανίζεται τουλάχιστον ατελής και πάντως ξεπερασμένη καθότι εστιάζει σε μία μόνο έκφανση της προσωπικής ελευθερίας. Περισσότερο ορθή εμφανίζεται η θέση ότι το άρθρο 323^AΠΚ εξυπηρετεί την αυστηρή καταστολή κάθε ενέργειας του δράστη εμπορίας ανθρώπων που καταπατεί θεμελιώδη δικαιώματα άλλων ανθρώπων ως προς το δικαίωμα της ελευθερίας (στις επιμέρους εκφάνσεις της) και της αξιοπρέπειάς τους, αποσκοπώντας στην εκμετάλλευσή τους.¹⁴⁹

Από τον ορισμό της Οδηγίας μπορεί να παρατηρηθεί ότι στον πυρήνα του εγκληματικού φαινομένου τοποθετείται η εμπορευματοποίηση της εξαναγκασμένης παροχής υπηρεσιών, ιδίως, η μετατροπή του ανθρώπου σε εμπορεύσιμο είδος και αντικείμενο αγοραπωλησίας¹⁵⁰ που φτάνει στο στάδιο της υποβάθμισης της ανθρώπινης αξίας,¹⁵¹ κάθε προσβολή της οποίας απαγορεύεται και τιμωρείται σύμφωνα με το Σύνταγμα.¹⁵² Τούτο συνάγεται από τη ρητή αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο Προοίμιο της Οδηγίας,¹⁵³ η οποία άλλωστε αποτελεί μία από τις αξίες στις οποίες βασίζεται η Ένωση.¹⁵⁴ Ως πληττόμενο έννομο αγαθό εμφανίζεται έτσι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αλλά και η προσωπικότητα του ατόμου, το οποίο αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο και στερείται των θεμελιωδών αρχών της ανεξαρτησίας και της αυτοδιάθεσης: *αρχών που αποτελούν παγκόσμιες αρχές που χωρίς να περιβληθούν απαραιτήτως νόμιμο τύπο, ρυθμίζουν και διαμορφώνουν τις ανθρώπινες σχέσεις, ενσωματώνοντας και προστατεύοντας πανανθρώπινα έννομα αγαθά.*¹⁵⁵ Εξάλλου, το ΕΔΔΑ έχει διαδηλώσει ότι η εμπορία ανθρώπων απειλεί την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, θίγει τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες και, ως εκ τούτου, προσβάλλει τις αξίες της δημοκρατικής κοινωνίας και τις αρχές της ΕΣΔΑ. Λαμβάνει δε την εμπορία ανθρώπων ως σύγχρονη μορφή δουλείας ανεξαρτήτως του αν αυτή υπάγεται στην έννοια της δουλείας, της ειλωτείας ή της εξαναγκαστικής εργασίας του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ,¹⁵⁶ προσδίδοντας έτσι στην απαγόρευση του άρθρου 4 απόλυτο χαρακτήρα.

¹⁴⁸ ΑΠ 2003/08 ΠοινΧρ 2009

¹⁴⁹ ΑΠ 673/2011 Ζ Ποινικές

¹⁵⁰ Α. Συκιάτου (2008), Ευρωπαϊκή Ένωση-Οργανωμένο Έγκλημα-Παράνομη Διακίνηση Ανθρώπων, *ΠοινΧρ 2008*. ΕΕΔΑ, Εμπορία ανθρώπων-Η κατάσταση στην Ελλάδα, *ΠοινΔικ 2007*. Ε. Αποσπόρη ό.π. Τον ίδιο όρο χρησιμοποίησε το ΕΔΔΑ στην απόφαση *Siliadin v. France* όπου επεσήμανε ότι η κατάσταση της εμπορίας ανθρώπων συνεπάγεται την αντιμετώπισή της ως εμπορεύσιμο είδος που μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο αγοραπωλησίας με σκοπό την εκμετάλλευση της εργασίας της, §281.

¹⁵¹ Α. Γιαννακούλα, ό.π. σ. 234.

¹⁵² Άρθρα 2§1Σ και 7§2Σ.

¹⁵³ Προοίμιο Οδηγίας σ. 11 και 33.

¹⁵⁴ Άρθρο 2ΣΕΕ.

¹⁵⁵ Κ. Μαγκλιβέρας ό.π. σ. 21-22.

¹⁵⁶ ΕΔΔΑ, *Rantsev*, ό.π. §282, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §56, *Siliadin* ό.π. §§ 7 και 89.

Με αυτές τις σκέψεις δε χωρεί αμφιβολία, κατά την άποψη της γράφουσας, ότι πέρα και πρώτα ίσως από την προσωπική ελευθερία προστατευόμενο έννομο αγαθό αποτελεί η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η οποία, αν και στη δική μας έννομη τάξη δεν αναγνωρίζεται ως αυτοτελές έννομο αγαθό, εντούτοις, αποτελεί αναντίρρητα τη μήτρα από την οποία εκπορεύονται τα λοιπά δικαιώματα. Δεν πρέπει να λησμονείται, εξάλλου, η χαρακτηριστική φράση του Ι. Μανωλεδάκη ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι μία απόλυτη δικαιοκή έννοια (του χώρου του δικαιοκού δέοντος) με απόλυτο δικαιοκό αίτημα τον καθολικό σεβασμό της, που θέτει έτσι ένα απόλυτο όριο στην άσκηση οποιασδήποτε εξουσίας. Την άποψη αυτή φαίνεται πως ενστερνίζεται και ο Άρειος Πάγος¹⁵⁷ σε πρόσφατη νομολογία Του, παρατηρώντας πως η εκμετάλλευση αυτού του είδους συνιστά φαινόμενο προσβλητικό της ιδέας του ανθρώπου και της ανθρώπινης ιδιότητας και αξιοπρέπειας και ανεπίτρεπτο σε κάθε φιλελεύθερη και δημοκρατική εννομούμενη και με ανθρώπινο πρόσωπο κοινωνία, αφού σε κάθε τέτοια κοινωνία κυρίαρχη αξία λόγω της φύσης της αυτής αλλά και βάσει των διεθνών σχετικών συμβάσεων είναι ο άνθρωπος.¹⁵⁸

Επισημαίνεται ακόμη, πως, στο μέτρο που η εκμετάλλευση εκδηλώνεται με διαφορετικές μορφές, πλέον της προσωπικής ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απειλούνται ή/και πλήττονται και έτερα αγαθά, όπως για παράδειγμα η ζωή ή η σωματική και πνευματική ακεραιότητα.¹⁵⁹ Ορθά, επομένως η νομολογία υποστηρίζει ότι αυτά μπορούν να συμπεροσβάλλονται από κοινού με το δικαίωμα στην ελευθερία στις διάφορες εκφάνσεις της, περιλαμβανομένου του δικαιώματος στον αυτοπροσδιορισμό και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, του δικαιώματος στη σεξουαλική ελευθερία, του δικαιώματος στην ελεύθερη κίνηση, κυκλοφορία και επιλογή του τόπου κατοικίας, του δικαιώματος επιλογής και μη εκτέλεσης αναγκαστικής εργασίας.¹⁶⁰

1.4.3 Αντικειμενική υπόσταση

1.4.3.1 Η πράξη της εμπορίας-τρόποι τέλεσης: άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323^AΠΚ

Επισημαίνεται εκ νέου ότι τόσο η Οδηγία όσο και το άρθρο 323^AΠΚ δεν τυποποιούν την ίδια την εκμετάλλευση, η πραγμάτωση της οποίας δεν είναι προαπαιτούμενο για την τέλεση του αδικήματος, αλλά τις πράξεις οι οποίες την προετοιμάζουν ή/και τη διασφαλίζουν. Πρόκειται, επομένως, για έγκλημα που ολοκληρώνεται με μόνη την τέλεση των τυποποιούμενων πράξεων

¹⁵⁷ ΟΛΑΠ 2/2019, ΑΠ 670/2021

¹⁵⁸ Γ. Παπαδημητράκης, ό.π. σ. 328.

¹⁵⁹ ΕΔΔΑ, S.M. κατά Κροατίας ό.π. §59.

¹⁶⁰ ΟΛΑΠ 2/2019

χωρίς να απαιτείται η επέλευση συγκεκριμένου αποτελέσματος.¹⁶¹ Στη βάση αυτή υποστηρίζεται πως το έγκλημα δεν μπορεί να τελεσθεί με παράλειψη, ακόμη κι όταν υπάρχει μια ιδιαίτερη νομική υποχρέωση παροχής βοήθειας προς το θύμα,¹⁶² αν και στη διεθνή βιβλιογραφία, κατά την ανάλυση των επιμέρους τρόπων τέλεσης (*στέγαση* ή *υποδοχή προσώπων*), υποστηρίζεται μια ευρεία ερμηνεία προκειμένου να συμπεριληφθεί στο στοιχείο της πράξης και η διατήρηση μιας κατάστασης εκμετάλλευσης.¹⁶³ Εκτιμώ, ωστόσο, πως μια τέτοια ερμηνεία είναι υπερβολικά ευρεία εφόσον όλοι οι τυποποιούμενοι τρόποι τέλεσης εμπεριέχουν σαφώς ένα ενεργητικό στοιχείο. Αυτοί ανταποκρίνονται στο *modus operandi* των δραστών -διεθνικών κυκλωμάτων εμπορίας ανθρώπων συχνότερα- και περιλαμβάνουν, ιδίως, κατά τον Έλληνα νομοθέτη, τη *στρατολόγηση, απαγωγή, μεταφορά, παράνομη κατακράτηση, υπόθαλψη, παράδοση* ή *παραλαβή άλλου*. Ιδιαίτερα:

-Στο Διεθνές Δίκαιο η έννοια της *στρατολόγησης* περιγράφει την πρόσληψη για συμμετοχή σε ένοπλη σύγκρουση, θέση που ασπάζεται και η ελληνική θεωρία.¹⁶⁴ Η νομολογία, ωστόσο, έχει υπαγάγει στο περιεχόμενό της τις περιπτώσεις που ο δράστης εμπλέκει το θύμα σε πράξεις που εμπεριέχουν γενικώς την εκμετάλλευσή του,¹⁶⁵ με την τακτική αυτή να λαμβάνει χώρα συνηθέστερα μέσω διαδικτύου.¹⁶⁶ Εμφανίζει επομένως, ένα περιεχόμενο τουλάχιστον συναφές με την *πρόσληψη (recruitment)*¹⁶⁷ που τυποποιείται πλέον αυτοτελώς στην §6 του άρθρου 323^ΑΠΚ. Στο μέτρο, ωστόσο, που ο όρος της στρατολόγησης δεν αφορά στην πράξη σε ένοπλες επιχειρήσεις,¹⁶⁸ περίπτωση η οποία εκφεύγει της ελληνικής πραγματικότητας, εκτιμώ πως θα έπρεπε ίσως να απαλειφθεί ή να αντικατασταθεί καθότι δημιουργεί περισσότερο σύγχυση για το ακριβές νοηματικό του περιεχόμενο και, ακολούθως, την εφαρμογή του.

-Ως *απαγωγή* νοείται η απομάκρυνση ενός προσώπου, παρά τη θέλησή του, από το συνήθη τόπο διαμονής του ή την επαγγελματική του εγκατάσταση, με παράλληλη θέση του υπό την εξουσία του δράστη, ώστε αυτό να *καθίσταται έτσι πειθήνιο όργανο του τελευταίου, στερούμενο της*

¹⁶¹ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 196.

¹⁶² Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 197.

¹⁶³ Α. Gallagher (2010), ό.π. σ. 30.

¹⁶⁴ Μ. Μαργαρίτης, ό.π. σ. 930.

¹⁶⁵ Για παράδειγμα στην περίπτωση που το θύμα αναγκάζεται να εκδίδεται σε σταθερή βάση έναντι χρημάτων σε αόριστο αριθμό προσώπων. Βλ.: Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 197. Και ΕφΑθ 2993/04 ΠοινΧρ 2005, σ. 931, Αεραθ 137/06, ΠοινΧρ 2008, σ. 461, ΣυμβΠλημΑρτ 37/15, ΠοινΔικ 2015, σ. 920.

¹⁶⁶ Α. Volodko (2020), "Spotting the signs" of trafficking recruitment online: exploring the characteristics of advertisements targeted at migrant job-seekers, *Trends in Organized Crime*, 23(3), σ. 1-29.

¹⁶⁷ Σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης η έννοια της πρόσληψης περιλαμβάνει την πρόσληψη με χρήση οιασδήποτε μέσων, σ. 79.

¹⁶⁸ Για παράδειγμα στην §4 γίνεται ρητή αναφορά σε στρατολόγηση ανηλίκου με σκοπό τη χρησιμοποίησή του σε ένοπλες επιχειρήσεις.

δυνατότητας αυτόνομης δράσης και της ελευθερίας του.¹⁶⁹ Ο όρος της απαγωγής τυποποιείται στην Οδηγία ως μέσο τέλεσης (*abduct*), πλην όμως, ο Έλληνας νομοθέτης διαφοροποιήθηκε στο μέτρο που ενέταξε την απαγωγή στους τρόπους τέλεσης. Σε κάθε περίπτωση, με δεδομένη την απαίτηση της συνδρομής και των τριών στοιχείων (τρόπος, μέσα, σκοπός) που στοιχειοθετούν το αδίκημα της εμπορίας ανθρώπων, η εν λόγω διαφοροποίηση δε θα πρέπει να θεωρηθεί ουσιώδης.

-Η **μεταφορά** επιτυγχάνεται με την μετακίνηση ενός προσώπου από έναν τόπο σε άλλον είτε από τον ίδιο το δράστη είτε από τρίτα πρόσωπα, που αναλαμβάνουν να μετακινήσουν το θύμα, όπως π.χ. οι επωνομαζόμενοι *βοηθοί κατοχής* στα θύματα σωματεμπορίας.¹⁷⁰ Μπορεί δε να συντελεσθεί με οποιοδήποτε μέσο.¹⁷¹ Παλαιότερα είχε υποστηριχθεί η άποψη ότι αν η μεταφορά έγινε από ορισμένο σημείο όπου είχε ήδη εγκατασταθεί το θύμα τότε δε γίνεται λόγος για μεταφορά.¹⁷² Η εν λόγω διατύπωση, ωστόσο, θα πρέπει να θεωρηθεί προβληματική για τον λόγο ότι ενέχει τον κίνδυνο εξάρτησης του αξιοποίνου από τη στάση του θύματος και την ενδεχόμενη συναίνεσή του, η οποία, μπορεί να καταλαμβάνει την μεταφορά του αλλά όχι την μετέπειτα εκμετάλλευσή του.¹⁷³ Ο Έλληνας νομοθέτης αρκέστηκε στο όρο της μεταφοράς (*transportation*) αφήνοντας εκτός το στοιχείο της διακίνησης (*transfer*), το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπεριέχεται στην έννοια της μεταφοράς. Κυριότερα, όμως, η εν λόγω επιλογή εμφανίζεται ορθή αν αναλογιστούμε τη σύγκυση που επικρατεί μεταξύ των όρων εμπορία ανθρώπων-παράνομη διακίνηση μεταναστών, με τους τελευταίους, σε αρκετές περιπτώσεις, να μην λαμβάνουν, λόγω του παράνομου καθεστώτος, την ιδιότητα των θυμάτων εμπορίας και να μην απολαμβάνουν τα απορρέοντα από αυτή δικαιώματα.¹⁷⁴

-Η **παράνομη κατακράτηση** λαμβάνεται ως στέρηση της ελευθερίας χωρίς κατ'ανάγκη να μεσολαβεί μετακίνηση του προσώπου, όπως στην περίπτωση που το θύμα παραμένει κλειδωμένο σε ένα δωμάτιο.¹⁷⁵ Πράγματι, στη διεθνή βιβλιογραφία συναντάται συχνά η περίπτωση δραστών που τοποθετούν τα θύματα σε φυλασσόμενους χώρους -οικίες δραστών ή οίκους ανοχής- ενώ κι αν αυτά επιχειρήσουν να διαφύγουν οι δράστες τα εμποδίζουν, μεταφέροντάς τα σε άλλες χώρες όπου συνήθως χρησιμοποιούν γλώσσα που δεν κατανοούν τα

¹⁶⁹ Μ. Μαργαρίτης, ό.π. σ. 930. Και ΑΠ 757/15 ΤΝΠ ΔΣΑ, ΑΠ 1722/07 ΠοινΔικ 2008, ΑΠ 111/05 ΤΝΠ ΔΣΑ.

¹⁷⁰ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 197.

¹⁷¹ ΑΠ 1452/98 ΠοινΧρ ΜΘ 754, ΑΠ 606/89 ΠοινΧρ Μ 64

¹⁷² ΑΠ 1582/97 ΠοινΧρ ΜΗ 498

¹⁷³ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αλλοδαπών γυναικών που συναινούν στην μεταφορά της σε άλλο κράτος με υποσχέσεις για μια καλύτερη ζωή και τελικά, αφού μεταφερθούν στο κράτος προορισμού, τοποθετούνται σε φρουρούμενους χώρους όπου εξαναγκάζονται να παρέχουν ερωτικές υπηρεσίες.

¹⁷⁴ Βλ. ενδεικτικά Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π. σ. 29 επ.

¹⁷⁵ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020) ό.π. σ. 197.

θύματα.¹⁷⁶ Μέχρι πρότινος η νομολογία χαρακτήριζε ως κατακράτηση τη δέσμευση του παθόντος, χωρίς να λαμβάνει ως απαραίτητο στοιχείο την αποστέρηση της φυσικής ελευθερίας κίνησής του, αλλά αρκούσε το θύμα να διαλαμβάνει ως αδύνατη ή μάταιη τη διαφυγή του σε συγκεκριμένες περιστάσεις.¹⁷⁷ Ο όρος προσλάμβανε έτσι ένα ευρύτερο περιεχόμενο από αυτό του άρθρου 325ΠΚ. Το στοιχείο της παρανομίας προστέθηκε με τον Ν. 4619/19 και εξυπηρετεί μάλλον τον ακριβέστερο προσδιορισμό της έννοιας με παραπομπή στο άρθρο 325ΠΚ, το οποίο, εξάλλου, κάνοντας ρητή μνεία στο άρθρο 323^AΠΚ, τυγχάνει, εφαρμογής αν δεν πληρούνται τα λοιπά στοιχεία της εμπορίας ανθρώπων. Η προσθήκη αυτού του τρόπου τέλεσης αποτέλεσε αμιγώς εθνική επιλογή, η οποία, εφόσον τυποποιείται ένα υπαλλακτικώς μικτό έγκλημα, δεν περιορίζει το αξιόποινο και βρίσκεται, επομένως, σε συμφωνία με την Οδηγία.

-Ασαφής εμφανίζεται η έννοια της *υπόθαλψης*¹⁷⁸ η οποία συναντάται στο άρθρο 231ΠΚ -εκεί ως *υπόθαλψη εγκληματία*-. Νομολογιακά έχει θεωρηθεί ότι αυτή συντρέχει όταν δημιουργούνται, με πράξη ή παράλειψη, οι κατάλληλες και πρόσφορες συνθήκες για την επίτευξη του σκοπού εκμετάλλευσης του θύματος.¹⁷⁹ Στο πλαίσιο αυτό, δόκιμα μπορεί να παρατηρηθεί ότι εσωκλείει τα στοιχεία της *στέγασης* ή *υποδοχής* (*harbouring or reception*) που τυποποιεί ο ενωσιακός νομοθέτης, αν και θα πρέπει να ειπωθεί ότι η παράθεση ενός ορισμού από τον Έλληνα νομοθέτη θα ήταν περισσότερη σύμφωνη με την απαίτηση για σαφήνεια και θα εξυπηρετούσε σαφώς την αποφυγή τυχόν ερμηνευτικών παρεκκλίσεων.

-Τέλος, ο δράστης έχει κριθεί ότι *παραδίδει* ή *παραλαμβάνει* το θύμα όταν προσφέρει σε άλλον ή παίρνει από άλλον την εξουσία επί του θύματος.¹⁸⁰ Στο πλαίσιο αυτό, υπό του όρους της παράδοσης και παραλαβής μπορεί, πιθανώς να καλυφθεί η περίπτωση της *ανταλλαγής ή μεταβίβασης εξουσίας* (*exchange or transfer of control over a person*) που τυποποιείται στην Οδηγία. Έτσι, αν και οι όροι διαφέρουν από τους χρησιμοποιούμενους στην Οδηγία, εντούτοις, η νομολογία τους έχει προσδώσει νοηματικά ένα περιεχόμενο ταυτόσημο με τους εκεί συνταντώμενους όρους.

Συνολικά εκτιμώ πως θα ήταν σκόπιμη η προσθήκη επιπλέον του ρήματος *προσλαμβάνει* (ή/και *απασχολεί*) που περιλαμβάνεται στην Οδηγία, καθώς επίσης, στο προϊσχύσαν άρθρο 351§1ΠΚ, ενέχοντας εκεί την έννοια ότι ο δράστης, με εξαναγκαστικά μέσα ή με την επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας, επιτυγχάνει να αποδεχθεί το θύμα την πρότασή του για τη γενετήσια

¹⁷⁶R. Arifin et al (2021), International Legal Instruments in Responding to Human Trafficking, *Lentera Hukum*, 8 (3), σ. 429.

¹⁷⁷ ΣυμβΕφΠατρ 223/2017 ΝΟΜΟΣ, ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 ΠοινΧρ 2009, ΣυμβΠληΧαν 48/2008 ΠοινΔικ2010

¹⁷⁸ Η έννοια είχε ήδη εισαχθεί με τον Ν. 3064/2002.

¹⁷⁹ Χ. Χαραλαμπίδης, ό.π. σ. 2393.

¹⁸⁰ ΣυμβΠλημΑρτ 37/15 ΠοινΔικ 2015, ΣυμβΕφ 2993/04

εκμετάλλευσή του από αυτόν ή άλλον, επηρεάζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο άμεσα και επιλήψιμα τη βούλησή του.¹⁸¹ Στην ισχύουσα μορφή του άρθρου 323^AΠΚ οι έννοιες της *πρόσληψης* και της *απασχόλησης*¹⁸² συναντώνται μόνο στην §6, όπου τιμωρείται πλημμεληματικά, όποιος χωρίς να χρησιμοποιεί τα μέσα των §§1 και 2 *προσλαμβάνει στην εργασία του, δέχεται τις υπηρεσίες ή τα έσοδα από την εκμετάλλευση* προσώπου που είναι θύμα εμπορίας. Η προσθήκη αυτή, συνεπώς, θα κάλυπτε κάθε περίπτωση πρόσληψης ή απασχόλησης, με χρήση εξαναγκαστικών ή απατηλών μέσων, που συνεπάγεται την περιέλευση του θύματος στη σφαίρα εξουσίας του δράστη έτσι ώστε να τελεί σε σχέση εξάρτησης μαζί του,¹⁸³ και η οποία, επί του παρόντος, ενδέχεται να μην καλύπτεται από τους όρους της §1 -π.χ. της *στρατολόγησης* η προβληματική της οποίας εθίγη ανωτέρω-, απολαμβάνοντας της ευνοϊκότερης (πλημμεληματικής) μεταχείρισης της §6.

1.4.3.2 Μέσα τέλεσης

1.4.3.2.1 Η τέλεση με *εξαναγκαστικά μέσα*: άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323^A§1ΠΚ

Σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία στα μέσα εξαναγκασμού, τα οποία μάλιστα κατέχουν κεντρική θέση στην εμπορία ανθρώπων, περιλαμβάνονται τόσο μέσα που σχετίζονται με την άσκηση σωματικής βίας όσο και απατηλά μέσα. Έτσι τόσο η βία όσο και η απάτη αποτελούν μορφές εξαναγκασμού¹⁸⁴ που αμφότερες συγκλίνουν ως προς την άσκηση ελέγχου στο θύμα.¹⁸⁵ Ωστόσο, ο Έλληνας νομοθέτης αντιμετωπίζει την περίπτωση των απατηλών μέσων ως διακριτή κατηγορία, ταυτίζοντας τα μέσα εξαναγκασμού της §1 κυρίως, αν όχι αποκλειστικά, με την άσκηση σωματικής βίας. Σε αυτά περιλαμβάνονται, ιδίως, η *χρήση βίας, απειλή βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων, η επιβολή και η κατάχρηση εξουσίας*. Η έννοια της (σωματικής) βίας συναντάται σε πλείονες διατάξεις του ΠΚ και νοείται, στην εκδήλωσή της, καταρχήν ως κάθε μεταβίβαση υλικής δύναμης, σε πρόσωπο ή πράγμα, εφόσον χρησιμοποιείται ως μέσο για την κάμψη της αντίστασης ενός προσώπου, ενώ η *απειλή βίας* -στην προγενέστερη εκδοχή του άρθρου τυποποιούταν η *χρήση απειλής*, η οποία αντικαταστάθηκε με τον Ν. 4198/13

¹⁸¹ ΑΠ 1979/2019, ΑΠ 755/2017, ΑΠ 1423/2013

¹⁸² Η έννοια της απασχόλησης δεν αναφέρεται ευθέως αλλά εννοείται ότι καταλαμβάνει την αποδοχή υπηρεσιών.

¹⁸³ Ο ορισμός της *πρόσληψης* αντλείται από την ΟΛΑΠ 2/2019 σύμφωνα με την οποία πρόσληψη, ως μορφή τέλεσης του εγκλήματος της εμπορίας ανθρώπων, είναι η περιέλευση του θύματος, εξαιτίας των παραπάνω εξαναγκαστικών ή απατηλών ενεργειών του δράστη, στη σφαίρα εξουσίας του τελευταίου, έτσι ώστε να τελεί σε σχέση εξάρτησης μαζί του.

¹⁸⁴ S. Walsh (2016), Sex Trafficking and the State: Applying Domestic Abuse Interventions to Serve Victims of Sex Trafficking, *Human Rights Review*, Springer, 17 (2), 221-245:222.

¹⁸⁵ M. Farley (2007), *Prostitution and Trafficking in Nevada: making the connections*, San Francisco CA: Prostitution Research & Education.

από την απειλή βίας- καταλαμβάνει την απειλή ότι θα χρησιμοποιηθεί βία. Η βία γίνεται δεκτό ότι δεν απαιτείται να ασκείται στο ίδιο το θύμα του εγκλήματος αλλά μπορεί να ασκείται και σε τρίτο πρόσωπο.¹⁸⁶ Τούτο ορθώς λαμβανομένου υπόψη ότι συχνά τα θύματα εμπορίας κρατώνται δέσμια από τους δράστες με τη χρήση απειλών για τη ζωή και σωματική ακεραιότητα της οικογένειάς τους. Βέβαια το ίδιο παράδειγμα θα μπορούσε να αναγνωσθεί και ως μορφή άσκησης ψυχολογικής βίας¹⁸⁷ προς το θύμα η οποία λειτουργεί ως μοχλός πίεσης του θύματος στενά συνδεδεμένος με τον ψυχικό του κόσμο (Η προβληματική της ψυχολογικής βίας αναπτύσσεται αναλυτικότερα στο 2^ο Κεφάλαιο-2.4.4.1). Πρόκειται, άλλωστε, για παράγοντα που σταθμίζει ο Άρειος Πάγος συνεκτιμώντας τόσο την άσκηση ψυχολογικής πίεσης στο θύμα όσο και τις επιπτώσεις της στην ψυχική του κατάσταση.¹⁸⁸ Οι επιπτώσεις αυτές δεν αποκλείεται να εκτείνονται έως του σημείου το θύμα να κατηγορεί τον εαυτό του για τη θυματοποίησή του, λαμβάνοντας εαυτόν ως πρόθυμο να περιέλθει στην κατάσταση εκμετάλλευσής του.¹⁸⁹ Εξάλλου, εφόσον το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει, στα θύματα εμπορίας ανθρώπων, την ύπαρξη ψυχικού τραύματος (*trauma*),¹⁹⁰ εκτιμώντας έτσι τις επιπτώσεις του αδικήματος στην ψυχοσύνθεση του θύματος¹⁹¹ στις περιπτώσεις που η εκμετάλλευση έχει συντελεσθεί, είναι λογικά ορθότερο ο ψυχολογικός παράγοντας να προσμετράται ήδη κατά το προστάδιο της προσβολής και ανεξάρτητα από την περάτωση της εκμετάλλευσης.

Προβληματισμό εγείρει ο όρος *άλλα εξαναγκαστικά μέσα* που συναντάται στην Οδηγία και υιοθετείται αυτούσιος από τον Έλληνα νομοθέτη. Τέτοια είναι για παράδειγμα η περίπτωση της αποστέρησης του θύματος από τα ταξιδιωτικά του έγγραφα¹⁹² ή η επονομαζόμενη δουλειά χρέους (*debt bondage*),¹⁹³ όρος που συναντάται για πρώτη φορά στη Συμπληρωματική Σύμβαση για την Κατάργηση της δουλείας του 1956 ως έκφανση εκεί *των άλλων παρεμφερών με τη δουλειά πρακτικών*.¹⁹⁴ Το χρέος αυτό αντιστοιχεί στα ποσά που οι δράστες ισχυρίζονται ότι

¹⁸⁶ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 198.

¹⁸⁷ Α. Συκιάτου, ό.π. σ. 364.

¹⁸⁸ ΑΠ 955/2016, ΑΠ 854/10

¹⁸⁹ W. Freed (2004), From duty to despair: brothel prostitution in Cambodia, *Journal of Trauma Practice*, 2(3–4):133–146.

¹⁹⁰ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §80

¹⁹¹ Βλ. Και S. Petrosyan et al (2013), *Human Trafficking and Exploitation*, Manual for Teachers, International Organization for Migration (IOM), σ. 16-17. M. Crawford (2017), *International Sex Trafficking, Women & Therapy*, Routledge, 40 (1-2), σ. 108-109.

¹⁹² ΕΔΔΑ, *Siliadin* ό.π., *L.E.* ό.π.

¹⁹³ ΕΔΔΑ, *L.E. κατά Ελλάδας* ό.π. Τέτοια ήταν για παράδειγμα η περίπτωση της L.E., Νιγηριανής υπηκόου που μετά την είσοδό της στην Ελλάδα όπου υποτίθεται ότι θα εργαζόταν σε νυχτερινά μαζαγιά, εξαναγκάστηκε από τον Κ.Α. να εκπορνευτεί. Στα μέσα εξαναγκασμού που χρησιμοποίησε ο Κ.Α. περιλαμβανόταν η «δουλείας χρέους» και η αφαίρεση του διαβατηρίου της. Η Α. Συκιάτου αναφέρεται στον όρο ως *κατάσταση ειλωτείας μέχρις αποπληρωμής του χρέους*. Α. Συκιάτου, ό.π. σ. 354.

¹⁹⁴ Supplementary Convention on the Abolition of Slavery, the Slave Trade, and Institutions and Practices Similar to Slavery, Κεφάλαιο 1, Άρθρο 1.

πρέπει να εισπράξουν από τα θύματα για έξοδα, όπως η μετακίνηση, στέγαση ή πρόσληψη, και χρησιμοποιείται για να εξαναγκαστούν αυτά να υπομείνουν την κατάσταση που τους επιβάλλει ο δράστης έως την εξόφληση.¹⁹⁵ Συνηθέστερα το χρέος βαίνει διαρκώς αυξανόμενο, συνοδευόμενο από τόκο, και χρησιμοποιείται ως τρόπος αποτροπής της διαφυγής του θύματος. Άλλα παραδείγματα εξαναγκαστικών μέσων που συναντώνται στη διεθνή βιβλιογραφία είναι η απομόνωση, η περιορισμένη ή μηδενική πρόσβαση σε χρήματα, η άσκηση σεξουαλικής βίας που μνημονεύεται ως διακριτή κατηγορία από την άσκηση σωματικής βίας, η συναισθηματική κακοποίηση και ο εκφοβισμός,¹⁹⁶ ορισμένα εκ των οποίων καθ' ημάς υπάγονται στην §2 του άρθρου 323^ΑΠΚ. Η εισαγωγή του όρου σκοπεί να καλύψει ενδεικτικώς τέτοιες περιπτώσεις εξαναγκασμού, κυριότερα, όμως, εξυπηρετεί την ανάγκη να μπορεί να υπαχθεί στο περιεχόμενο του άρθρου το σύνολο των μέσων εξαναγκασμού που δεν είναι δυνατόν να προβλεφθεί εκ των προτέρων. Πρόκειται, ωστόσο, για όρο εξαιρετικά ασαφή,¹⁹⁷ που δε χρησιμοποιείται σε άλλη διάταξη του ΠΚ, ενώ η ασάφειά του καθιστά δύσκολη την εκ των προτέρων οριοθέτησή του. Ως εκ τούτου, εύλογα γεννάται ο προβληματισμός της συμφωνίας του όρου, ως στοιχείου θεμελιωτικού του αξιοποίνου, με την αρχή της νομιμότητας. Στο μέτρο που η Οδηγία δε συνιστά εργαλείο δεσμευτικό ως προς τον τρόπο μεταφοράς του, θα ήταν μάλλον ορθότερη η εξειδίκευση του περιεχομένου του όρου ώστε να αποφεύγεται η κατά περίπτωση νομολογιακή ερμηνεία που καταλήγει να εξυπηρετεί μονομερώς τους σκοπούς της ποινικής καταστολής.¹⁹⁸

Τέλος, οι έννοιες της *επιβολής* ή *κατάχρησης εξουσίας* εμφανίζονται, ομοίως, ασαφείς, εφόσον δε διαθέτουν ένα ορισμένο και κοινώς αποδεκτό περιεχόμενο, με αποτέλεσμα να μην πληρούται η απαιτούμενη σαφήνεια του νόμου, ενώ προβλήματα γεννώνται και για τον εφαρμοστή του δικαίου ήδη κατά το στάδιο συλλογής του αποδεικτικού υλικού.¹⁹⁹ Στη θεωρία

¹⁹⁵ M. Crawford ό.π. σ. 102.

¹⁹⁶ B. O. Bullard (2012), *Domestic & Sexual Violence Intersections with trafficking: issue brief*. Becky Owens Bullard Consulting. Βλ.:

http://www.ncdsv.org/images/dsvintersectionswithtraffickingandtraffickingwheel_2012.pdf. D. M. Hughes, The “Natasha” trade: The transnational shadow market of trafficking in women. *Journal of International Affairs*, 2000a, 53, 625–651. Διαθέσιμο και στο: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/jr000246c.pdf>

¹⁹⁷ J. Davidson & B. Anderson, The Trouble with ‘Trafficking’ στο C. van den Anker & J. Doomernik, (επιμ.) *Trafficking and Women’s Rights* (2006), Palgrave Macmillan, σ. 17. V. E. Munro, Exploring Exploitation: Trafficking in Sex, Work and Sex Work’ στο V.E. Munro και M. D. Giusta, (επιμ.) *Demanding Sex: Critical Reflections on the Regulation of Prostitution* (2008), Ashgate, σ. 83-97. S. Marks, Exploitation as an international legal concept στο S. Marks (επιμ.) *International Law on the Left Re-examining Marxist Legacies* (2008), Cambridge University Press, σ. 281-307.

¹⁹⁸ Βλ. εξάλλου και τη σχετική νομολογία του ΔΕΕ για την εξισορρόπηση των σκοπών της ποινικής καταστολής με τα δικαιώματα του κατηγορουμένου, ιδίως, την αναδιαμόρφωση της σχέσης μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και αρχών της αμοιβαίας αναγνώρισης και αμοιβαίας εμπιστοσύνης στο πλαίσιο του ΕΕΣ: Αποφάσεις της 15^{ης} Οκτωβρίου 2019, Dorobantu, C-128/18, της 9^{ης} Οκτωβρίου 2019, NG, C-489/19 PPU, της 25^{ης} Ιουλίου 2018, LM, C-216/18 PPU, και της 5^{ης} Απριλίου 2016, Aranyosi-Căldăraru, C-404/15 και C-659/15 PPU.

¹⁹⁹ E. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2005), ό.π. σ. 246.

έχει υποστηριχθεί ότι στην περίπτωση αυτή μπορεί να υπαχθεί η επιβολή της θέλησης ενός ατόμου σε άλλο -π.χ. ενός γονέα στο παιδί του- το οποίο είναι πλήρως εξαρτημένο από το δράστη.²⁰⁰ Το συγκεκριμένο παράδειγμα εκτιμώ βέβαια ότι θα μπορούσε να υπαχθεί και στην έννοια της εκμετάλλευσης ευάλωτης θέσης της §2,²⁰¹ εφόσον τα παιδιά αποτελούν κατ' εξοχήν ευάλωτη κατηγορία.²⁰² Θα πρέπει πάντως να αποσαφηνισθεί ότι αυτή η περίπτωση κατάχρησης εξουσίας (*abuse of power*) αντιδιαστέλλεται από την κατάχρηση εξουσίας της §3²⁰³ (*abuse of authority*) που λαμβάνεται ως επιβαρυντική περίπτωση όταν η πράξη τελείται από υπάλληλο, χωρίς, όμως, να αιτιολογείται η απόφαση του Έλληνα νομοθέτη να προχωρήσει στη διαφορετική αυτή μεταχείριση.

1.4.3.2.2 Η τέλεση με *απατηλά μέσα*: άρθρα 2§§1 Οδηγίας και 323^A§2ΠΚ

Υπό τον νέο Ποινικό Κώδικα το έγκλημα της εμπορίας ανθρώπων καθίσταται σαφές ότι μπορεί να τελεστεί και χωρίς τη χρήση των εξαναγκαστικών μέσων της §1 όταν ο δράστης α) *παρασύρει με εξαπάτηση το θύμα* ή β) εκμεταλλεύεται την ευάλωτη θέση του, αποσπώντας έτσι τη συναίνεσή του. Επισημαίνεται ότι με τις -θετικές εν προκειμένω- τροποποιήσεις που επέφερε ο Ν. 1619/19 περιγράφονται με μεγαλύτερη σαφήνεια τα μέσα τέλεσης της πράξης που, χωρίς να περικλείουν το βίαιο εξαναγκασμό, κατατείνουν στην απόσπαση της συναίνεσης του θύματος όσον αφορά στην *πράξη* της εμπορίας.²⁰⁴ Ως τέτοια νοούνται από τον Έλληνα νομοθέτη καταρχήν τα απατηλά μέσα, τα οποία θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι διεθνώς λαμβάνονται ως έτερη μορφή εξαναγκασμού, όπως π.χ. στην περίπτωση που ο δράστης καταπαίθει το θύμα ότι είναι ερωτευμένος μαζί του προκειμένου να επιτευχθεί ο πολύμορφος εξαναγκασμός του τελευταίου με σκοπό την εκμετάλλευσή του.²⁰⁵

²⁰⁰ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 198

²⁰¹ Η κατά τη διεθνή βιβλιογραφία μπορεί στην περίπτωση αυτή να γίνει λόγος για *συναισθηματική κατάχρηση* (*emotional abuse*) που καθ' ημάς θα υπαχθεί της περιπτώσεις εκμετάλλευσης ευάλωτης θέσης. Β. Ο. Bullard, ό.π.

²⁰² Ειδικά, ως της τα παιδιά, επισημαίνεται ότι, κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, προτάθηκε η συμπερίληψη στο Προοίμιο χωρίου που να αναγνωρίζει την ευάλωτητά της ως διακριτή κατάσταση από της περιστάσεις που συνδέονται με την ευάλωτη των γυναικών, καθώς της, την παραπομπή σε όλα τα σχετικά εργαλεία ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού και η Σύμβαση της Χάγης του 1980 για της Πολιτικές Όψεις της Διεθνούς Απαγωγής Παιδιών. Travaux Préparatoires, ό.π., σ. 324.

²⁰³ «3. Με κάθεirse τουλάχιστον δέκα (10) ετών και χρηματική ποινή τιμωρείται η πράξη των προηγούμενων παραγράφων όταν: ...β) τελείται από υπάλληλο ο οποίος κατά την άσκηση της υπηρεσίας του ή επωφελούμενος από την ιδιότητά του αυτή διαπράττει ή συμμετέχει με οποιονδήποτε τρόπο στην πράξη...»

²⁰⁴ Αιτιολογική έκθεση Ν. 1619/19.

²⁰⁵ Β. Ο. Bullard (2012), *Domestic & Sexual Violence Intersections with trafficking*: issue brief. Becky Owens Bullard Consulting. Βλ.:

http://www.ncdsv.org/images/dsvintersectionswithtraffickingandtraffickingwheel_2012.pdf

Σύμφωνα με τη θεωρία απατηλά μέσα χρησιμοποιεί ο δράστης όταν αποκρύπτει, πλήρως ή μερικώς, από το θύμα το περιεχόμενο των πράξεων, τις οποίες αυτό θα υποχρεωθεί να τελέσει,²⁰⁶ εκμεταλλευόμενος την ανέτοιμη κατάστασή του για την πραγματοποίηση του σχεδίου του.²⁰⁷ Κατά τον Άρειο Πάγο στην έννοια των απατηλών μέσων περιλαμβάνεται κάθε τι ψευδές με το οποίο ο δράστης επιχειρεί να συγκαλύψει την αληθινή πρόθεσή του να εκμεταλλευθεί το θύμα και, εξαιτίας της αδυναμίας του θύματος να διαγνώσει το ψεύδος, το εξαπατά ή το παρασύρει να συναινέσει στις πράξεις εμπορίας.²⁰⁸ Σημειώνεται ότι τα απατηλά μέσα ή τεχνάσματα συνίστανται είτε στην εμφάνιση ενός ψευδούς γεγονότος ως αληθινού είτε στην απόκρυψη ενός γεγονότος, με την παρεμπόδιση του θύματος να λάβει γνώση της αλήθειας, είτε στην παρασιώπηση ενός γεγονότος, με την παράλειψη του δράστη να ανακοινώσει την αλήθεια.²⁰⁹ Πλέον συνήθεις είναι οι περιπτώσεις υπόσχησης από το δράστη στο θύμα μιας καλύτερης ζωής ή *καλλιτεχνικών ενασχολήσεων* σε κέντρα διασκέδασης που υποκρύπτουν στην πραγματικότητα την προσφορά ερωτικών υπηρεσιών,²¹⁰ την οποία ο δράστης έχει αποκρύψει ή παρασιωπήσει προκειμένου να διασφαλίσει τη συναίνεση του θύματος. Στα μέσα εξαπάτησης μπορούν ακόμα να περιλαμβάνονται η υποτιθέμενη πρόσληψη σε ανύπαρκτες εργασιακές θέσεις, οι παραπλανητικές συνθήκες εργασίας, η υπόσχεση ενός γάμου ή άλλες εν γένει μορφές ψυχολογικής χειραγώγησης.²¹¹

Διευκρινίζεται ότι τόσο τα απατηλά μέσα που στοχεύουν στην απόσπαση της συναίνεσης όσο και η εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης που αναλύεται στη συνέχεια δεν αποτελούν επιμέρους τρόπους τέλεσης του εγκλήματος αλλά τα μέσα για την πραγμάτωση των πράξεων εμπορίας της §1,²¹² στα οποία, σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 1619/19, εντάσσεται πλέον και *η εξασφάλιση με την πληρωμή χρημάτων ή άλλων απολαβών της συναίνεσης του προσώπου που ασκεί εξουσία στο θύμα*.²¹³ Η εισαγωγή της εν λόγω διατύπωσης στην Οδηγία -με τον αγγλικό όρο *has control over-* στόχευε να καλύψει περιπτώσεις όπως π.χ. η εξουσία που ένας γονέας ασκεί στο τέκνο του για να επιτύχει τη συναίνεσή του σε γάμο (εξαναγκαστικός γάμος) με κίνητρο τις οικονομικές απολαβές,²¹⁴

²⁰⁶ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020) ό.π. σ. 199.

²⁰⁷ Μ. Μαργαρίτης ό.π. σ. 931.

²⁰⁸ ΟΛΑΠ 2/2019

²⁰⁹ ΟΛΑΠ 2/2019, 386§1 ΠΚ

²¹⁰ ΑΠ 854/10 ΤΝΠ ΔΣΑ, ΣυμβΕφΑθ 1579/05

²¹¹ Μ. Crawford, ό.π. σ. 102.

²¹² Γ. Παπαδημητράκης, ό.π. σ. 329.

²¹³ Αιτιολογική έκθεση Ν. 4619/19.

²¹⁴ Βλ. EMA-Εθνικός Μηχανισμός Αναφοράς για την Προστασία Θυμάτων Εμπορίας Ανθρώπων, σ. 16, 18. Βλ.: https://ekka.org.gr/images/KOINONIKON-PAREMBASEON/%CE%95%CE%9C%CE%91/46034_EMA_leaflet_GR2.pdf

συνηθέστερα σε περιπτώσεις κρατών με ιδιαίτερα ασθενείς οικονομίες και μάλλον περίπτωση ξένη προς την ελληνική πραγματικότητα. Αξιοσημείωτο πάντως είναι το γεγονός πως ενώ η προσθήκη του συγκεκριμένου μέσου διαδηλώνεται στην Αιτιολογική Έκθεση του Νόμου, εντούτοις, δεν μνημονεύεται στο κείμενο του άρθρου 323^ΑΠΚ, το οποίο πρέπει να συμπληρωθεί ώστε να ευθυγραμμιστεί με την ενωσιακή διάταξη.

1.4.3.3 Το στοιχείο της συναίνεσης: άρθρα 2§4 Οδηγίας και 323^Α§2ΠΚ

Στην ελληνική θεωρία, η απόσπαση της *συναίνεσης* του θύματος με απατηλά μέσα λαμβάνεται ως αλλοιωμένη συναίνεση.²¹⁵ Αλλοιωμένη θεωρείται, ιδίως, η *συναίνεση* όταν δεν είναι προϊόν της γνήσιας και ελεύθερης βούλησης του θύματος. Υποστηρίζεται ότι η διαπίστωση της ικανότητας του θύματος να συναινέσει θα πρέπει να εξαρτάται από την ωριμότητα του τελευταίου να εκτιμήσει την αξία του διατιθέμενου αγαθού και όχι από τη δικαιοπρακτική του ικανότητα ή την ικανότητά του προς καταλογισμό.²¹⁶ Από αυτή τη θέση συνάγεται ότι το στοιχείο της έγκυρης ή μη *συναίνεσης* θα πρέπει να εκτιμάται στη βάση των ιδιαίτερων περιστάσεων του θύματος, περιοριζόμενης της διερεύνησης αυτού στις πράξεις εμπορίας, μη καταλαμβάνοντας δηλαδή την ίδια την εκμετάλλευση που αποτελεί την ουσιαστική αποπεράτωση του εγκλήματος.²¹⁷

Σύμφωνα δε και με την Οδηγία, εφόσον έχει χρησιμοποιηθεί οποιοδήποτε από τα τυποποιούμενα μέσα, η συναίνεση του θύματος στην εκμετάλλευση, *σκοπούμενη ή πραγματική*, θα πρέπει να είναι αδιάφορη.²¹⁸ Η ανωτέρω θέση, η οποία είχε διατυπωθεί ήδη στα συνοδευτικά έγγραφα των λοιπών υπερνομοθετικών κειμένων, πλέον εξαγγέλλεται ρητά στο ενωσιακό κείμενο ώστε να καθίσταται πέραν πάσης αμφιβολίας σαφές ότι τυχόν συναίνεση του θύματος στην εκμετάλλευση²¹⁹ δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ενδεχόμενος λόγος άρσης του

²¹⁵ ΟΛΑΠ 2/2019

²¹⁶ Χ. Χαραλαμπίδης, ό.π. σ. 2395, Γ. Δημήτριντας, Η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων μετά το ν. 3064/2002 στο Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (επιμ.), Ο της νόμος 3064/2002 για την εμπορία ανθρώπων (2003), σ. 89 επ., ΣυμβΠλημΧαν 139/2007 ΠοινΔικ 2007, ΣυμβΠλημΧαν 48/2008 ΠοινΔικ 2010.

²¹⁷ Γ. Παπαδημητράκης, ό.π. σ. 329.

²¹⁸ Το άρθρο 2§4 της Οδηγίας ορίζει ότι «**4. Η συναίνεση του θύματος εμπορίας ανθρώπων με σκοπό την εκμετάλλευσή του, είτε σκοπούμενη ή πραγματική, είναι αδιάφορη εάν έχουν χρησιμοποιηθεί τα μέσα που προσδιορίζονται στην παράγραφο 1**». Η διατύπωση, ωστόσο, αυτή δημιουργεί την εντύπωση ότι ο ενωσιακός νομοθέτης δε διακρίνει ανάμεσα σε συναίνεση που αφορά της πράξεις διακίνησης και σε συναίνεση που αφορά στην εκμετάλλευση. Η πρόβλεψη διατυπώνεται ορθότερα στο αγγλικό κείμενο, σύμφωνα με το οποίο ορίζεται ότι «**4. The consent of a victim of trafficking in human beings to the exploitation, whether intended or actual, shall be irrelevant where any of the means set forth in paragraph 1 has been used**». Διευκρινίζεται ακόμη πως σε ό,τι αφορά, ιδίως, τα παιδιά-θύματα η συναίνεση εμφανίζεται πάντοτε αδιάφορη ανεξάρτητα από τη χρήση συγκεκριμένων μέσων.

²¹⁹ Βλ. και ΕΔΔΑ, S.M. κατά Κροατίας ό.π. §54, 79

αξιοποιύνου. Εξάλλου, στο βαθμό που για την πλήρωση της αντικειμενικής υπόστασης του αδικήματος αρκούν οι πράξεις που προετοιμάζουν την εκμετάλλευση, χωρίς δηλαδή να αξιόνεται η πραγμάτωση αυτής, εκτιμώ πως θα ήταν ανορθολογική η απαίτηση διερεύνησης της συναίνεσης του θύματος ενόσω συντελείται η εκμετάλλευση (κρίσιμος χρόνος). Γίνεται δεκτό, επομένως, ότι το αδίκημα συντελείται ακόμη κι αν ακολουθήσει σε κάποιο στάδιο η συναίνεση του θύματος.²²⁰ Έτσι, ένα πρόσωπο μπορεί να συναινεί σε μια «άδικη» σύμβαση εργασίας ή στην παράνομη διακίνησή του αλλά τούτο δεν αναιρεί το ότι μπορεί αυτό να τυγχάνει θύμα εμπορίας.²²¹ Με άλλο παράδειγμα, ακόμη και αν ένα πρόσωπο συνειδητά-εκουσίως οδηγείται στην εκπόρνευση μπορεί να καταλήξει να υφίσταται εκμετάλλευση.²²² Στην περίπτωση αυτή, η προσέλευσή του στην πορνεία δε σημαίνει αυτομάτως ότι συναινεί στην εκμετάλλευσή του στις επιμέρους εκφάνσεις της (εργασιακή και σεξουαλική).²²³ Τελικώς, το θύμα δεν συμπράττει οικειοθελώς αλλά του επιβάλλεται η σύμπραξη-συναίνεση, άλλως, η υποταγή στο δράστη, σε κάποιο στάδιο της αλυσίδας εμπορίας.²²⁴

Ο εγχώριος νομοθέτης συνδέει το στοιχείο της συναίνεσης με τη χρήση απατηλών μέσων και την εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης του θύματος. Εντούτοις, το γεγονός ότι δεν αποτυπώνεται ρητά στο κείμενο του νόμου αφενός το ότι η συναίνεση στην εκμετάλλευση είναι αδιάφορη αν έχουν χρησιμοποιηθεί τα μέσα της §1,²²⁵ και αφετέρου, το ότι η υπό εξέταση συναίνεση καταλαμβάνει αποκλειστικά τις πράξεις εμπορίας, αποτελεί μία εμφανή αδυναμία της διάταξης, η οποία, σε συνδυασμό με τις θεωρητικές θέσεις που έχουν αναπτυχθεί, καλλιεργεί αναπότρεπτα την εντύπωση ότι η συναίνεση του θύματος αποτελεί ένα στοιχείο που θα πρέπει συνολικά να αξιολογείται από τον εφαρμοστή του νόμου. Αν και νομολογιακώς έχει μεν διατυπωθεί η θέση ότι η συναίνεση του θύματος, εφόσον διαπιστωθεί η χρήση των τυποποιούμενων μέσων, δεν απαλλάσσει το δράστη,²²⁶ η ρητή μνεία στην μη εξάρτηση του αξιοποιύνου από το στοιχείο της συναίνεσης θα πρέπει να ιδωθεί ως αναγκαία τροποποιητική παρέμβαση του Έλληνα νομοθέτη προκειμένου να αποφευχθεί μια πιθανή κατά περίπτωση στάθμιση του βουλευτικού στοιχείου του θύματος αντίθετα προς το γράμμα και το πνεύμα της ενωσιακής διάταξης.

²²⁰ D. B. Jonsson, ό.π. σ. 87.

²²¹ M. Crawford, ό.π. σ. 103.

²²² I. Trávníčková (2004), *Trafficking in Women: The Czech Republic Perspective*, Institute for Criminology and Social Prevention and UNICRI, Prague.

²²³ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης §97.

²²⁴ Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π. σ. 92. Αιτιολογική Έκθεση Ν. 4619/19.

²²⁵ GRETA (2017) ό.π. σ. 20.

²²⁶ ΑΠ 1856/2006, ΑΠ 888/93 ΠοινΧρ ΜΓ 671

Από την άλλη πλευρά, ως θετική θα πρέπει να αξιολογηθεί η αναδιαμόρφωση της §2,²²⁷ υπό την οποία η απόσπαση της συναίνεσης συντελείται είτε με τη χρήση απατηλών μέσων είτε κατ' εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης του θύματος. Τούτο σε σύγκριση με την προϊσχύσασα διάταξη που εξαρτούσε την απόσπαση της συναίνεσης αποκλειστικά από τη χρήση απατηλών μέσων αφήνοντας έτσι εκτός του ρυθμιστικού πεδίου τις περιπτώσεις μη χρήσης απατηλών τεχνασμάτων κατά τις οποίες όσα ο δράστης υπόσχεται στο θύμα ανταποκρίνονται στην αλήθεια.²²⁸

1.4.3.4 Παράσυρση του θύματος κατ' εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης του: άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323^A§2ΠΚ

Το στοιχείο της *ευάλωτης θέσης* (*situation of vulnerability*) εισάγεται με το Πρωτόκολλο του Παλέρμο και ερμηνεύεται ως η κατάσταση κατά την οποία το ευρισκόμενο σε αυτή πρόσωπο δε διαθέτει καμία άλλη *πραγματική και παραδεκτή επιλογή* από το να υποκύψει στην κατάχρηση.²²⁹ Πρόκειται για ερμηνεία που υιοθετεί αυτούσια η Οδηγία με τη διαφορά ότι την εισάγει στο κυρίως κείμενο και δεν αρκείται στα συνοδευτικά έγγραφα. Επιβεβαιώνοντας κι επεκτείνοντας την ανωτέρω παρατήρηση η Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης αναφέρει ότι η ευαλωτότητα μπορεί να συνδέεται με φυσικούς, ψυχολογικούς, συναισθηματικούς, οικογενειακούς, κοινωνικούς ή οικονομικούς παράγοντες. Παραδείγματα μπορούν να αποτελέσουν η ανασφάλεια ή το παράνομο καθεστώς των θυμάτων, η οικονομική τους εξάρτηση ή η ασθενής υγεία τους.²³⁰ Σύμφωνα με το Γραφείο Ηνωμένων Εθνών για τα Ναρκωτικά και το Έγκλημα (UNODC) η έννοια της ευαλωτότητας σχετίζεται τόσο με τα εγγενή χαρακτηριστικά των προσώπων όσο και με εξωγενείς παράγοντες, περιλαμβανομένων ενδεικτικώς της ένδειας,²³¹ της κοινωνικής ή έμφυλης ανισότητας και των διακρίσεων, που καθιστούν ένα πρόσωπο προσφιλή στόχο των δραστών.²³² Στις συνθήκες αυτές προστίθενται

²²⁷ «...όποιος τελεί της πράξεις...αποσπώντας τη συναίνεση άλλου με τη χρήση απατηλών μέσων ή παρασύροντας τον εκμεταλλεζόμενος την ευάλωτη θέση στην οποία βρίσκεται» αντί της προϊσχύσασας μορφής: «...αποσπά τη συναίνεση προσώπου με τη χρήση απατηλών μέσων ή το παρασύρει, εκμεταλλεζόμενος την ευάλωτη θέση του, με υποσχέσεις, δώρα, πληρωμές ή παροχή άλλων ωφελημάτων»

²²⁸ ΟΛΑΠ 2/2019

²²⁹ Travaux Préparatoires ό.π., Interpretative notes 'position of vulnerability': 'any situation in which the person involved has no real and acceptable alternative but to submit to the abuse involved', σ. 347. Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης §83.

²³⁰ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §§79-83.

²³¹ Βλ. τα έγγραφα της Επιτροπής EEC 310/9.10.1998, 0032, C 182/28.6.1999, 101, C 320/6.11.1997 για το πρόβλημα εισόδου από χώρες που κατέρρευαν οικονομικά ή όπου επικρατούν συνθήκες πολέμου, με αποτέλεσμα οι γυναίκες και τα παιδιά να είναι τα συχνότερα θύματα εκμετάλλευσης.

²³² UNODC (2013), Abuse of a position of vulnerability and other "means" within the definition of trafficking in persons: *In the context of trafficking, "vulnerability" is typically used to refer to those inherent, environmental or*

ακόμη καταστάσεις πολέμου, συγκρούσεων, κατάλυσης του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας, πολιτικής αστάθειας,²³³ κοινωνικής κρίσης και εν γένει στοιχείων που συντείνουν στη διεύρυνση της ψαλίδας μεταξύ αναπτυγμένων και αναπτυσσόμενων κρατών.²³⁴

Ο Έλληνας νομοθέτης δεν έχει διατυπώσει έναν ορισμό της ευάλωτης θέσης, εντούτοις, το περιεχόμενό της έχει αναπτυχθεί νομολογιακά. Ο Άρειος Πάγος, στοιχούμενος με την πιο πάνω σύλληψη, έχει ερμηνεύσει την ευάλωτη θέση ως την κατάσταση ανάγκης, αδυναμίας ή κινδύνου στην οποία έχει περιέλθει ένα πρόσωπο εξαιτίας διαφόρων βιοτικών και κοινωνικών συνθηκών, μεταξύ των οποίων προσωπικά ή οικογενειακά προβλήματα, ώστε δεν έχει άλλη πραγματική και αποδεκτή επιλογή από το να υποκύψει στην εκμετάλλευσή του.²³⁵ Τούτο καθότι το θύμα, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που βιώνει, απεκδύεται των έμφυτων εκείνων μηχανισμών αυτοπροστασίας σημαντικών εννόμων αγαθών του, όπως η ζωή του, η σωματική του ακεραιότητα ή η ελευθερία του, οι οποίοι εικάζεται ότι ενυπάρχουν σε κάθε άνθρωπο. Ορθά δε το Δικαστήριο έχει δεχθεί ότι η ευάλωτη θέση μπορεί να καταλαμβάνει οποιοδήποτε είδος αδυναμίας, περιλαμβανομένης της φυσικής, ψυχικής, συναισθηματικής, οικογενειακής, κοινωνικής ή οικονομικής αδυναμίας.²³⁶ Έτσι έχει κριθεί ότι ευάλωτη μπορεί να είναι π.χ. η θέση αλλοδαπών γυναικών που μεταβαίνουν σε άλλη χώρα με σκοπό την εξεύρεση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης και καταλήγουν να εκδίδονται,²³⁷ η θέση των λεγόμενων «παιδιών των φαναριών», προσώπων που αντιμετωπίζουν νομικά προβλήματα²³⁸ ή συνηθέστερα οικονομικά προβλήματα και ένδεια.²³⁹ Μόνη, εντούτοις, η οικονομική δυσπραγία ή η ανεύρεση σταθερής απασχόλησης δεν αρκούν για τη στοιχειοθέτηση της ευάλωτης θέσης.²⁴⁰ Στην ίδια κατεύθυνση έχει κριθεί ότι μόνη η ιδιότητα του παράνομου αλλοδαπού δεν αρκεί για την κατάφαση της ευάλωτης θέσης αν δε συνοδεύεται από τη συνδρομή έτερων παραγόντων, όπως η άγνοια της γλώσσας, των εγχώριων συνθηκών ζωής και της εν γένει νέας πραγματικότητας, η έλλειψη δεσμών με το κράτος παραμονής, ο φόβος της απέλασης, η ανασφάλεια, η έλλειψη ταξιδιωτικών εγγράφων, ο οικονομικός «στραγγαλισμός» του θύματος (*debt bondage*), η ψυχολογική βία

contextual factors that increase the susceptibility of an individual or group to being trafficked’, σ. 23. Βλ.: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2012/UNODC_2012_Issue_Paper_-_Abuse_of_a_Position_of_Vulnerability.pdf

²³³ UNODC (2018), Global Report, σ. 12.

²³⁴ Γνωμοδότηση της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής της ΕΕ σχετικά με την καταπολέμηση της εκμετάλλευσης παιδιών και του σεξουαλικού τουρισμού, EEC 284/14.9.1998. M. C. Burke (2013), *Human Trafficking-Interdisciplinary Perspectives*, New York: Routledge.

²³⁵ ΟΛΑΠ 2/2019, ΑΠ 670/2021

²³⁶ ΟΛΑΠ 2/2019

²³⁷ ΑΠ 326/2007 ΠοινΔικ 2007

²³⁸ ΑΠ 955/2016 ΠοινΧρ 2017

²³⁹ ΑΠ 1419/2010

²⁴⁰ ΑΠ 670/2021

κ.ά.²⁴¹ Εκτιμώ, ωστόσο, ότι η απαίτηση της παράλληλης συνδρομής ενός συνδυασμού παραγόντων που μάλλον στοχεύει στην μη καταστρατήγηση του όρου *ευάλωτη θέση* σφάλλει για δύο λόγους. Πρώτον, η σωρευτική συνδρομή περισσότερων παραγόντων δε φαίνεται να τίθεται ως απαίτηση από τον ενωσιακό νομοθέτη. Έτι περαιτέρω, μάλλον αντιτίθεται στις εκτιμήσεις των διεθνών φορέων που παραθέτουν ενδεικτικώς μόνο ορισμένους παράγοντες που συνθέτουν την ευάλωτη θέση και οι οποίοι αρκεί να συντρέχουν διαζευκτικά. Δεύτερον, η θεώρηση ότι μόνη η συνδρομή ενός λόγου, όπως η οικονομική δυσπραγία, δεν αρκεί για τη στοιχειοθέτηση της ευάλωτης θέσης είναι αυθαίρετη και επιπόλαια προσπερνά τις επιπτώσεις που αυτή μπορεί να έχει στη διαμόρφωση των συνθηκών ζωής και τις δυνατές επιλογές των προσώπων, ειδικά στην περίπτωση των αλλοδαπών.²⁴² Πάντως, υποστηρίζεται στη θεωρία ότι ως ευάλωτη θα πρέπει να αναγνωρίζεται πάντοτε η θέση του προσώπου όταν ήδη κατά την πρώτη επαφή του με το δράστη ασκεί επαιτεία, είναι άστεγο, αντιμετωπίζει προβλήματα υγείας ή ζει σε εμπόλεμες ζώνες ώστε κινδυνεύει η ζωή του.²⁴³

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι, προκειμένου να γίνει λόγος για ευάλωτη θέση υπό την έννοια του νόμου, οι ιδιαίτερες συνθήκες που βιώνει το θύμα θα πρέπει να είναι τέτοιας βαρύτητας -με άλλη διατύπωση το θύμα θα πρέπει να βιώνει τέτοια κατάσταση εξαθλίωσης-, ώστε η άρνησή του να υποταγεί στο δράστη να φαντάζει παράλογη.²⁴⁴ Από τη διατύπωση αυτή γίνεται αντιληπτό ότι αυτό που ενδιαφέρει είναι πρωτίστως πώς το συγκεκριμένο θύμα, με βάση τις ιδιαίτερες περιστάσεις του, βιώνει, σε εσωτερικό-υποκειμενικό επίπεδο,²⁴⁵ τη συγκεκριμένη κατάσταση και όχι το αν απαραίτητως μια κατάσταση λαμβάνεται ως μη αφήνουσα περιθώρια για εναλλακτικές επιλογές στη βάση αντικειμενικών περιστάσεων ή της λογικής του μέσου συνετού και έμφρονος ανθρώπου. Η βασική προβληματική που ανακύπτει, ωστόσο, είναι στη βάση ποιων ειδικότερων κριτηρίων θα αξιολογηθεί αν το θύμα περιήλθε πράγματι σε μια τέτοια ευάλωτη θέση, εφόσον φαίνεται να πρόκειται για μερικώς τουλάχιστον, αν όχι εξ ολοκλήρου, υποκειμενική έννοια που συναρτάται με τη διαπίστωση του καταρχήν άδικου χαρακτήρα της

²⁴¹ ΑΠ 955/2016, ΑΠ 854/10, ΕφΘες 491/2007

²⁴² ΕΔΔΑ, *Chowdury κατά Ελλάδος*, απόφαση της 30^{ης} Μαρτίου 2010, αρ. 21884/15 (υπόθεση Μανωλάδας), §§81, 84, 96. Βλ. και ΕΔΔΑ, *T.I. κ.ά. κατά Ελλάδας*, απόφαση της 18^{ης} Ιουλίου 2019, αρ. 40311/10.

²⁴³ Χ. Χαραλαμπίκης, ό.π. σ. 2397, Ν. Χατζηνικολάου, Η παράσυρση του ευάλωτου θύματος στο έγκλημα της σωματεμπορίας-Διάλογος με τη νομολογία, *ΠοινΧρ 2009*, σ. 496 επ.

²⁴⁴ ΟΛΑΠ 2/2019. Κατά τη διατύπωση του Α. Χαραλαμπίκη (ό.π. σ. 2389) το θύμα δε θα πρέπει να έχει πραγματική ελευθερία επιλογής.

²⁴⁵ Βλ. και UNODC (2012). Guidance Note on ‘abuse of a position of vulnerability’ as a means of trafficking in persons in Article 3 of the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2012/UNODC_2012_Guidance_Note_-_Abuse_of_a_Position_of_Vulnerability_E.pdf

πράξης. Στη βάση αυτή, η εισαγωγή του στοιχείου της ευάλωτης θέσης του θύματος δημιούργησε ερμηνευτικά προβλήματα και επικρίθηκε ως ασαφής εξαιτίας του αφηρημένου και αξιολογικού περιεχομένου της.²⁴⁶ Επιπλέον, έχει παρατηρηθεί ότι ο παραπάνω ορισμός δεν μπορεί να θεωρηθεί ικανοποιητικός για τον λόγο ότι στις περιπτώσεις που δε χρησιμοποιείται απόλυτη βία υπάρχει πάντοτε μια άλλη *πραγματική* επιλογή, ενώ στην περίπτωση της *παραδεκτής* επιλογής θα πρέπει να γίνει δεκτό, κατά την ίδια άποψη, ότι πρόκειται για αμιγώς υποκειμενική έννοια που δεν καθιστά βέβαιη την προσβολή της ελευθερίας.²⁴⁷

Κατ' εκτίμηση αυτών των σκέψεων ο Έλληνας νομοθέτης ωθήθηκε στην προσθήκη δύο επιπλέον όρων, της *εκμετάλλευσης της ευάλωτης θέσης* και *παράσυρσης* του θύματος. Σύμφωνα με την ελληνική θεωρία, ωστόσο, πρόκειται για δύο αόριστες έννοιες που μάλλον δυσχεραίνουν την εφαρμογή του κυρωτικού κανόνα,²⁴⁸ τροφοδοτώντας την ανάγκη οριοθέτησής τους. Νομολογιακά πάντως η *εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης* έχει ερμηνευθεί ως η αποστέρηση του θύματος από τη δυνατότητα αυτοκαθορισμού των συνθηκών ζωής και διαβίωσής του προκειμένου ο υπαίτιος να αποκομίσει οφέλη εις βάρος του υφιστάμενου την εκμετάλλευση.²⁴⁹ Ειδικότερα δε, η έννοια της *παράσυρσης του θύματος* περιγράφει όλες εκείνες τις ενέργειες του δράστη που αποσκοπούν να επηρεάσουν το θύμα ώστε αυτό να προβεί σε πράξεις στις οποίες υπό διαφορετικές συνθήκες δε θα προέβαινε, περιερχόμενο τελικώς στη σφαίρα εξουσίας του δράστη.²⁵⁰ Στο πλαίσιο αυτό, ο δράστης, εκμεταλλεόμενος την *ευάλωτη θέση* του θύματος, ενεργεί με σκοπό πρόκλησης της απόφασης στο θύμα,²⁵¹ το οποίο, βιώνοντας πλήρη αδυναμία αυτοπροστασίας, καταλήγει να παραδίδει την ελευθερία του στο δράστη.²⁵² Ο τελευταίος εμφανίζεται ως το πρόσωπο εκείνο που θα παράσχει στο θύμα την αναγκαία για την επιβίωσή του προστασία, θέτοντας αυτό υπό την εξουσία (σφαίρα επιρροής) του και καλλιεργώντας μια σχέση εξάρτησης.²⁵³ Έτσι παρά την ύπαρξη συμφωνίας μεταξύ δράστη και θύματος, το θύμα, απεμπολώντας την ελευθερία του, βιώνει έναν αποκλεισμό από τον εξωτερικό κόσμο και υφίσταται τελικώς την προσβολή του δικαιώματός του σε αυτή.²⁵⁴

²⁴⁶ Χ. Χαραλαμπάκης, ό.π. σ. 2395.

²⁴⁷ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 199.

²⁴⁸ Γ. Δημήτρηνας, Η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων μετά το ν. 3064/2002 στο Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (επιμ.) «Ο της νόμος 3064/2002 για την εμπορία ανθρώπων» (2003), σ. 120. Παραπομπή από Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020) ό.π. σ. 199.

²⁴⁹ ΑΠ 755/2017 ΝΟΜΟΣ, ΑΠ 955/2016 ΠοινΧρ 2017, ΑΠ 1237/2011 ΠοινΔικ 2012, ΑΠ 1419//2010 ΤΝΠ Qualex, ΑΠ 2003/2008 ΠοινΧρ 2009, ΣυμβΕφαθ 1579/2005 ΠοινΧρ 2007

²⁵⁰ Χ. Χαραλαμπάκης ό.π. σ. 2395, ΣυμβΑΠ 2003/2008 ΠοινΧρ 2009, ΑΠ 2195/2005, ΣυμβΕφαθ 1579/2005 ΠοινΧρ 2007,

²⁵¹ ΑΠ 1856/2006, ΣυμβΕφαθ 1579/05

²⁵² ΑΠ 670/2021

²⁵³ ΟΛΑΠ 2/2019

²⁵⁴ ΑΠ 670/2021

Ανεξάρτητα και πέρα από τον προβληματισμό της ελληνικής θεωρίας, στη διεθνή βιβλιογραφία επισημαίνεται πως δεν αρκεί η διαπίστωση της ευάλωτης θέσης *per se*, αλλά απαιτείται να συντρέχει κατάχρηση/εκμετάλλευση αυτής.²⁵⁵ Τούτο άλλωστε διατυπώνεται ρητά και στο κείμενο της Οδηγίας. Έτσι, η προσθήκη της απαίτησης της *εκμετάλλευσης ευάλωτης θέσης* εμφανίζεται σύμφωνη τόσο με το γράμμα όσο και με το πνεύμα της ενωσιακής επιταγής. Επιπλέον, και η νομολογιακή προσέγγιση της έννοιας εν πολλοίς στοιχείται με την ερμηνεία που της έχει αποδώσει η διεθνής βιβλιογραφία.²⁵⁶ Από την άλλη πλευρά, το στοιχείο της *παράσυρσης* αποτέλεσε εθνική επιλογή που, όμως, δεν προσδιορίστηκε εννοιολογικά από τον Έλληνα νομοθέτη. Ως αποτέλεσμα γεννώνται αμφιβολίες τόσο για το ακριβές εννοιολογικό περιεχόμενο του όρου, ο προσδιορισμός του οποίου επί του παρόντος απόκειται στον εφαρμοστή του νόμου, όσο και για τη σκοπιμότητά του, καθώς μάλλον θα αρκούσε μόνη η τυποποίηση της *κατάχρησης/ εκμετάλλευσης ευάλωτης θέσης*, στην οποία άλλωστε καλεί η Οδηγία.

1.4.4 Υποκειμενική υπόσταση - σκοπός εκμετάλλευσης: άρθρα 2§1 Οδηγίας και 323^A§1ΠΚ

Σε ό,τι αφορά στην υποκειμενική υπόσταση του αδικήματος απαιτείται δόλος οποιουδήποτε βαθμού ως προς τα μέσα και τους τρόπους πραγμάτωσης και, επιπρόσθετα, σκοπός παράνομου περιουσιακού οφέλους. Τυποποιείται, επομένως, ένα αδίκημα υπερχειλούς υποκειμενικής υπόστασης για τη στοιχειοθέτηση του οποίου απαιτείται ένας επιπλέον άμεσος δόλος του δράστη που περιλαμβάνει τη γνώση και θέληση αυτού να τελέσει το αδίκημα με το σκοπό της εκμετάλλευσης. Έτσι υποστηρίζεται νομολογιακά ότι δεν αρκεί ο ενδεχόμενος δόλος,²⁵⁷ άποψη που θα πρέπει να εννοηθεί ότι καταλαμβάνει μόνο το σκοπό της εκμετάλλευσης και όχι τα λοιπά στοιχεία της αντικειμενικής υπόστασης για τα οποία ο ενδεχόμενος δόλος θα πρέπει να θεωρηθεί αρκετός.

Περαιτέρω, δεν απαιτείται να λάβει χώρα η πραγμάτωση του σκοπού που αποτελεί και την ουσιαστική αποπεράτωση του εγκλήματος.²⁵⁸ Τούτο διευκρινίζεται και στον Νομοθετικό Οδηγό του Παλέρμιο που υπογραμμίζει ότι το αδίκημα συντελείται εφόσον διαπιστώνεται επιπλέον *σκοπός εκμετάλλευσης*, χωρίς, όμως, να απαιτείται και πραγμάτωση αυτού.²⁵⁹ Στη βάση αυτή ορθώς εισάγεται η απαίτηση του σκοπού -επιπλέον της συνδρομής των τυποούμενων

²⁵⁵ L. Gaspari, ό.π. σ. 53

²⁵⁶ UNODC (2012) ό.π.

²⁵⁷ ΟΛΑΠ 2/2019, ΑΠ 670/2021, ΑΠ 673/2011

²⁵⁸ ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 ΠοινΧρ 2009, ΣυμβΠλημΧαν

48/2008 ΠοινΔικ 2010

²⁵⁹ Legislative Guide, Part 2, §33, σ. 268-269.

πράξεων και μέσων- ο οποίος στη διεθνή βιβλιογραφία καταγράφεται ως στοιχείο αναγόμενο στην υποκειμενική υπόσταση του αδικήματος. Από μέρος της ελληνικής θεωρίας θα μπορούσε, ωστόσο, να ιδωθεί και ως υποκειμενικό στοιχείο του αδίκου, λαμβανομένου αυτού ως στοιχείου του ψυχικού κόσμου του δράστη που εισέρχεται στο άδικο.²⁶⁰ Εν προκειμένω, προκρίνεται η άποψη, σε συμφωνία με τα διεθνή κείμενα, ότι ο σκοπός εκμετάλλευσης εντάσσεται στην υποκειμενική υπόσταση του αδικήματος και θα πρέπει να διατρέχεται από άμεσο δόλο α' βαθμού. Υποστηρίζεται ακόμη ότι εφόσον η τέλεση της πράξης συναρτάται με το σκοπό εκμετάλλευσης θα πρέπει να είναι αντικειμενικά πρόσφορη να οδηγήσει στην επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, απαιτούμενου έτσι ενός πρόσθετου άγραφου στοιχείου της αντικειμενικής υπόστασης, της προσφορότητας.²⁶¹ Με δεδομένο, ωστόσο, ότι η πλήρωση του αδικήματος είναι ανεξάρτητη από την επέλευση της εκμετάλλευσης, εκτιμώ πως η εισαγωγή της απαίτησης της προσφορότητας αυτής συνιστά αξιολογική αντινομία που δε θα πρέπει να γίνει δεκτή.

Υπό τον νέο ΠΚ ο σκοπός φαίνεται να περιγράφεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στην §5, συνιστάμενος στον **πορισμό παράνομου περιουσιακού οφέλους** από τις τυποποιούμενες μορφές εκμετάλλευσης, αναγόμενου έτσι του σκοπού παράνομου περιουσιακού οφέλους από την εκμετάλλευση σε κεντρικής σημασίας στοιχείου.²⁶² Η επιλογή του Έλληνα νομοθέτη να συνδέσει την εκμετάλλευση με τον πορισμό παράνομου περιουσιακού οφέλους μπορεί να εξηγηθεί με την παρατήρηση ότι τα κίνητρα που μεταβάλλουν τον άνθρωπο σε αντικείμενο εκμετάλλευσης είναι κατά βάση οικονομικά. Αυτή η εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο για οικονομικούς κυρίως λόγους βρίσκεται στο επίκεντρο του εγκλήματος.²⁶³ Πράγματι, στη διεθνή βιβλιογραφία καταγράφεται ότι η εμπορία ανθρώπων αποτελεί μια σημαντικά επικερδή δραστηριότητα με χαμηλό ρίσκο που αποφέρει στους δράστες τεράστια έσοδα παγκοσμίως.²⁶⁴ Αντιμετωπίζεται δε ως ένα είδος αγοράς (*market*) με πολλούς εμπλεκόμενους, η οποία καθορίζεται από την προσφορά (*supply = push factors*) και τη ζήτηση (*demand = pull factors*).²⁶⁵ Διευκρινίζεται ότι στο μέτρο που η εμπορία ανθρώπων συναντάται ως διασυνοριακό έγκλημα η πρώτη κατηγορία (*push factors*) σχετίζεται με τις χώρες προέλευσης (*countries of origin*), ενώ η

²⁶⁰ Π.χ. Χ. Μυλωνόπουλος. Πρόκειται βέβαια για μια ευρύτερη συζήτηση που καταλαμβάνει γενικότερα τα εγκλήματα σκοπού και δεν άπτεται του αντικειμένου της παρούσας μελέτης.

²⁶¹ Γ. Δημήτρηνας ό.π. σ. 197.

²⁶² Αιτιολογική έκθεση Ν. 4619/19 σ. 63.

²⁶³ Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π. σ. 21, 25.

²⁶⁴ P. Williams, The role of transnational organized crime στο E. Newman 'Trafficking in Humans: social, cultural and political dimensions' (2008), New York: United Nations University Press, σ. 126-158.

²⁶⁵ B. D. Jansson, ό.π.

δεύτερη (*pull factors*) αφορά τις χώρες προορισμού (*countries of destination*).²⁶⁶ Η θεώρηση αυτή, ωστόσο, όσο κι αν βρίσκει έρεισμα σε στατιστικά δεδομένα παραβλέπει την ουσία του αδικήματος, η οποία, όπως πολλάκις έχει ειπωθεί, εστιάζεται στην εκμετάλλευση του ανθρώπου από άνθρωπο. *Αυτός ο σκοπός εκμετάλλευσης και υποδούλωσης του θύματος και οι μυριάδες εξαναγκαστικές πρακτικές και πρακτικές εξαπάτησης που χρησιμοποιούνται προς επίτευξη αυτού είναι που εντοπίζονται τελικά στην καρδιά του εγκλήματος.*²⁶⁷ Επισημαίνεται συναφώς η παρατήρηση ότι η εμπορία ανθρώπων σημαίνει πολλά περισσότερα από την οργανωμένη διακίνηση προσώπων με σκοπό το κέρδος.²⁶⁸ Αντικείμενο της εκμετάλλευσης είναι, επομένως, ο άνθρωπος, ο οποίος μετουσιώνεται σε *res* και τελικά απαξιώνεται καθιστάμενος έρμαιο του δράστη. Με αυτές τις σκέψεις, φρονώ ότι η εισαγωγή της απαίτησης του σκοπού *πορισμού παράνομου περιουσιακού οφέλους* από τις τυποποιούμενες μορφές εκμετάλλευσης αντιμετωπίζει το κέντρο βάρους από τον άνθρωπο στον οικονομικό παράγοντα του κέρδους. Ως αποτέλεσμα, αφενός απομειώνεται η απαξία του αδικήματος, η ιδιαίτερη βαρύτητα του οποίου έγκειται στην προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας που συντελείται με την αντιμετώπιση του ανθρώπου ως εμπορεύσιμου είδους, και αφετέρου, μένουν εκτός του πεδίου της διάταξης περιπτώσεις εκμετάλλευσης που συντελούνται για άλλους σκοπούς πλην του κέρδους.

1.4.5 Μορφές εκμετάλλευσης: άρθρα 2§3 Οδηγίας και 323^A§5ΠΚ

Στην §5 του άρθρου 323^AΠΚ απαριθμούνται περιοριστικά οι επιμέρους μορφές εκμετάλλευσης. Σε αυτές περιλαμβάνονται α) η *υπαγωγή του θύματος σε καθεστώς δουλείας ή σε παρεμφερείς προς τη δουλεία πρακτικές*, β) η *υπαγωγή σε καθεστώς ειλωτείας*, γ) η *εργασιακή εκμετάλλευση*, δ) η *τέλεση από αυτό (το θύμα) εγκληματικών πράξεων*, ε) η *αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του σώματός του*, στ) η *τέλεση από αυτό γενετήσιων πράξεων, πραγματικών ή προσποιητών, ή η παροχή εργασίας ή υπηρεσιών που έχουν ως αποκλειστικό σκοπό τη γενετήσια διέγερση (γενετήσια εκμετάλλευση)* και ζ) ο *εξαναγκασμός σε τέλεση γάμου*.²⁶⁹

α) Υπαγωγή σε καθεστώς δουλείας ή σε παρεμφερείς προς τη δουλεία πρακτικές: Η απαγόρευση της δουλείας συναντάται τόσο στο άρθρο 4 της Οικουμενικής Διακήρυξης των

²⁶⁶ M. Crawford, ό.π., σ. 104.

²⁶⁷ U.S.A. Department of State Report (2016), Trafficking in Persons, σ. 32.

²⁶⁸ Αιτιολογική έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §77.

²⁶⁹ Επισημαίνεται ότι υπό τον νέο Ποινικό Κώδικα η εξώθηση σε επαιτεία ανηλίκων τιμωρείται αυτοτελώς ως αξιόποινη πράξη στην §7 ακόμη κι όταν δε συντρέχουν τα τυποποιούμενα μέσα, εφόσον η πράξη τελείται με σκοπό την εκμετάλλευση των εσόδων της από την επαιτεία.

Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1949²⁷⁰ όσο και στο άρθρο 8 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, ενώ η ποινικοποίηση της εμπορίας ανθρώπων με σκοπό πορισμού παράνομου περιουσιακού οφέλους προερχόμενου από την υπαγωγή του θύματος σε καθεστώς δουλείας ή άλλων παρεμφερών προς τη δουλεία πρακτικών, αποτέλεσε εκπλήρωση αναληφθείσας υποχρέωσης ήδη με την κύρωση της Σύμβασης περί δουλείας του 1926.²⁷¹ Ιδίως, ως προς τη δουλεία, υπό τον προϊσχύσαντα ΠΚ αυτή τιμωρούταν αυτοτελώς δυνάμει του άρθρου 323ΠΚ που τυποποιούσε ως αδίκημα το εμπόριο δούλων χωρίς περαιτέρω μνεία στις παρεμφερείς προς τη δουλεία πρακτικές. Η διαφορά των δύο άρθρων γινόταν δεκτό ότι συνιστούσε διαφορά βαθμού. Σύμφωνα με τον Άρειο Πάγο στην εμπορία ανθρώπων το στοιχείο της φυσικής εξουσίας του δράστη επί του θύματος διαφοροποιούταν, ποιοτικά και ποσοτικά, ως προς την καθολικότητα και τη διάρκειά του, σε σχέση με την εμπορία δούλων καθόσον δεν απαιτούσε ούτε την πλήρη υποδούλωση του θύματος ούτε τη διαρκή και χωρίς διακοπή θέση του υπό την εξουσία του δράστη.²⁷² Ήδη δε με τον Ν. 4619/19 το άρθρο 323ΠΚ καταργείται, κρινομένου ότι το εμπόριο δούλων καλύπτεται από τη διάταξη του άρθρου 323^ΑΠΚ.²⁷³

Σχετικά επισημαίνεται ότι το ΕΔΔΑ, εκκινώντας από την απόφαση *Siliadin v. France* εξέτασε περίπτωση εμπορίας υπό το πρίσμα του άρθρου 4§1 της ΕΣΔΑ,²⁷⁴ υιοθετώντας τον ορισμό της δουλείας όπως αυτός περιλαμβάνεται στη Σύμβαση περί δουλείας του 1926.²⁷⁵ Σύμφωνα με τον εκεί ορισμό η δουλεία καταλαμβάνει όχι μόνο την άσκηση του δικαιώματος ιδιοκτησίας αλλά και την άσκηση ορισμένων εξουσιών που απορρέουν από αυτό.²⁷⁶ Προεκτείνοντας την αρχική αυτή θέση στην υπόθεση *Rantsev v. Cyprus and Russia* το Δικαστήριο παρατήρησε ότι η εμπορία ανθρώπων τυγχάνει αναντίρρητα μια σύγχρονη μορφή δουλείας.²⁷⁷ Τόνισε δε ότι τα προσδιοριστικά στοιχεία της εμπορίας ανθρώπων, που, σύμφωνα με το Δικαστήριο, συνίστανται στην μεταχείριση των ανθρώπων ως εμπορευμάτων, τη στενή τους παρακολούθηση, τον περιορισμό των κινήσεών τους, τη χρήση βίας και απειλών, τις κακές

²⁷⁰ Άρθρο 4, Universal Declaration of Human Rights (UDHR)

²⁷¹ Χ. Χαραλαμπίκης ό.π. σ. 2397

²⁷² ΑΠ 673/2011

²⁷³ Αιτιολογική έκθεση Ν. 4619/19 σ. 63

²⁷⁴ απαγόρευση της δουλείας και της ειλωτείας

²⁷⁵ Ως δουλεία νοείται η «κατάσταση ατόμου υποκειμένου εις τας περί δικαίου της ιδιοκτησίας αρχάς ή τινάς εξ αυτών», άρθρο 2 της Σύμβασης της κυρώθηκε από τον Έλληνα νομοθέτη με τον Ν. 4473/1930 (ΦΕΚ Α' 62).

²⁷⁶ Σημειώνεται βέβαια ότι στην προκειμένη υπόθεση το ΕΔΔΑ ερμήνευσε στενά τον ορισμό δεχόμενο ότι η δουλεία συνίσταται στην άσκηση του δικαιώματος ιδιοκτησίας επί της ατόμου η οποία καταλήγει να μειώνει την νομική υπόσταση της προσώπου με την αναγωγή του σε αντικείμενο, §122. Από την άλλη πλευρά, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο για την Πρώην Γιουγκοσλαβία στην εφετειακή απόφαση στην υπόθεση *Kunarac* δέχθηκε ότι η δουλεία -έγκλημα κατά της ανθρωπότητας- συνίσταται στην άρση της νομικής προσωπικότητας του θύματος κατ' αποτέλεσμα της άσκησης της ή όλων των εξουσιών που απορρέουν από το δικαίωμα ιδιοκτησίας επί της προσώπου. ΔΠΔΠΓ, *Prosecutor v. Kunarac*, απόφαση της 12^{ης} Ιουνίου 2002, §117.

²⁷⁷ ΕΔΔΑ, *Rantsev* ό.π. §281

συνθήκες διαβίωσης και εργασίας και την ελάχιστη ή καθόλου αμοιβή, ενυπάρχουν σε όλες τις μορφές εκμετάλλευσης του άρθρου 4.²⁷⁸ Ενόψει αυτών, η απόφαση του Έλληνα νομοθέτη να ενσωματώσει το άρθρο 323ΠΚ στο 323^AΠΚ ως επιμέρους μορφή εκμετάλλευσης, υιοθετώντας επιπρόσθετα την έννοια των *παρεμφερών προς τη δουλεία πρακτικών*, ευθυγραμμίζεται απολύτως τόσο με τη γράμμα της ενωσιακής διάταξης όσο και με την νομολογία του ΕΔΔΑ.

Αντιθέτως, ως αρνητική θα πρέπει να επισημανθεί η παράλειψη τυποποίησης της οικιακής δουλείας, η οποία μπορεί μάλλον να ιδωθεί και ως μορφή εργασιακής εκμετάλλευσης που στην πράξη πλήττει κυρίως γυναίκες,²⁷⁹ ωστόσο, η Οδηγία την προβλέπει ως διακριτή μορφή εκμετάλλευσης. Άλλωστε, και το ΕΔΔΑ στην υπόθεση *C.N. v. United Kingdom*²⁸⁰ παρατήρησε ότι η οικιακή δουλεία (*domestic servitude*) αποτελεί μια πολυδιάστατη προσβολή η οποία περιλαμβάνει τόσο εμφανείς όσο και υποφώσκουσες μορφές εξαναγκασμού για την επίτευξη της συμμόρφωσης του θύματος,²⁸¹ καταλήγοντας ότι η παράλειψη τιμώρησης της οικιακής εργασίας οδηγεί σε αδυναμία προστασίας του θύματος και συνιστά παραβίαση του άρθρου 4 της ΕΣΔΑ.

β) Υπαγωγή σε καθεστώς ειλωτείας: Στην νέα μορφή του άρθρου 323^AΠΚ περιλαμβάνεται πλέον και η ειλωτεία, την ανάγκη συμπερίληψης της οποίας είχε υπογραμμίσει τόσο η Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου²⁸² μετά την καταδίκη της Ελλάδας στην υπόθεση *Chowdury and Others v. Greece* (υπόθεση Μανωλάδας)²⁸³ όσο και ο ανεξάρτητος Μηχανισμός Παρακολούθησης της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης (GRETA),²⁸⁴ που σε έκθεση του 2017, επεσήμανε ότι η μη συμπερίληψη της έννοιας συνεπάγεται δυσκολίες συμμόρφωσης με τις απορρέουσες από το άρθρο 4 της ΕΣΔΑ υποχρεώσεις.²⁸⁵ Το ΕΔΔΑ, εξάλλου, ήδη μια δεκαετία νωρίτερα στην υπόθεση *Siliadin v. France* είχε παρατηρήσει ότι η ειλωτεία υπό το πρίσμα του άρθρου 4§1, μπορεί μεν να διακρίνεται από τη δουλεία σε ένταση, πλην όμως, αποτελεί μια ιδιαίτερα σοβαρή μορφή άρνησης της ελευθερίας,²⁸⁶ στοιχείο που τη συνδέει

²⁷⁸ ΕΔΔΑ, *L.E. κατά Ελλάδος* ό.π. §56

²⁷⁹ COM (2020) 661 Final, ό.π. σ. 6.

²⁸⁰ ΕΔΔΑ, *C.N. v. United Kingdom*, απόφαση της 13^{ης} Νοεμβρίου 2012, αρ. 4239/08. Ομοίως στη *Siliadin* ό.π..

²⁸¹ ΕΔΔΑ, *C.N. v. United Kingdom* ό.π. §80

²⁸² GNCRC Recommendations on the Manolada case, σ. 45. Βλ.:

http://www.nchr.gr/images/English_Site/TRAFFICKING/GNCHR%20Recommendations%20on%20the%20Manolada%20case.pdf

²⁸³ Απόφαση της 30^{ης} Μαρτίου 2017.

²⁸⁴ Η GRETA αποτελεί τον πρώτο ανεξάρτητο μηχανισμό ανθρωπίνων δικαιωμάτων που είναι επιφορτισμένος με την παρακολούθηση της εφαρμογής της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων, ο οποίος εισάγεται με την ίδια Σύμβαση και οράται ως σημαντική καινοτομία και στοιχείο ουσιαστικής ενίσχυσης των δικαιωμάτων των θυμάτων (άρθρα 36-38).

²⁸⁵ GRETA (2017), Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Greece, σ. 19. Βλ.: <https://rm.coe.int/greta-2017-27-fgr-gre-en/168075f2b6>

²⁸⁶ Ομοίως ΕΔΔΑ, *Van Droogenbroeck case*, απόφαση της 24^{ης} Ιουνίου 1982, Σειρά A, No 50, §32.

εννοιολογικά με τη δουλειά.²⁸⁷ Τούτο καθότι συνεπάγεται όχι μόνο την υποχρέωση παροχής υπηρεσιών σε άλλον, αλλά και την υποχρέωση του υφιστάμενου αυτή την κατάσταση να ζει σε καθεστώς περιορισμού της.²⁸⁸ Για τον λόγο αυτό η απαγόρευση της §1 είναι απόλυτη²⁸⁹ και δε γνωρίζει κανέναν περιορισμό ούτε σε καιρό πολέμου.²⁹⁰ Έτσι, το ΕΔΔΑ κατέληξε ότι εν τη απουσία τυποποίησης της ειλωτείας (και της δουλειάς) σε συγκεκριμένες διατάξεις του ΠΚ, το κράτος της Γαλλίας απέτυχε να προστατέψει αποτελεσματικά την προσφεύγουσα, επισημαίνοντας την υποχρέωση των κρατών να ποινικοποιούν και να διώκουν αποτελεσματικά τους υπαίτιους τοιαύτων μορφών εκμετάλλευσης.²⁹¹ Ορθώς, συνεπώς, ο Έλληνας νομοθέτης αποφάσισε, αν και καθυστερημένα, να συμπεριλάβει και την ειλωτεία στις μορφές εκμετάλλευσης της §4.

γ) Εκμετάλλευση της εργασίας ή της παιτείας του θύματος (εργασιακή εκμετάλλευση):

Ως εκμετάλλευση της εργασίας θα πρέπει να γίνει καταρχήν δεκτή οποιαδήποτε καταστρατήγηση της εργατικής νομοθεσίας, η αποφυγή της οποίας αποτέλεσε έναν εκ των λόγων τυποποίησης της εργασίας ως μορφής εκμετάλλευσης ήδη με τον Ν. 3064/02.²⁹² Έτσι, μεταξύ άλλων, μορφές εκμετάλλευσης της εργασίας, αποτελούν και η παροχή εργασίας με δυσανάλογη, σε σχέση με την πραγματική αξία της εργασίας, αμοιβή, ή η εργασία υπό συνθήκες που ευνοούν την αθέμιτη κερδοσκοπία από την παροχή της ή που είναι προσβλητικές και εξευτελιστικές για την ανθρώπινη ιδιότητα του εργαζομένου.²⁹³ Νομολογιακά έχει γίνει δεκτό ότι για την κατάφαση της εκμετάλλευσης απαιτείται ιδίως η εξουσία της βουλήσεως του θύματος ώστε αυτό να παρέχει εργασία είτε στον ίδιο το δράστη είτε σε τρίτο καθ' υποταγή της βούλησής του.²⁹⁴ Εντούτοις, δεν απαιτείται αυτή να εκτείνεται έως την πλήρη υποδούλωση, την πλήρη στέρηση ή πλήρη παράδοση της ελευθερίας του θύματος στο δράστη, ούτε ακόμη απαιτείται η διαρκής και χωρίς διακοπή θέση του θύματος υπό την εξουσία του δράστη.²⁹⁵ Η τελευταία αυτή παρατήρηση είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς αποτελεί θετική μεταστροφή προγενέστερης νομολογίας του Ανωτάτου Ακυρωτικού που είχε κρίνει ότι δεν συνέτρεχε περίπτωση εμπορίας

²⁸⁷ ΕΔΔΑ, *Siliadin* ό.π. §124.

²⁸⁸ ΕΔΔΑ, *Siliadin* ό.π. §23

²⁸⁹ ΕΔΔΑ, *Siliadin* ό.π. §112, Α. Τζαννετής στο Λ. Κοτσαλής (επιμ.) «ΕΣΔΑ & Ποινικό Δίκαιο» (2014), Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 106.

²⁹⁰ Α. Συκιάτου (2013) ό.π. σ. 85.

²⁹¹ Βλ. ομοίως ΕΔΔΑ, *C.N. και V. Κατά Γαλλίας*, απόφαση της 11^{ης} Οκτωβρίου 2012, αρ. 67724/09, §105, C.N. κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση της 13^{ης} Νοεμβρίου 2011, αρ. 4239/08, §66, L.E. κατά Ελλάδας, απόφαση της 21^{ης} Ιανουαρίου 2016, αρ. 71545/12, §65.

²⁹² ΑΠ 673/2011

²⁹³ ΟΛΑΠ 2/2019

²⁹⁴ ΟΛΑΠ 2/2019

²⁹⁵ ΟΛΑΠ 2/2019

ανθρώπων για τον λόγο ότι τα πρόσωπα (αλλοδαποί εργάτες) μπορούσαν να κινούνται ελεύθερα και να μεταβαίνουν, εκτός των ωρών εργασίας, όπου επιθυμούσαν.²⁹⁶ Τούτο εσφαλμένως εφόσον για τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος δεν απαιτείται πλήρης υποδούλωση ούτε διαρκής και χωρίς διακοπή θέση του θύματος υπό την εξουσία του δράστη.

Στον αντίποδα ως αρνητική επισημαίνεται η παράλειψη του Έλληνα νομοθέτη να τυποποιήσει ως διακριτή μορφή εκμετάλλευσης την *καταναγκαστική παροχή εργασίας ή υπηρεσιών* που προβλέπεται τόσο στην Οδηγία²⁹⁷ όσο και στο κείμενο της ΕΣΔΑ (άρθρο 4§2). Πολλώ δε μάλλον, που η τροποποίηση του ΠΚ, στον οποίο δεν κρίθηκε σκόπιμο όπως συμπεριληφθεί η καταναγκαστική εργασία, επακολούθησε της καταδίκης της Ελλάδας στην υπόθεση *Chowdury and Others v. Greece* εξαιτίας της αποτυχίας της να λάβει θετικά μέτρα αποτροπής του φαινομένου και προστασίας των θυμάτων (εργαζόμενοι μετανάστες), φωτίζοντας επιπλέον το πρόβλημα της εκμετάλλευσης της μεταναστευτικής εργασίας στην ελληνική πραγματικότητα.²⁹⁸

Υπογραμμίζεται ακόμη ότι ως μορφή *καταναγκαστικής εργασίας ή υπηρεσιών* όπως διατυπώνεται στη Διεθνή Σύμβαση Εργασίας 29 του 1930,²⁹⁹ τον ορισμό της οποίας υιοθετεί το ΕΔΔΑ, η Οδηγία λαμβάνει και την *επαιτεία* εφόσον συντρέχουν όλα τα στοιχεία που τάσσονται στην ανωτέρω Σύμβαση.³⁰⁰ Σημειώνεται ότι σε αυτά δεν περιλαμβάνεται η ανηλικότητα. Συνεπώς, η επιλογή του Έλληνα νομοθέτη να τυποποιήσει σε αυτοτελή παράγραφο (§7) την εξώθηση σε *επαιτεία ανηλίκων* με σκοπό την εκμετάλλευση των εσόδων τους ανεξάρτητα από τη χρήση συγκεκριμένων μέσων, μπορεί μεν να υποκινήθηκε από το σύνθημα στα καθ' ημάς παράδειγμα των «παιδιών των φαναριών», εντούτοις, αφήνει -ατυχώς- εκτός του ρυθμιστικού πεδίου το διόλου αμελητέο φαινόμενο της εξώθησης σε *επαιτεία ενηλίκων* ως μορφή εξαναγκασμένης από το δράστη εργασίας ή παροχής υπηρεσιών, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση εξαρτημένων προσώπων.

²⁹⁶ ΜΟΕφΔυτΣτερΕλλ 32/2018. Βλ. αντίθετη γνώμη του Εφέτη Α. Κακολύρη, ΠοινΔικ 2020, 236, σ. 56 επ.

²⁹⁷ Στην απόφαση-πλαίσιο περιλαμβανόταν, πέραν της καταναγκαστικής, και η υποχρεωτική εργασία (compulsory labour), η οποία απαλείφθηκε στο κείμενο της Οδηγίας.

²⁹⁸ Η υπόθεση έδωσε την ευκαιρία στο ΕΔΔΑ να συνδέσει για πρώτη φορά την εμπορία ανθρώπων με την εκμετάλλευση της μεταναστευτικής εργασίας, παρατηρώντας ότι η εκμετάλλευση των εργαζόμενων μεταναστών συνιστά μορφή αναγκαστικής εργασίας και εμπορίας ανθρώπων και ότι τα εκεί θύματα είχαν υποβληθεί σε αναγκαστική εργασία. Δικαιώματα του Ανθρώπου, Τριμηνιαία Επιθεώρηση Ατομικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων, Τόμος XXI, Νο 81/2019, Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., σ. 958-959.

²⁹⁹ 'All work or service which is exacted from any person under the menace of any penalty and for which the said person has not offered himself voluntarily'. Η Σύμβαση κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 2079/1952 (ΦΕΚ Α' 108/13.6.1952).

³⁰⁰ Προοίμιο Οδηγίας σ. 11.

Τέλος αρνητικά επισημαίνεται η παράλειψη αναφοράς στο στοιχείο της συναίνεσης που ειδικά σε αυτές τις περιπτώσεις θα πρέπει να αξιολογείται κατά περίπτωση κατ'εκτίμηση των συνολικών περιστάσεων της υπόθεσης.³⁰¹ Τούτο στη βάση και των σχετικών διατυπώσεων του ΕΔΔΑ που ήδη με την υπόθεση *Van der Musselle v. Belgium*³⁰² είχε κρίνει ότι μόνη η προηγούμενη συναίνεση εργαζομένου δεν αρκεί για τον αποκλεισμό της στοιχειοθέτησης καταναγκαστικής εργασίας.

δ) Τέλεση εγκληματικών πράξεων: Η Οδηγία ερμηνεύει τη διάπραξη εγκληματικών δραστηριοτήτων ως εκμετάλλευση προσώπου για τη διάπραξη, μεταξύ άλλων, μικροκλοπών, κλοπών σε καταστήματα, λαθρεμπορίου ναρκωτικών και άλλων παρόμοιων δραστηριοτήτων που υπόκεινται σε κυρώσεις και ενέχουν οικονομικά οφέλη.³⁰³ Η GRETA στην έκθεση του 2017 για την Ελλάδα είχε υπογραμμίσει την ανάγκη συμπερίληψης στις μορφές εκμετάλλευσης και των εγκληματικών δραστηριοτήτων,³⁰⁴ που προστέθηκαν τελικώς με τον Ν. 4619/19. Ωστόσο, αρνητικά σημειώνεται ότι, παρά τη συμπερίληψη της καταναγκαστικής εγκληματικής δραστηριότητας στις επιμέρους μορφές εκμετάλλευσης, η Ελλάδα, σύμφωνα με πρόσφατη έκθεση της Επιτροπής, εξακολουθεί να περιλαμβάνεται στις χώρες που κατέγραψαν αύξηση τέτοιων μορφών εκμετάλλευσης, περιλαμβανομένης και της επαιτείας, με θύματα κυρίως παιδιά και περιθωριοποιημένες κοινότητες Ρομά (ομάδες υψηλού κινδύνου).³⁰⁵

ε) Αφαίρεση κυττάρων, ιστών ή οργάνων του σώματος: Η Οδηγία εντάσσει στις μορφές εκμετάλλευσης μόνο την αφαίρεση οργάνων του σώματος, η οποία καλυπτόταν ήδη από τον Ν. 3064/2002. Η ποινικοποίηση της αφαίρεσης οργάνων επήλθε αναγκαία για την αντιμετώπιση της αυξανόμενης ζήτησης μοσχευμάτων που, σε συνάρτηση με την μειωμένη προσφορά, οδήγησε σε φαινόμενα παράνομων μεταμοσχεύσεων. Ήδη δε τα τελευταία έτη η εμπορία κυττάρων και ιστών έχει επίσης αναχθεί σε μία ιδιαίτερα κερδοφόρα επιχείρηση που συνδέεται όχι μόνο με τις μεταμοσχεύσεις αλλά και με ιατρικά πειράματα.³⁰⁶ Η αφαίρεση ιστών προστέθηκε με τον Ν. 3875/10, ενώ με το άρθρο 40 του Ν. 3984/11, προστέθηκε και η αφαίρεση κυττάρων. Μάλιστα ως ιδιαίτερα θετική θα πρέπει να αναγνωρισθεί η πρόταση για έκδοση

³⁰¹ Προοίμιο Οδηγίας σ. 11.

³⁰² ΕΔΔΑ, Απόφαση της 23^{ης} Νοεμβρίου 1983, Σειρά Α, Νο 70, σ. 37.

³⁰³ Προοίμιο σ. 11

³⁰⁴ GRETA (2017) ό.π. σ. 19

³⁰⁵ COM (2020) 661 Final, ό.π. σ. 7-8. A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ. 327.

³⁰⁶ Κ. Πανάγος (2008), Εμπορία ανθρώπων: Ποινικές ρυθμίσεις και εγκληματολογικές προεκτάσεις, Ιδιαίτερη αναφορά στα εγκλήματα της σωματεμπορίας και της εμπορίας ανθρώπων για την αφαίρεση οργάνων του σώματός της, *Νομική Επιθεώρηση*, 35/2008, σ. 101 επ.

Απόφασης-Πλαίσιο που υποβλήθηκε από τη χώρα μας το 2003 σχετικά με την εμπορία με σκοπό την αφαίρεση οργάνων ή ιστών.³⁰⁷

στ) Τέλεση γενετήσιων πράξεων, πραγματικών ή προσποιητών, ή παροχή εργασίας ή υπηρεσιών που έχουν ως αποκλειστικό σκοπό τη γενετήσια διέγερση (γενετήσια εκμετάλλευση): Αναπτύσσεται στο 2^ο Κεφάλαιο.

ζ) Εξαναγκασμός σε τέλεση γάμου: Διευκρινίζεται καταρχήν ότι τα θύματα εμπορίας με σκοπό καταναγκαστικούς ή εικονικούς γάμους μπορούν να αναφερθούν και ως θύματα άλλων μορφών εμπορίας όπως η εργασιακή ή σεξουαλική εκμετάλλευση,³⁰⁸ ενώ ο όρος *καταναγκαστικός γάμος* συναντάται ήδη στη Συμπληρωματική Σύμβαση για την Κατάργηση της Δουλείας του 1956 ως μορφή άλλων παρεμφερών προς τη δουλεία πρακτικών.³⁰⁹ Εξάλλου, η Οδηγία σημειώνει ότι αυτές καλύπτουν περιπτώσεις καταναγκαστικών γάμων εφόσον πληρούν την αντικειμενική υπόσταση του αδικήματος.³¹⁰ Ωστόσο, η προσθήκη του καταναγκαστικού γάμου ως αυτοτελούς μορφής εκμετάλλευσης, αποτέλεσε εθνική επιλογή μετά την κύρωση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών και της Ενδοοικογενειακής Βίας (εφεξής «Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης»)³¹¹ Η τελευταία αυτή περίπτωση έρχεται να ολοκληρώσει τις μορφές εκμετάλλευσης, οι οποίες, αν και με σημαντική κάποτε καθυστέρηση, συνολικά ορώμενες, φαίνονται να εναρμονίζονται, κατά το μεγαλύτερο μέρος, με τις ανειλημμένες δεσμεύσεις της χώρας μας, συμπληρώνοντας τα θετικά βήματα που σημειώθηκαν στην πορεία των ετών.

1.6 Επίλογος

Η βασική προβληματική που συναρτάται με τον ορισμό της εμπορίας ανθρώπων εντοπίζεται στη δυσκολία κατάφασης των σύνθετων στοιχείων του αδικήματος. Η απαίτηση της σωρευτικής συνδρομής αυτών στο πλαίσιο της αλυσίδας αγοραπωλησίας του θύματος, εντός της οποίας με δυσκολία μπορούν, από ένα σημείο και έπειτα, να βεβαιώνονται,³¹² αποτελεί έναν εκ των λόγων στους οποίους οφείλεται ο χαμηλός αριθμός διώξεων των δραστών και ο ακόμη

³⁰⁷ X. Χαραλαμπάκης, ό.π. σ. 2400.

³⁰⁸ COM (2020) 661 Final, ό.π. σ. 8.

³⁰⁹ Άρθρο 1.

³¹⁰ Ομοίως για της παράνομες υιοθεσίες, χωρίς, εντούτοις, να μνημονεύονται ρητά της μορφές εκμετάλλευσης του άρθρου 2. Προοίμιο Οδηγίας σ. 11.

³¹¹ Άρθρο 2 του Ν. 4531/2018. Σημειώνεται ότι η Επιτροπή στις 19 Δεκεμβρίου 2022 πρότεινε την αναθεώρηση της Οδηγίας 2011/36/ΕΕ, περιλαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, στις προτάσεις της τη συμπερίληψη του καταναγκαστικού γάμου και των παράνομων υιοθεσιών στις τυποποιούμενες μορφές εκμετάλλευσης.

Βλ.: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_7781

³¹² E. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2005), ό.π. σ. 245.

χαμηλότερος αριθμός καταδικαστικών αποφάσεων.³¹³ Εάν σε αυτά προστεθούν και οι αστοχίες ή ελλείψεις κατά την μεταφορά των σχετικών διατάξεων στις εγχώριες έννομες τάξεις γίνονται αντιληπτές ορισμένες βασικές αιτίες των ανησυχητικών διαστάσεων του φαινομένου παγκοσμίως, οι οποίες καλούν σε συλλογική απάντηση. Σε ενωσιακό επίπεδο τούτο σαφώς προϋποθέτει μια πραγματικά εναρμονισμένη προσέγγιση, η οποία δεν μπορεί παρά να εκκινεί από την ορθή μεταφορά των ενωσιακών επιταγών στο εθνικό Δίκαιο. Αυτές αποτυπώθηκαν, ιδίως, στην Οδηγία 2011/36/ΕΕ στην οποία και συνοψίστηκαν οι μακρές προσπάθειες της Ένωσης να καταπολεμήσει την εμπορία ανθρώπων με μέσα του ποινικού δικαίου στη βάση της ρητής πλέον αρμοδιότητας ποινικής νομοθέτησης που της εκχωρούν τα άρθρα 82 και 83ΣΛΕΕ. Οποιαδήποτε βέβαια στρατηγική καταπολέμησης του εγκλήματος γίνεται αντιληπτό ότι αναγκαία εκκινεί από την ορθή προσέγγιση του ορισμού αυτού ως αφετηρία της δίωξης των δραστών και της απόδοσης της ιδιότητας των θυμάτων. Ελλείπει δε αυτής κάθε προσπάθεια κοινής προσέγγισης είναι μάλλον εξυπαρχής καταδικασμένη.

Στο μέτρο που μας αναλογεί ευτυχής είναι η διαπίστωση ότι μετά και τις τελευταίες σημαντικές τροποποιήσεις του νέου ΠΚ, η μεταφορά του ορισμού, όπως προβλέπεται στην Οδηγία, στο μεγαλύτερο βαθμό φαίνεται να στοιχείται τόσο με τις ενωσιακές δεσμεύσεις όσο και με την νομολογία του ΕΔΔΑ. Εντούτοις, διαπιστώνονται ορισμένα σημεία στα οποία η τροποποιητική παρέμβαση του Έλληνα νομοθέτη θα ήταν θεμιτή, αν όχι αναγκαία, όπως π.χ. στην περίπτωση του στοιχείου της *συναίνεσης* και της επιβεβλημένης ρητής αποσύνδεσής του από τη διαπίστωση του άδικου χαρακτήρα της πράξης ή του *πορισμού παράνομου περιουσιακού οφέλους*, η προσθήκη του οποίου εκτιμώ πως θα έπρεπε να επενεξετασθεί ως περιορίζουσα το αξιόποιο και εστιάζουσα το κέντρο βάρους στον παράγοντα του κέρδους. Αξιοσημείωτη, πάντως, είναι η συμβολή της νομολογίας που, τα τελευταία κυρίως έτη, διαδηλώνει την επιδίωξή της να συγκεράσει την απαίτηση για ασφάλεια δικαίου με τις απαιτήσεις του ενωσιακού νομοθέτη, λειτουργώντας, καταλυτικά στην ερμηνεία των επιμέρους στοιχείων του αδικήματος. Ταύτα δε, παρά τις ενδεχόμενες αστοχίες, καταδεικνύουν συνολικά μια ωρίμανση στον τρόπο σύλληψης του *ευρω-ενωσιακού* ποινικού δικαίου, η οποία μόνο ως θετικό βήμα θα πρέπει να σημειωθεί.

³¹³ COM (220) 661 Final σ. 13.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

2. Η έννοια της Γενετήσιας Εκμετάλλευσης

2.1 Εισαγωγή

Η εμπορία ανθρώπων για σεξουαλικούς σκοπούς (*trafficking for sexual exploitation* ή *sex trafficking*) -καθ' ημάς *σωματεμπορία*- μπορεί να περιγραφεί ως η κατάσταση κατά την οποία ένα θύμα αντιμετωπίζεται ως αντικείμενο, εξαναγκάζεται ή εξαπατάται, με σκοπό τη σεξουαλική του εκμετάλλευση, κυριότερα για την αποκόμιση εμπορικού ή ατομικού οφέλους. Συχνά δε, στη διεθνή βιβλιογραφία διακρίνεται σε *σωματεμπορία για εμπορικούς σκοπούς (commercial sexual exploitation)* και μη (*non-commercial sexual exploitation*).³¹⁴ Πρόκειται για ειδικότερη μορφή εκμετάλλευσης του ανθρώπινου σώματος και την πιο διαδεδομένη μορφή εμπορίας ανθρώπων στην Ευρώπη και παγκοσμίως.³¹⁵ Υπό τη διαπίστωση αυτή δεν προκαλεί εντύπωση που η Ευρωπαϊκή Αστυνομική Υπηρεσία (Europol) το 1998 είχε ορίσει την εμπορία ανθρώπων ως την *υπαγωγή προσώπου στην πραγματική και παράνομη εξουσία άλλων προσώπων, δια χρήσεως βίας, απειλών ή δια της εκμεταλλεύσεως σχέσεως εξαρτήσεως ή δια τεχνασμάτων, με σκοπό ιδίως την εκμετάλλευση της πορνείας άλλων, την εκμετάλλευση και άσκηση σεξουαλικής βίας κατ' ανηλίκων ή τη διενέργεια εμπορίου, συνδεδεμένου προς εγκατάλειψη τέκνου*.³¹⁶

Σύμφωνα με έκθεση του UNODC το 50% των θυμάτων εμπορίας εμπίπτουν σε αυτή την κατηγορία ενώ το 92% των καταγεγραμμένων θυμάτων είναι θηλυκού γένους.³¹⁷ Εκτιμάται, ωστόσο, ότι ο αριθμός των πραγματικών θυμάτων είναι πολύ μεγαλύτερος, περιλαμβάνοντας έναν ευρύτερο *σκοτεινό αριθμό (dark number)* μη καταγεγραμμένων και μη ταυτοποιημένων θυμάτων,³¹⁸ διαπίστωση που δικαιολογεί την ένταξη της σωματεμπορίας στο φάσμα της *αθέατης εγκληματικότητας*. Οι γυναίκες και τα κορίτσια αποτελούν εμφανώς τα συνηθέστερα θύματα, τα οποία, κατά κοινή διαπίστωση, πλήττονται δυσανάλογα,³¹⁹ εξαναγκαζόμενα, στην πλειονότητα των περιπτώσεων, να εκπορνευτούν ή να παράσχουν εν γένει σεξουαλικές υπηρεσίες. Σημαντικός εμφανίζεται, επομένως, ο παράγοντας του φύλου. Τούτο καθότι μπορεί μεν να πρόκειται για έγκλημα που αποβλέπει κυρίως στο οικονομικό όφελος με μέσο τον άνθρωπο, ο

³¹⁴ S. Scarpa (2008), *Trafficking in Human Beings: Modern Slavery*, 1st Edition, Oxford University Press, σ. 22 επ.

³¹⁵ COM (2020) 661 Final ό.π. σ. 4.

³¹⁶ Σύμβαση για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Αστυνομικής Υπηρεσίας (Σύμβαση Europol) της 26.7.1995 που συμπληρώθηκε με την απόφαση του Συμβουλίου της 3.12.1998 και κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Ν. 2605/1998.

³¹⁷ P. Bakowski & S. Voronova ό.π. σ. 4. Βλ. Και UNODC, *Trafficking in Persons to Europe for sexual exploitation*, ό.π. σ. 7 επ.

³¹⁸ J. Goodey (2008), *Human Trafficking, Sketchy data and policy responses*, *Criminology and Criminal Justice*, 8 (4), σ. 421-442.

³¹⁹ COM (2020) 661 Final ό.π. σ. 11.

οποίος τοποθετείται σε θέση αντικειμένου εκμετάλλευσης, πλην όμως, το σημαντικό και ολοένα αυξανόμενο ποσοστό θυμάτων θηλυκού γένους και οι μακρές προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας να καταπολεμήσει την εμπορία ιδίως γυναικών και κοριτσιών, μαρτυρούν πως πρόκειται για έγκλημα με εντόνως έμφυλη διάσταση.³²⁰

Η έμφυλη διάσταση επιβεβαιώνεται και από τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης, η οποία, υπογραμμίζοντας ότι η σωματεμπορία αφορά κυρίως γυναίκες,³²¹ μεταξύ άλλων, στοχεύει ευθέως στη διασφάλιση της ισότητας των δύο φύλων.³²² Πλέον αυτού, γίνεται δεκτό ότι η σωματεμπορία συνιστά κατάφωρη παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ιδίως των δικαιωμάτων των γυναικών στο μέτρο που αποτελούν τους βασικούς αποδέκτες. Τέλος, σύμφωνα με τη διεθνή κοινότητα η σωματεμπορία μπορεί να ιδωθεί και ως μορφή βίας³²³ κατά των γυναικών που οφείλει την προέλευσή της στις βαθιά ριζωμένες ανισότητες μεταξύ των δύο φύλων που διαπιστώνεται ότι διαιωνίζονται στο σήμερα.³²⁴

2.2 Το Διεθνές και Ευρωπαϊκό Νομικό Πλαίσιο

2.2.1 Από τα πρώιμα διεθνή κείμενα στα νεότερα νομικά εργαλεία - διαχρονικά ζητήματα

Η εμπορία ανθρώπων, αν και στους νεότερους χρόνους εμφανίζεται με περισσότερες μορφές, παραδοσιακά συνδέθηκε και ενίοτε ταυτίστηκε με τους σκοπούς σεξουαλικής εκμετάλλευσης, ιδίως, τη σεξουαλική εκμετάλλευση γυναικών και κοριτσιών, προσλαμβάνοντας απαρχής έμφυλη διάσταση. Οι πρώτες προσπάθειες της διεθνούς κοινότητας να αντιμετωπίσει τη σωματεμπορία συναντούν τις ρίζες τους στα κινήματα κατά της δουλείας και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης που διαμορφώθηκαν τους δύο τελευταίους αιώνες,³²⁵ με τη σωματεμπορία να γίνεται αρχικά αντιληπτή ως *εμπόριο λευκής σαρκός*. Τα πρώιμα διεθνή κείμενα που επιχείρησαν την αντιμετώπιση του φαινομένου θεωρούνται, στο μεγαλύτερο μέρος τους, απαρχαιωμένα πλέον εφόσον απηχούν τις αντιλήψεις της περιόδου, εντούτοις, εντοπίζονται σε αυτά ορισμένα ενδιαφέροντα στοιχεία που παραμένουν τόσο επίκαιρα όσο και πεδία αιχμής. Εκτιμώ ότι αξίζει, επομένως, να επισημανθούν για τον λόγο ότι αναδεικνύονται ζητήματα όπως η έμφυλη διάσταση του εγκλήματος, η διαχρονική σύνδεση της σωματεμπορίας

³²⁰ COM (2020) 661 Final ό.π. σ. 4.

³²¹ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §208.

³²² Άρθρα 1 και 17.

³²³ ΕΔΔΑ, Rantsev ό.π. §67

³²⁴ P. Bakowski & S. Voronova, ό.π. σ. 5. COM (2020) 661 Final ό.π. σ. 12.

³²⁵ J. Quirk, Modern Slavery στο Gad & Bernard, Trevor (edt.) *The Routledge History of Slavery* (2011), Abington: Routledge, σ. 333. L. Gaspari ό.π. σ. 51. A. Jonsson & D. Borg, International Efforts to Combat Human Trafficking στο E. Shanty (edt.) *Organized Crime: An International Encyclopedia* (2007), Oxford, ABC-CLIO, σ. 391-394.

με την πορνεία, η οργανωμένη δομή του εγκλήματος, η παράμετρος της συναίνεσης και η βία κατά των γυναικών.

Ο όρος εμπορία (*traffic*) χρησιμοποιείται για πρώτη φορά περί τα 1900 για να περιγράψει το εμπόριο λευκών σκλάβων (*white slave trade*) γυναικείου φύλου. Στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος για την ευρωπαϊκή μεσαία τάξη, τις γυναίκες και τις Κυβερνήσεις της εποχής, τοποθετήθηκε ειδικότερα η εμπορία και ηθελημένη μετανάστευση λευκών γυναικών από την Ευρώπη προς τα Αραβικά και Ανατολικά Κράτη που απασχολούνταν στην πορνεία.³²⁶ Αναπόφευκτα, η σωματεμπορία, την εποχή εκείνη, ταυτίστηκε με την μετακίνηση γυναικών για ανήθικους σκοπούς. Η αντίληψη αυτή αποτυπώθηκε στη δημιουργία της πρώτης Διεθνούς Συμφωνίας για την Καταπολέμηση της Εμπορίας Λευκών Σκλάβων του 1904,³²⁷ το κείμενο της οποίας εκσυγχρονίστηκε αργότερα με τη Διεθνή Σύμβαση για την Καταστολή της Εμπορίας Λευκών Σκλάβων του 1910³²⁸ προκειμένου να περιληφθεί η ποινικοποίηση της εσωτερικής σωματεμπορίας (*internal sex trafficking*) γυναικών και παιδιών για σκοπούς σχετιζόμενους με την πορνεία, με την παραδοχή, ωστόσο, ότι το έγκλημα είναι κατά βάση διεθνικό.

Το επόμενο νομοθετικό βήμα σημειώθηκε με τη Σύμβαση για την Καταστολή της Εμπορίας Γυναικών και Παιδιών του 1921 η οποία επεξέτεινε το ρυθμιστικό πεδίο στις γυναίκες και τα παιδιά-θύματα ανεξάρτητα από τη φυλή και το χρώμα και ενίσχυσε την προστασία των παιδιών ανεξάρτητα από το φύλο.³²⁹ Στο πλαίσιο της εφαρμογής της Σύμβασης τα κράτη συμφώνησαν να καταγράφουν τα βήματα που θα ακολουθούσαν για την καταπολέμηση του φαινομένου. Τα πορίσματα αξιολογήθηκαν από την Κοινωνία των Εθνών, η οποία σε έκθεσή της το 1927, κατέταξε τους δράστες σε τέσσερις κατηγορίες: *principals*, *mesdames*, *souteneurs*, *intermediaries*. Ως *principals* ορίστηκαν εκείνοι στους οποίους ανήκει ο χώρος όπου φυλάσσεται το θύμα, συνήθως ο οίκος ανοχής, και κρίθηκε ότι απαρτίζονται από προσωπικότητες με επιρροή. Στους *mesdames* περιλήφθηκαν οι διαχειριστές του χώρου που ανήκει στους *principals*. Ως *souteneurs* θεωρήθηκαν εκείνοι που ζουν με τα εισοδήματα των θυμάτων που τελούν υπό τον έλεγχό τους. Τέλος, στους *intermediaries* υπήχθησαν εκείνοι που φρουρούν ή διακινούν τα θύματα στους *mesdames* ή *souteneurs*.³³⁰ Η σπουδαιότητα της έκθεσης έγκειται στο ότι πρόκειται για την πρώτη έκθεση που αφενός αντιμετωπίζει το φαινόμενο της εμπορίας μέσα από

³²⁶CATW, Guide to the New UN Trafficking Protocol, σ. 20. Βλ.:

<https://catwinternational.org/wp-content/uploads/2019/09/Guide-to-the-New-UN-Trafficking-Protocol.pdf>

³²⁷The International Agreement for the Suppression of 'White Slave Traffic', 1904.

³²⁸The 1910 Convention for the Suppression of 'White Slave' Traffic.

³²⁹N. Siller (2016), Modern Slavery: Does International Law Distinguish Between Slavery, Enslavement and Trafficking?, *Journal of International Criminal Justice*, 14 (2), σ. 405-427.

³³⁰R. Arifin et al. Ο.π. σ. 434.

μία διεθνή σκοπιά,³³¹ και αφετέρου, χωρίς να κατονομάζει αυτό ρητά, συλλαμβάνει τη σωματεμπορία ως έγκλημα στο οποίο συμμετέχουν περισσότεροι δράστες: με άλλη διατύπωση, ως αλυσίδα που αποτελείται από περισσότερους κρίκους (*trafficking chain*), καθένας από τους οποίους διαδραματίζει συγκεκριμένο και εξίσου σημαντικό ρόλο.

Το 1933 ακολούθησε η υπογραφή της Διεθνούς Σύμβασης για την Καταστολή της Εμπορίας Ενήλικων Γυναικών,³³² η οποία περιέλαβε στο ρυθμιστικό της πεδίο τις επιχειρούμενες προσβολές (*attempted offences*) και τις προπαρασκευαστικές πράξεις (*preparatory acts*),³³³ θέτοντας τα θεμέλια μιας αυξημένης προστασίας κατά το προστάδιο της προσβολής και ανεξάρτητα από την επέλευση του σκοπούμενου αποτελέσματος. Συγχρόνως, προέβλεψε την τιμωρία όσων, για να ικανοποιήσουν τα πάθη άλλων, προμηθεύουν, δελεάζουν ή οδηγούν, γυναίκες ή ενήλικα κορίτσια, σε άλλη χώρα, για ανήθικους σκοπούς, έστω και με τη συναίνεσή (*consent*) τους.³³⁴ Από τη διατύπωση επιβεβαιώνεται ότι η πορνεία και η σωματεμπορία δεν αντιμετωπίζονται ως δύο διακριτά μεγέθη. Από την άλλη πλευρά, ως θετική σημειώνεται η αποσύνδεση της συναίνεσης από την εκμετάλλευση, προπομπός της πολύ μεταγενέστερης και καίριας σημασίας παρατήρησης του Συμβουλίου της Ευρώπης ότι η εκούσια προσέλευση στην πορνεία δε σημαίνει συναίνεση στην εκμετάλλευση.³³⁵ Στην ίδια κατεύθυνση ακολουθεί η Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Εμπορίας Ανθρώπων και της Εκμετάλλευσης της Πορνείας άλλων του 1949.³³⁶ Στο άρθρο 1§2 της Σύμβασης διατυπώνεται ρητά η υποχρέωση των κρατών να τιμωρούν την *εκμετάλλευση της εκπόρνευσης άλλων ανεξάρτητα από τη συναίνεση του υπό εκμετάλλευση προσώπου*. Η Σύμβαση αναφέρεται ομοίως στη δυνατότητα τιμώρησης προπαρασκευαστικών πράξεων, καθώς επίσης, προβλέπει την ευθύνη των συμμετόχων,³³⁷ ενώ στα αρνητικά συγκαταλέγεται η διαιώνιση της σύγχυσης μεταξύ πορνείας και σωματεμπορίας. Αξίζει μόνο να επισημανθεί η διατύπωση του προοιμίου ότι *η πορνεία και το συνοδευτικό αυτής κακό της σωματεμπορίας με σκοπό την εκπόρνευση είναι ασυμβίβαστα με την αξιοπρέπεια και την αξία του ανθρώπου και θέτουν σε κίνδυνο την ευημερία του ατόμου, την οικογένεια και την κοινότητα*.

³³¹ R. Arifin et al. Ο.π. σ. 434.

³³² The 1933 Convention for the Suppression of Traffic in Women of Full Age.

³³³ Άρθρο 1§2.

³³⁴ Άρθρο 1§1.

³³⁵ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §§28, 97.

³³⁶ Convention for the Suppression of the Traffic in Persons and of the Exploitation of the Prostitution of Others, Approved by General Assembly Resolution 317 (IV) of 2 December 1949.

³³⁷ Άρθρα 3 και 4.

Σημείο ορόσημο αποτέλεσε η υπογραφή της Σύμβασης για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διακρίσεων σε βάρος των Γυναικών (εφεξής «CEDAW») του 1979,³³⁸ με την οποία επιτυγχάνεται η ουσιαστική ενίσχυση των δικαιωμάτων των γυναικών σε ευρεία κλίμακα. Η CEDAW, η οποία έχει χαρακτηριστεί ως ένας διεθνής *χάρτης δικαιωμάτων των γυναικών*³³⁹ περιέχει ρυθμίσεις που κατατείνουν στη διαμόρφωση ενός συνεκτικού πλαισίου προστασίας των δικαιωμάτων τους και καλεί τα κράτη να εξαλείψουν τις έμφυλες διακρίσεις, λαμβάνοντας, μεταξύ άλλων, τα κατάλληλα νομοθετικά και άλλα μέτρα για την καταστολή όλων των μορφών εμπορίας και εκμετάλλευσης της πορνείας των γυναικών.³⁴⁰ Η προστιθέμενη αξία της CEDAW έγκειται στο ότι φέρνει στο προσκήνιο την έμφυλη ανισότητα, υπογραμμίζοντας ότι οι εκτεταμένες διακρίσεις σε βάρος των γυναικών εξακολουθούν να υφίστανται, παραβιάζοντας τις αρχές της ισότητας των δικαιωμάτων και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Συναφώς επισημαίνεται η Σύσταση Νο 92 της Επιτροπής για την Καταπολέμηση Όλων των Μορφών Βίας κατά των Γυναικών³⁴¹ που ορίζει την εμπορία ανθρώπων, ιδίως γυναικών, ως μορφή βίας κατά των γυναικών που τοποθετεί αυτές σε ιδιαίτερο κίνδυνο βίας και κατάχρησης και είναι ασυμβίβαστη με την ισότιμη απόλαυση και το σεβασμό των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειάς τους, ενώ η Σύσταση Νο 35³⁴² συμπληρώνει ότι η *opinio juris* και η πρακτική των κρατών φαίνεται πως έχουν αναγάγει την απαγόρευση της βίας με βάση το φύλο σε αρχή του εθιμικού διεθνούς δικαίου.

Τέλος, σημαντικές διατυπώσεις περιλαμβάνει η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης που υπεγράφη το 2011³⁴³ στην οποία έχει προσχωρήσει η Ένωση. Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, αν και δε συνδέεται άμεσα με το φαινόμενο της σωματεμπορίας, στο προοίμιό της διαλαμβάνει ως πηγή έμπνευσης τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Καταπολέμηση της Εμπορίας Ανθρώπων. Επιπλέον, περιέχει καίριες προβλέψεις σχετικά με τη σύλληψη και καταπολέμηση της *βίας κατά των γυναικών*, την οποία ορίζει ως κάθε μορφή βίας που καταφέρεται εναντίον μιας γυναίκας λόγω του φύλου της ή που επηρεάζει δυσανάλογα

³³⁸The 1979 Convention on the Elimination of Violence Against Women (CEDAW).

³³⁹ C. Burke & A Molitorisova (2019), Reservations/ Declarations under the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) and Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) in light of Sex/Constitutional Debates, *International Human Rights Law Review*, 8 (2), σ. 188-214.

³⁴⁰ Άρθρο 6.

³⁴¹CEDAW Committee, Recommendation No 19. Βλ.: <https://www.refworld.org/docid/52d920c54.html>

³⁴²CEDAW Committee, Recommendation No 35: gender-based violence. Βλ.:

https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/CEDAW_C_GC_35_8267_E.pdf

³⁴³ Στην Ελλάδα η Σύμβαση κυρώθηκε με τον Ν. 4531/2018 (ΦΕΚ Α' 62/5.4.2018) και τέθηκε σε ισχύ την 1.10.2018. Εντάσσεται στο πλαίσιο δράσης για την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας των δύο φύλων σύμφωνα και με της κατευθυντήριες γραμμές των στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης (Ατζέντα 2030).

τις γυναίκες, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις ενδοοικογενειακής βίας,³⁴⁴ επιβεβαιώνοντας ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια εκτίθενται σε υψηλότερο κίνδυνο βίας εξαιτίας της εμπεδωμένης κοινωνικά έμφυλης ανισότητας.³⁴⁵ Επισημαίνεται η σχηματοποίηση των μορφών βίας μεταξύ των οποίων η ψυχολογική βία, στο μέτρο που κατατείνει στη σοβαρή πρόκληση βλάβης στην ψυχολογική ακεραιότητα του θύματος, μέσω εξαναγκασμού ή απειλών, τυποποιείται ως αυτοτελές αδίκημα.³⁴⁶ Ακόμη, στις επιμέρους μορφές βίας εντάσσονται, μεταξύ άλλων, η παρενοχλητική παρακολούθηση (*stalking*), η σεξουαλική παρενόχληση και σεξουαλική βία περιλαμβανομένου του βιασμού, και ο αναγκαστικός γάμος,³⁴⁷ όλες εκ των οποίων λαμβάνονται ως ειδικότερες εκφάνσεις της βίας κατά των γυναικών που πλήττουν δυσανάλογα το γυναικείο φύλο.

2.3 Το Ενωσιακό Νομικό Πλαίσιο

2.3.1 Η γέννηση των προϋποθέσεων ποινικοποίησης της γενετήσιας εκμετάλλευσης στο πλαίσιο της σωματεμπορίας

Τα θεσμικά όργανα της Ένωσης ήδη από τη δεκαετία του '90 τόνιζαν ότι η σωματεμπορία, ιδιαίτερα γυναικών και παιδιών, αποτελεί μορφή διεθνικού οργανωμένου εγκλήματος με αυξητικές τάσεις η οποία συνεπάγεται υψηλά κέρδη για τους δράστες και ταυτόχρονα χαμηλό ρίσκο. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε ανακοίνωσή της το 1996 όριζε την εμπορία ως τη διακίνηση γυναικών από τρίτες χώρες στην Ένωση, περιλαμβανομένων των ενδεχόμενων μεταγενέστερων μετακινήσεών τους εντός των κρατών-μελών, για σκοπούς σεξουαλικής εκμετάλλευσης (*μεταναστευτική πορνεία*). Διέκρινε δε, μεταξύ νόμιμης και παράνομης εισόδου, με την πρώτη περίπτωση να καταλαμβάνει γυναίκες που εισέρχονταν νόμιμα στο έδαφος της Ένωσης επειδή είτε δεν απαιτείτο η κατοχή θεώρησης εισόδου είτε κατείχαν θεώρηση εισόδου ή άδεια βραχείας συνήθως διαμονής για να απασχοληθούν σε υποτιθέμενες καλλιτεχνικές δραστηριότητες ως πρόσχημα για την παροχή υπηρεσιών πορνείας.³⁴⁸ Επεσήμαινε ακόμη, ότι η σωματεμπορία καταλαμβάνει γυναίκες που έχουν υποστεί

³⁴⁴ Άρθρα 2§1 και 3α

³⁴⁵ Προοίμιο της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης.

³⁴⁶ Άρθρο 33. Τον ορισμό αυτό υιοθετεί και το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων (EIGE), παρατηρώντας ότι στην έννοια της ψυχολογικής βίας μπορεί να περιληφθεί ο εξαναγκασμός, η δυσφήμιση, η λεκτική προσβολή και η παρενόχληση. Βλ.: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1334>

³⁴⁷ Άρθρα 33-40.

³⁴⁸ Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Trafficking in Women for the Purpose of Sexual Exploitation, Brussels 20.11.1996, COM (96) 567) Final, σ. 6. Βλ.: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0567:FIN:EN:PDF>

εξευτελισμό ή/και βία στο πλαίσιο αυτής, υπογραμμίζοντας, συγχρόνως, ότι ορισμένες εξ αυτών μπορεί να εισήλθαν στο έδαφος της Ένωσης εις γνώσιν της παροχής υπηρεσιών πορνείας, εντούτοις, κατέληξαν να αποστερηθούν των βασικών θεμελιωδών δικαιωμάτων τους, τελώντας υπό συνθήκες που ομοιάζουν με δουλεία, συνηθέστερα στο πλαίσιο οργανωμένων εγκληματικών δικτύων.³⁴⁹ Κεντρικής σημασίας κατέστησαν τα πορίσματα της Ευρωπαϊκής Διάσκεψης για την Εμπορία Γυναικών που πραγματοποιήθηκε στη Βιέννη τον Ιούνιο του 1996, όπου έγινε ευρέως αντιληπτό ότι, στον μεγαλύτερο βαθμό, η σωματεμπορία συντελείται από μεγάλης κλίμακας επιχειρήσεις και διεθνή δίκτυα που δημιουργούν μια εξελιγμένη και καλά οργανωμένη βιομηχανία,³⁵⁰ με οικονομικούς πόρους και ενίοτε πολιτική στήριξη, στις χώρες προέλευσης, διέλευσης και προορισμού.³⁵¹ Το κυριότερο συμπέρασμα της Διάσκεψης της Βιέννης ήταν ότι η σωματεμπορία θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά μόνο μέσω μιας διατομεακής και καλά συντονισμένης προσέγγισης που θα περιελάμβανε αφενός όλους τους εμπλεκόμενους παράγοντες, και αφετέρου, θα απαιτούσε, πλέον της συνεργασίας περισσότερων φορέων σε εθνικό επίπεδο, τη διεθνή συνεργασία.³⁵² Το 1997, στη Σύνοδο Κορυφής του Στρασβούργου, το φαινόμενο της σωματεμπορίας συνδέεται επισήμως με τη βία κατά των γυναικών και την εκμετάλλευσή τους, τοποθετούμενο μεταξύ των απειλών για την ασφάλεια και τη δημοκρατία στην Ευρώπη.³⁵³ Επιβεβαιώνεται έτσι σταδιακά ότι η σωματεμπορία συνδέεται άρρηκτα με το φύλο, αποτελούσα ειδικότερη μορφή βίας κατά των γυναικών και παραβίασης των δικαιωμάτων τους.³⁵⁴ Τελικώς αποτυπώνεται, αρχικά στην Κοινή Δράση 97/154/ΔΕΥ και αργότερα στην Απόφαση-Πλαίσιο 2002/629/ΔΕΥ, ως σοβαρή μορφή του διεθνούς οργανωμένου εγκλήματος με ανησυχητικές διαστάσεις³⁵⁵ και σοβαρή καταπάτηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας,³⁵⁶ που χρήζει αναγκαία μιας ολοκληρωμένης σε ενωσιακό επίπεδο προσέγγισης³⁵⁷ η οποία επιχειρείται πληρέστερα με την Οδηγία 2011/36/ΕΕ.

³⁴⁹ COM (96) 567 Final ό.π.

³⁵⁰ W. Bruggeman (1996), *Trafficking in women for purposes of sexual exploitation*, Europol Drugs Unit, conference paper for Vienna Conference.

³⁵¹ COM (96) 567 Final ό.π. σ. 7.

³⁵² COM (96) 567 Final ό.π. σ. 8.

³⁵³ Council of Europe, Strasbourg Summit Final Declaration, 11 Οκτωβρίου 1997.

³⁵⁴ Σύσταση (2002) 5 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης, Αιτιολογική έκθεση §42.

³⁵⁵ Προοίμιο Κοινή Δράσης.

³⁵⁶ Προοίμιο Κοινή Δράσης και Προοίμιο Απόφασης-Πλαίσιο σ. 3.

³⁵⁷ Προοίμιο Απόφασης-Πλαίσιο σ. 7.

2.3.2 Η προσέγγιση της γενετήσιας εκμετάλλευσης μέσα από την Οδηγία 2011/36/ΕΕ

Το άρθρο 2§3 της Οδηγίας τιμωρεί, μεταξύ άλλων, την *εκμετάλλευση της εκπόρνευσης άλλων ή άλλων μορφών σεξουαλικής εκμετάλλευσης*. Ο ορισμός της σεξουαλικής εκμετάλλευσης ενηλίκου εντοπίζεται στην καταργηθείσα πλέον Κοινή Δράση 97/154/ΔΕΥ και νοείται τουλάχιστον ως η εκμετάλλευση ενηλίκου σε πορνεία.³⁵⁸ Τόσο δε η εκμετάλλευση της εκπόρνευσης άλλων όσο και η εκμετάλλευση άλλων μορφών σεξουαλικής εκμετάλλευσης συναντώνται και στο Πρωτόκολλο του Παλέρμο και στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης. Ωστόσο, κανένα από τα δύο υπερνομοθετήματα δεν προσδιορίζει το νοηματικό τους περιεχόμενο και, ως εκ τούτου, δεν υπεισέρχεται στον τρόπο με τον οποίο τα κράτη-μέλη αντιμετωπίζουν την πορνεία και τη σεξουαλική εκμετάλλευση σε εθνικό επίπεδο.³⁵⁹ Συνεπεία αυτού, ο εννοιολογικός προσδιορισμός τους τελεί σε άμεση σχέση με τις επιμέρους προσεγγίσεις των κρατών.³⁶⁰

Η παραπάνω επιλογή εξηγείται από το γεγονός ότι η προσέγγιση της πορνείας και της σεξουαλικής εκμετάλλευσης στο πλαίσιο της σωματεμπορίας αποτέλεσε εξαρχής αμφιλεγόμενο πεδίο για τη διεθνή κοινότητα. Ήδη κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο, οι συμμετέχουσες οργανώσεις εξέφρασαν εξαιρετικά αποκλίνουσες απόψεις για την οριοθέτηση πορνείας-σωματεμπορίας, που στην πράξη αντιμετωπίζονται συχνά ως αλληλοεπικαλυπτόμενα πεδία,³⁶¹ και ιδίως, για το εάν η εξώθηση στην πορνεία θα έπρεπε να ενταχθεί άνευ ετέρου στο περιεχόμενο της σωματεμπορίας. Ενδεικτική της διαφορετικής σύλληψης υπήρξε ακόμη και η χρήση της ορολογίας που χρησιμοποιήθηκε από καθεμιά εκ των αντικρουόμενων θέσεων (*sexwork* vs *prostitution*).³⁶² Η πρώτη κατηγορία³⁶³ υποστήριζε τη διατύπωση ενός ευρέος ορισμού για τη σωματεμπορία ανεξάρτητα από τη φύση της εργασίας ή των προσφερόμενων υπηρεσιών και ανεξάρτητα από το φύλο του θύματος. Ο προτεινόμενος ορισμός προέτασσε τον αποκλεισμό της συναινετικής-εθελούσιας πορνείας και εστίαζε στον εξαναγκασμό ή τη χρήση άλλων μορφών κατάχρησης όσον αφορά στην πρόσληψη ή τις συνθήκες εργασίας στη χώρα προορισμού. Επισημάνθηκε δε,

³⁵⁸ Τίτλος I, Α, iii)

³⁵⁹ Α. Συκιάτου (2013), ό.π. σ. 71.

³⁶⁰ Palermo Protocol, Interpretative Notes, A/55/583, §65.

³⁶¹ S. Walsh, ό.π. σ. 222.

³⁶² M. Crawford, ό.π.

³⁶³ Human Rights Caucus-Global Alliance Against Trafficking in Women (GGATW), International Human Rights Law Group (IHRLG).

ότι τα θύματα συχνά αντιμετωπίζονται ως εγκληματίες.³⁶⁴ Αντιθέτως, η δεύτερη κατηγορία³⁶⁵ αντιμετώπιζε το ζήτημα της πορνείας ως σοβαρή παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων μη διακρίνοντας ανάμεσα στην εξαναγκαστική και τη συναινετική-εθελούσια πορνεία. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, που λαμβάνει ως αφετηρία το ότι γνήσια συναίνεση στην πορνεία δεν υπάρχει ούτε στην περίπτωση των ενηλίκων, κάθε μορφή σεξουαλικής εργασίας θα πρέπει να υπάγεται στη σωματεμπορία, ανεξάρτητα από τα μέσα ή τη (φαινομενική) συναίνεση του θύματος. Ακολούθως, πρότεινε ένα διευρυμένο ορισμό της σωματεμπορίας που θα καταλάμβανε όλα τα θύματα, ανεξάρτητα από τη διαπίστωση της χρήσης μέσων εξαναγκασμού· στοιχείο, που, όπως υποστήριξαν και ορισμένα κράτη, ήταν δυσαπόδεικτο στην πράξη. Βασικό επιχείρημα αυτής της θέσης ήταν το ότι αν η πορνεία απαγορευόταν θα υπαγόταν αυτομάτως στο περιεχόμενο της σωματεμπορίας, ενώ η συναίνεση του θύματος δε θα ανέκυπτε ως ξεχωριστό ζήτημα.³⁶⁶

Η τελική διατύπωση, αρκέστηκε σε μία αόριστη αναφορά στην έννοια της σεξουαλικής εκμετάλλευσης άνευ ελάχιστων έστω προσδιοριστικών στοιχείων του περιεχομένου της. Έτσι η διατύπωση αυτή απέρρευσε μεν από την προσπάθεια συγκερασμού των διαφορετικών νομικών παραδόσεων και προσεγγίσεων των κρατών-μελών, αλλά δεν κατόρθωσε να συμβάλει αποφασιστικά στη διαμόρφωση ενός ομοιόμορφου νομικού τοπίου. Τούτο, ωστόσο, ενέχει ένα σημαντικό κίνδυνο νομοθετικών αποκλίσεων όσον αφορά στην πορνεία, την εκμετάλλευση αυτής και τις άλλες μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης, οι οποίες φαίνεται πως συναρτώνται με ένα ευρύτερο πλέγμα παραγόντων -κοινωνικοί, πολιτιστικοί, οικονομικοί ή/και θρησκευτικοί παράγοντες- που υπεισέρχονται στην νομοθετική διαδικασία και αποτυπώνονται σε συγκεκριμένες ρυθμίσεις.³⁶⁷ Οι ρυθμίσεις αυτές μπορούν να περιλαμβάνουν είτε την ποινικοποίηση της πορνείας καθαυτής (π.χ. Ταϊλάνδη) είτε την ποινικοποίηση της χρήσης των σεξουαλικών υπηρεσιών (ζήτηση) χωρίς την παράλληλη ποινικοποίηση της προσφοράς τους (π.χ. Σουηδία) είτε την πλήρη αποποινικοποίηση προσφοράς και ζήτησης (π.χ. Γερμανία, Ολλανδία).³⁶⁸ Πάντως, στις περιπτώσεις χωρών που αντιμετωπίζουν την πορνεία ως παράνομη δραστηριότητα οποιαδήποτε πράξη σχετίζεται με αυτή λαμβάνεται αυτονόητα ως εκμετάλλευση. Στη βάση αυτών η επιλογή, αρχικά του διεθνούς και μετέπειτα του ενωσιακού

³⁶⁴ E. Pearson (2000), *Human Rights and Trafficking in Persons: A Handbook*, Thailand, Bangkok: Global Alliance Against Trafficking in Women (GATW).

³⁶⁵ Coalition against Trafficking in Persons (CATW), European Women's Lobby (EWL), International Abolitionist Federation (IAF).

³⁶⁶ D. B. Jansson, ό.π. σ. 76.

³⁶⁷ L. Barnett & L. Casavant (2011), *Prostitution: A Review of Legislation in Selected Countries*, Library of Parliament, Canada.

³⁶⁸ J. G. Raymond (2003), Ten Reasons for Not Legalizing Prostitution and a Legal Response to the Demand for Prostitution, *Journal of Trauma Practice*, 2, σ. 315-332. Και στο M. Farley (edt.) *Prostitutions and Traumatic Stress* (2003), Binghamton: Haworth Press.

νομοθέτη, να μην υπεισέλθει στον τρόπο αντιμετώπισης της διάθεσης σεξουαλικών υπηρεσιών σε εθνικό επίπεδο κρίθηκε σκόπιμη για την εξεύρεση της αναγκαίας ισορροπίας μεταξύ εκ διαμέτρου αντίθετων προσεγγίσεων.

2.4 Ζητήματα ενσωμάτωσης στην ελληνική έννομη τάξη

2.4.1 Η εννοιολόγηση της γενετήσιας εκμετάλλευσης υπό το άρθρο 323^A§5 περ. στ) ΠΚ

Στον προϊσχύσαντα ΠΚ ο ορισμός της γενετήσιας εκμετάλλευσης περιλαμβανόταν στο άρθρο 351§3ΠΚ που όριζε ότι η *γενετήσια εκμετάλλευση συνίσταται στην επιχείρηση από κερδοσκοπία οποιασδήποτε ασελγούς πράξης ή στη χρησιμοποίηση από κερδοσκοπία του σώματος, της φωνής ή της εικόνας προσώπου για την πραγματική ή προσποιητή επιχείρηση τέτοιας πράξης ή για την παροχή εργασίας ή υπηρεσιών που αποσκοπούν στη γενετήσια διέγερση*. Ο όρος της *ασελγούς πράξης* προερχόταν από τον ΠΚ του 1950 και προσδιοριζόταν -έως προσφάτως- νομολογιακά ως εκείνη η πράξη που αντικειμενικώς μεν προσβάλλει το κοινό αίσθημα της αιδούς και των ηθών, υποκειμενικώς δε, κατευθύνεται στην *ικανοποίηση ή διέγερση της γενετήσιας ορμής και επιθυμίας*.³⁶⁹ Η ασελγής πράξη έπρεπε, επομένως, να ανάγεται στη γενετήσια σφαίρα,³⁷⁰ διακρινόταν, όμως, από τη συνουσία που προϋποθέτει τη συνένωση των γεννητικών μορίων.³⁷¹ Τόσο η χρήση του επιθέτου *ασελγής* όσο και ο προσδιορισμός του περιεχομένου του από την νομολογία, η οποία συχνά κατέφυγε σε αόριστες και ηθικολογικά φορτισμένες έννοιες που αφενός προσκρούουν στην απαίτηση για σαφήνεια του ποινικού δικαίου, αφετέρου δε, δε συνάδουν με τις αντιλήψεις της σύγχρονης ζωής, επικρίθηκαν από τη θεωρία.³⁷² Λαμβανομένων αυτών υπόψη, υπό τον ισχύοντα ΠΚ ο όρος ορθώς απαλείφθηκε και αντικαταστάθηκε από αυτόν της *γενετήσιας πράξης* που περιλαμβάνεται στον ορισμό της γενετήσιας εκμετάλλευσης του νυν άρθρου 323^A§4ΠΚ. Σύμφωνα με την §4 του άρθρου ως *γενετήσια εκμετάλλευση* λαμβάνεται πλέον η *τέλεση γενετήσιων πράξεων εκ μέρους του*

³⁶⁹ ΑΠ 491/2019, ΟΛΑΠ 3/2018, ΑΠ 2081/2018, ΑΠ 1746/2018, ΑΠ 1429/2017, ΑΠ 291/2015, ΑΠ 560/2010, ΑΠ 266/2010, ΑΠ 253/2010, ΑΠ 1998/2006, ΑΠ 197/2000 ΠοινΧρ Ν-973, ΑΠ 1814/99 ΠοινΧρ Ν.805, ΑΠ 105/98 ΠοινΧρ ΜΗ-754, ΑΠ 571/99 ΠοινΧρ Ν-213, ΑΠ 287/2002 ΠοινΔικ 2002-751, ΑΠ 196/1951 ΠοινΧρ 1951, σ. 355 επ.

³⁷⁰ ΑΠ 482/2007 ΠοινΧρ 2008, 128

³⁷¹ ΑΠ 937/2007 ΠοινΧρ 2008, 245, ΑΠ 547/1989 ΠοινΧρ 1990, 40, ΑΠ 196/1951 ΠοινΧρ 1951, 355

³⁷² Βλ. σχετικά Ν. Παρασκευόπουλος (1979), *Οι Έννοιες των Ηθών και της Ασελγείας στα Εγκλήματα κατά των Ηθών, Ιστορική, Συγκριτική, Νομολογιακή και Δογματική έρευνα*, Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, σ. 165. Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2020), *Γενετήσια πράξη χωρίς ηδονισμό* (Με αφορμή τη ν ΜΟΕΑνΚρ 64/2019), *ΠοινΧρ* 6/2020, σ. 401 επ.

θύματος, πραγματικών ή προσποιητών ή (εκμετάλλευση από) την παροχή εργασίας ή υπηρεσιών που έχουν ως αποκλειστικό σκοπό τη γενετήσια διέγερση.

Διευκρινίζεται ότι η επιλογή του όρου **γενετήσια** αντί **σεξουαλική πράξη** προκρίθηκε με το επιχείρημα ότι πρόκειται για έννοια η οποία ορίζει τόσο τη διαδικασία της αναπαραγωγής (γένεσις) όσο και τις σχετικές ή παράλληλες με αυτή πράξεις, διαθέσεις και ορμές, που εντάσσονται στην ερωτική ζωή των ανθρώπων.³⁷³ Αν και ο όρος σεξουαλική εκμετάλλευση είναι πιο κοντινός στον αγγλικό όρο *sexual exploitation*³⁷⁴ εκτιμώ πως ορθώς προκρίθηκε η χρήση του επιθέτου **γενετήσια** που συναντάται και σε άλλα άρθρα του ΠΚ προς αποφυγή πιθανής σύγχυσης εννοιών. Προστατευόμενο έννομο αγαθό φαίνεται έτσι πως είναι καταρχήν η γενετήσια ελευθερία ή το δικαίωμα στη σεξουαλική αυτοδιάθεση³⁷⁵ ή/και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο πεδίο της γενετήσιας ζωής.³⁷⁶ Ο όρισμος δε της **γενετήσιας πράξης** αντλείται από το άρθρο 336§2ΠΚ (βιασμός)³⁷⁷ κατά το οποίο στην έννοια αυτής εμπίπτουν η **συνουσία** και οι **ίσης βαρύτητας πράξεις**. Σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 1619/2019 η γενετήσια πράξη έχει την έννοια που της προσδίδει η νομολογία και η επιστήμη. Ενδεικτικώς ως πράξεις ίσης βαρύτητας αναφέρονται η παρά φύσιν συνεύρεση, ο ετεροαυνανισμός, η πειολειξία και η αιδοιολειξία ή η χρήση υποκατάστατων μέσων, ενώ έχει επισημανθεί ότι οι πράξεις που εμπίπτουν στη γενετήσια πράξη δε συνιστούν ή δεν προϋποθέτουν πάντοτε τη διεύδυση.³⁷⁸ Ζήτημα γεννάται με τις περιπτώσεις των **χειρονομιών γενετήσιου χαρακτήρα** (337ΠΚ) που νοούνται ως πράξεις ήσσονος βαρύτητας, οι οποίες προσβάλλουν μεν τη γενετήσια αξιοπρέπεια (π.χ. χειρονομίες, θωπείες ή ψαύσεις του σώματος), ωστόσο, δεν εξικνούνται σε γενετήσια πράξη, και των **πράξεων γενετήσιου χαρακτήρα** που λαμβάνονται ως συμπεριφορές ή χειρονομίες, οι οποίες, κατά την κοινή αντίληψη, υπαινίσσονται ή καταδεικνύουν ή παρωθούν σε γενετήσιες πράξεις.³⁷⁹ Στο παρελθόν έχει κριθεί νομολογιακά ότι περίπτωση πρόσληψης γυναικών για την παροχή υπηρεσιών ατομικού «χορού» που περιελάμβανε θωπείες ενέπιπτε στο περιεχόμενο της σωματεμπορίας.³⁸⁰ Από την άλλη πλευρά, έχει επίσης κριθεί ότι περίπτωση πρόσληψης γυναικών ως σερβιτόρων με την απαίτηση προκλητικής ενδυμασίας προκειμένου να προκαλείται η γενετήσια διέγερση των πελατών δεν ενέπιπτε στο περιεχόμενο του

³⁷³ Χ. Σεβαστιδής (2021), Ποινικός Κώδικας (Ν. 4619/2019) & Κώδικας Ποινικής Δικονομίας (Ν. 4620/2019), Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 416.

³⁷⁴ Σημειώνεται ότι και στην ελληνική απόδοση της διάταξης της Οδηγίας χρησιμοποιείται ο όρος *σεξουαλική εκμετάλλευση*.

³⁷⁵ Χ. Σατλάνης, ό.π. σ. 290.

³⁷⁶ Χ. Αργυρόπουλος (2020), Το έγκλημα του βιασμού στον νέο ΠΚ, *Nova Criminalia*, 9, σ. 8.

³⁷⁷ Ο όρος συναντάται και σε της διατάξεις του Ποινικού Κώδικα. Ενδεικτικά: 343, 338, 345, 351^Α, 337, 338 ΠΚ

³⁷⁸ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021), ό.π. σ. 35.

³⁷⁹ Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4619/2019 σ. 65.

³⁸⁰ ΑΠ 1856/2006

αδικήματος.³⁸¹ Αξιοσημείωτο είναι δε ότι, ενώ η νομολογία ακολουθεί μια στενή κατά βάση προσέγγιση της έννοιας της γενετήσιας πράξης όταν οι πράξεις τελούνται σε βάρος ενηλίκων, στην περίπτωση που οι παθόντες είναι ανήλικοι η γενετήσια πράξη καταλαμβάνει και τις περιπτώσεις χειρονομιών και πράξεων γενετήσιου χαρακτήρα. Αυτό καθότι και σε τέτοιες περιπτώσεις έχει κριθεί ότι προσβάλλεται η αγνότητα της παιδικής ηλικίας.³⁸² Κατά την ερμηνεία της έννοιας λαμβάνεται υπόψη, επομένως, και η αυξημένη ευαλωτότητα του θύματος. Τα ανωτέρω παραδείγματα καταδεικνύουν την περιπτωσιολογική προσέγγιση που ακολουθεί η νομολογία, παρέχοντας συγχρόνως γόνιμο έδαφος προβληματισμού αναφορικά με την προσέγγιση του επαπειλούμενου/πληττόμενου εννόμου αγαθού. Αν και για λόγους ασφάλειας δικαίου προκρίτεα είναι η ομοιόμορφη ερμηνεία των κυρωτικών κανόνων³⁸³ που επιτάσσει αντιστοίχως την κοινή προσέγγιση της γενετήσιας πράξης στα επιμέρους εγκλήματα του ΠΚ - υπό αυτό το πρίσμα οι εν λόγω έννοιες δε θα έπρεπε να υπαχθούν στο περιεχόμενό της- φρονώ ότι εν προκειμένω θα ήταν ορθότερη μια ευρύτερη σύλληψη της γενετήσιας πράξης και στην περίπτωση των ενηλίκων,³⁸⁴ με ρητή διατύπωση στο κείμενο του νόμου. Τούτο βέβαια δε θα πρέπει να οδηγήσει σε μια υπερβολική διεύρυνση του αξιοποίνου, πλην όμως, δεν πρέπει να παροράται ότι και σε τέτοιες περιπτώσεις στον πυρήνα του αδικήματος εντοπίζεται η μετάθεση του θύματος, συνηθέστερα ιδιαίτερα ευάλωτου προσώπου, σε θέση αντικειμένου εκμετάλλευσης και η μετατροπή του σε εμπορεύσιμο είδος για τους σκοπούς του δράστη.

Επιπλέον, θετικά θα πρέπει να αποτιμηθεί η πρόκριση του όρου *γενετήσια πράξη* έναντι της *ασελγούς* εφόσον προσλαμβάνει έναν αντικειμενικό και εμπειρικά αντιληπτό χαρακτήρα, ανεξάρτητα από τους επιδιωκόμενους σκοπούς του δράστη. Εντούτοις, παρατηρείται ότι η νομολογία παραμένει προσκολλημένη σε ένα επιπρόσθετο υποκειμενικό στοιχείο (*ηδονιστικός σκοπός*),³⁸⁵ τη γενετήσια ικανοποίηση του δράστη,³⁸⁶ λαμβάνοντας ως γενετήσιες τις πράξεις εκείνες που κατατείνουν τόσο στην προσβολή της γενετήσιας ελευθερίας του θύματος όσο και στην ικανοποίηση του δράστη.³⁸⁷ Ακόμη, ως αρνητική έχει επισημανθεί από τη θεωρία η

³⁸¹ ΑΠ 326/2007

³⁸² ΑΠ 101/2021, ΑΠ 1135/2020, ΟΛΑΠ 3/2018, ΑΠ 785/2012, ΑΠ 560/2010

³⁸³ Βλ. και Ν. Παρασκευόπουλο & Ε. Φυτράκη (2021), ό.π. σ. 41, όπου επισημαίνεται ότι τυχόν διαφοροποιήσεις των εννοιών θα πρέπει να γίνονται με φειδώ, γιατί η ασφάλεια του δικαίου πλήττεται όταν η ίδια έννοια-όρος του νόμου χρησιμοποιείται κατά περίπτωση με διαφορετική ερμηνεία.

³⁸⁴ Κατ' αναλογία άρθρο 336ΠΚ-Αποπλάνηση παιδιών. Διαφορετική είναι εκεί η αντιμετώπιση των ανηλίκων στην περίπτωση των οποίων η έννοια της ασελγούς πράξης ερμηνεύεται πολύ ευρύτερα ώστε να καταλαμβάνει και ήσσονος βαρύτητας περιστάσεις.

³⁸⁵ Στ. Παπαγεωργίου-Γονατάς στο Α. Χαραλαμπίκη (επιμ.), Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία κατ' άρθρο, Τόμος δεύτερος (Άρθρα 235-473) (2014), Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 2701 επ.. Και ως «σκοπός ηδονισμού» σε Ν. Παρασκευόπουλο & Ε. Φυτράκη (2021), ό.π. σ. 40.

³⁸⁶ ΑΠ 478/2020, ΑΠ 474/2020, ΑΠ 279/2020

³⁸⁷ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021), ό.π. σ. 41.

αναφορά σε πράξεις (εργασία ή υπηρεσίες) που έχουν ως **αποκλειστικό σκοπό τη γενετήσια διέγερση** για τον λόγο ότι περιορίζει το περιεχόμενο τους σε εκείνες που από τη φύση τους τείνουν **αποκλειστικά** στη γενετήσια διέγερση,³⁸⁸ με αποτέλεσμα το αξιόποιο να συρρικνώνεται σημαντικά. Ως αποτέλεσμα κινδυνεύουν να μείνουν εκτός του πεδίου εφαρμογής περιπτώσεις που κατά τη διεθνή βιβλιογραφία εντάσσονται στη σωματεμπορία· μεταξύ αυτών, καλλιτεχνικές ενασχολήσεις (π.χ. χορεύτριες, τραγουδίστριες) σε χώρους διασκέδασης ή στη βιομηχανία θεάματος ενηλίκων (π.χ. ηθοποιοί ερωτικών ταινιών), που παράλληλα κατατείνουν στην ψυχαγωγία ή την καλλιτεχνική τέρψη, ή συνήθεις περιπτώσεις οικιακών βοηθών που προσλαμβάνονται για την παροχή οικιακών υπηρεσιών και, παράλληλα με αυτές, εξαναγκάζονται να προσφέρουν υπηρεσίες σεξουαλικής φύσης.³⁸⁹ Έτι περαιτέρω, το αξιόποιο φαίνεται να συναρτάται περισσότερο με το υποκειμενικό στοιχείο της διέγερσης παρά με το σκοπό εκμετάλλευσης του θύματος. Η εισαγωγή, επομένως, του **αποκλειστικού σκοπού γενετήσιας διέγερσης** δημιουργεί εμφανή προβλήματα, κυριότερα όμως, εκτιμώ ότι δε συνάδει με το πνεύμα του ενωσιακού νομοθέτη, σκοπός του οποίου ήταν η εστίαση της προσοχής στο θύμα που αντιμετωπίζεται ως *res -en προκειμένω για σεξουαλικούς σκοπούς-* ανεξάρτητα από την πρόκληση της γενετήσιας διέγερσης, η οποία αποτελεί την ουσιαστική αποπεράτωση της εκμετάλλευσης.

Τέλος, καθότι το περιεχόμενο της γενετήσιας εκμετάλλευσης αντλείται πρωταρχικά από το άρθρο 336ΠΚ, θα ήταν σημαντικό να αποσαφηνισθεί ρητά στο κείμενο του νόμου, ότι, σε αντίθεση με το αδίκημα του βιασμού, η **συναίνεση** του θύματος στη χρήση της βίας ή στην τέλεση των γενετήσιων πράξεων, δεν αίρει τον αξιόποιο χαρακτήρα του εγκλήματος ούτε απαιτείται η με σαφήνεια κατάγνωσή της στο πλαίσιο της γενετήσιας εκμετάλλευσης.³⁹⁰ Έτσι ενώ στα σεξουαλικά αδικήματα, όπως ο βιασμός, ερευνητέα είναι η συναίνεση του προσώπου ως βάση της σεξουαλικής αυτοδιάθεσης στην ερωτική πράξη, από την απουσία ή ελαττωματική διαμόρφωση της οποίας³⁹¹ εξαρτάται το αξιόποιο των σεξουαλικών πράξεων,³⁹² στην περίπτωση της σωματεμπορίας η συναίνεση στη σεξουαλική πράξη είναι αδιάφορη. Με άλλα λόγια, ακόμη και υπό τη διαπίστωση αυτής το αδίκημα στοιχειοθετείται εφόσον πληρούνται τα λοιπά στοιχεία της ειδικής υπόστασης.

³⁸⁸ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 201.

³⁸⁹ M. Crawford, ό.π. σ. 102.

³⁹⁰ Βλ. για τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος του βιασμού συγκριτικά Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020) ό.π. σ. 247.

³⁹¹ Όταν για παράδειγμα αυτή δεν είναι συνέπεια της ελεύθερης βούλησης του προσώπου αλλά απόρροια της ψυχολογικής αδυναμίας αντίδρασης λόγω της επιβολής που ο δράστης διατηρεί στο θύμα ή του αισθήματος φόβου που του προκαλεί. Βλ. Άρθρο 36§2 Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης και Χ. Σεβαστίδης (2021) ό.π. σ. 414.

³⁹² Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 50.

2.4.2 Εκμετάλλευση της εκπόρνευσης και προβληματισμοί: μια ματιά στα άρθρα 350ΠΚ (ως ίσχυε) και 349§3ΠΚ

Εγγώρια η πορνεία διέπεται κυρίως από τον Ν. 2734/1999 που προβλέπει τις προϋποθέσεις της νομότυπης άσκησης της. Συνεπώς, γίνεται δεκτό ότι η προσέλευση στην πορνεία μπορεί να αποτελέσει αυτόβουλη-εθελούσια επιλογή, η οποία αφεαυτής δεν είναι καταρχήν άξια ποινικής προστασίας. Σημειώνεται ότι αυτή η εθνική προσέγγιση βρίσκει αντίθετη τη GRETA σύμφωνα με την οποία η νομιμοποίηση της πορνείας και η ύπαρξη αδειοδοτημένων οίκων ανοχής στην Ελλάδα αποτελούν στοιχεία που συνηγορούν υπέρ της διαπίστωσης ελλিপών μέτρων για την αποθάρρυνση της ζήτησης σεξουαλικών υπηρεσιών, η οποία (ζήτηση) οδηγεί στη σωματεμπορία.³⁹³ Δεν πρέπει ακόμη να λησμονείται ότι υπάρχουν έρευνες που αποδεικνύουν ότι ένας μεγάλος αριθμός, αν όχι η πλειοψηφία, εκδιδόμενων προσώπων τυγχάνουν θύματα σωματεμπορίας.³⁹⁴

Αν και η προσφορά υπηρεσιών πορνείας είναι νόμιμη εφόσον πληρούνται συγκεκριμένες προϋποθέσεις, στο προϊσχύσαν άρθρο 350ΠΚ τιμωρούνταν ως αυτοτελές ποινικό αδίκημα η **εκμετάλλευση πόρνης**, που προέβλεπε ιδίως, την πλημμεληματική τιμώρηση *άνδρα που συντηρείται ολικά ή εν μέρει από γυναίκα που ασκεί κατ' επάγγελμα την πορνεία και από την εκμετάλλευση των σχετικών ανήθικων κερδών της, αν δεν υπάρχει περίπτωση να τιμωρηθεί για άλλη βαρύτερη αξιόποινη πράξη*. Τέτοια βαρύτερη αξιόποινη πράξη συνιστούσε η σωματεμπορία, τιμωρούμενη σε βαθμό κακουργήματος, εφόσον πληρούνταν οι προϋποθέσεις του πρώην άρθρου 351ΠΚ (ήδη άρθρο 323^ΑΠΚ).³⁹⁵ Με τον Ν. 4619/19, μεταξύ άλλων, το εν λόγω αδίκημα καταργείται, κρίνοντας ότι δεν προσβάλλεται κανένα έννομο αγαθό, η δε αναγωγή του μέχρι πρότινος σε έγκλημα, εξυπηρετούσε μια ιδεολογική αρνητική τοποθέτηση του Έλληνα νομοθέτη απέναντι σε συγκεκριμένες επιλογές ζωής που θεωρούσε απεχθείς και όχι την προστασία των εκδιδόμενων γυναικών.³⁹⁶ Στην Αιτιολογική Έκθεση του Νόμου σημειώνεται ακόμη ότι με την τυποποίηση του εγκλήματος αυτού, ο νομοθέτης σκοπούσε κατά

³⁹³ M. Lauren (2017), Sex Buyers: the 'Demand Side' of Sex Trafficking, *Journal of Law & Public Policy*, University of San Thomas, 12 (1). GRETA (2017) 27, σ. 107. Βλ.: <https://rm.coe.int/greta-2017-27-fgr-gre-en/168075f2b6>

³⁹⁴ M. Farley (2009), Theory versus reality: commentary on four articles about trafficking for prostitution, *Women's Studies International Forum*, 32, σ. 311-315. E. Giobbe (1994), Confronting the liberal lies about prostitution. Στο A. Jaggar(edt.) *Living with Contradictions*, Westview Press, σ. 120-126. E. Giobbe et al. (1990), Prostitution: a matter of violence against women, Minneapolis: Whisper.

³⁹⁵ Πρώην άρθρο 351 ΠΚ και νυν άρθρο 323^Α§5 περ. Στ) ΠΚ.

³⁹⁶ Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4619/19 σ. 65.

κύριο λόγο στην προστασία της περιουσίας των εκδιδόμενων γυναικών, οι οποίες αντιμετωπίζονταν ως άτομα που τελούσαν σε ευάλωτη θέση, μολοντί σε ευάλωτη θέση μπορούν να βρίσκονται και άλλα άτομα.³⁹⁷ Στον αντίποδα, έχει επισημανθεί η ανάγκη επαναφοράς της διάταξης, με το επιχείρημα ότι η αφαίρεσή της δημιούργησε ένα κενό που παραβιάζει βάνουσα τα ανθρώπινα δικαιώματα, την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.³⁹⁸ Θα συμφωνήσω με το ότι η διατύπωση του άρθρου ήταν πράγματι ιδεολογικά φορτισμένη, το ζήτημα, όμως, είναι μήπως θα ήταν προτιμότερη η αναδιαμόρφωσή του υπό το πρίσμα των σημερινών αντιλήψεων ή, αντ' αυτού, η ρητή εισαγωγή της εκμετάλλευσης της εκπόρνευσης στο ισχύον άρθρο 323^Α§5ΠΚ προκειμένου να καταστεί σαφές στο κείμενο του νόμου ότι τα εκδιδόμενα πρόσωπα, είτε ασκούν την πορνεία υπό τις προϋποθέσεις που τάσσει ο νόμος είτε τελούν σε παράνομο καθεστώς, μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο εκμετάλλευσης και γι' αυτό χρήζουν προστασίας. Σύμφωνα άλλωστε και με την Επιτροπή για την Καταπολέμηση της Βίας κατά των Γυναικών τα εκδιδόμενα πρόσωπα είναι εξαιρετικά ευάλωτα και επιρρεπή στη βία, γι' αυτό και είναι αναγκαία η ίση προστασία τους από τον νόμο,³⁹⁹ η οποία χωλαίνει όταν αφενός η προσοχή επικεντρώνεται σε ιδεολογικές τοποθετήσεις και αφετέρου, παραβλέπεται η αυξημένη ευάλωτοτητα των εκδιδόμενων προσώπων λόγω και της -κατά κοινή ομολογία- ασυτηρότητας που διέπει τον Ν. 2734/19, με αποτέλεσμα αυτά συχνά να κινούνται στο χώρο της παρανομίας.

Υπό αυτή τη σκοπιά θα πρέπει να εξετασθεί και το άρθρο 349ΠΚ που τυποποιεί το αδίκημα της **μαστροπείας**, δηλαδή το αδίκημα της προαγωγής στην πορνεία. Σύμφωνα με την §3 του άρθρου τιμωρείται (πλημμεληματικά) όποιος, εκτός των περιπτώσεων του άρθρου 323^ΑΠΚ, *κατ' επάγγελμα ή από κερδοσκοπία, προάγει ή εξωθεί ή εξαναγκάζει άλλον στην πορνεία ή εκμεταλλεύεται τα έσοδα από την πορνεία*. Η συγκεκριμένη διάταξη, στο μέτρο που καταλαμβάνει την προαγωγή στην πορνεία ενηλίκων γυναικών, αποτέλεσε αντικείμενο έντονου προβληματισμού από τη θεωρία, στη βάση του προστατευόμενου έννομου αγαθού, που οδήγησε στην κατάργησή της με τον Ν. 4619/19. Βασικό επιχείρημα αποτέλεσε η σκέψη ότι *αν η γυναίκα εξαναγκάζεται παρά τη θέλησή της να εκπορνευτεί, η πράξη αυτή, ακόμη κι όταν δεν έχει την ένταση του εγκλήματος του βιασμού ή κάποιου άλλου εγκλήματος κατά της σεξουαλικής ελευθερίας, μπορεί πάντα να αντιμετωπιστεί ως μια μορφή παράνομης βίας*. Έτσι κρίθηκε ότι δεν υπάρχει ορισμένο αυτοτελές κι άξιο προστασίας έννομο αγαθό, ενώ κι αν ακόμη γινόταν δεκτό

³⁹⁷Ως τέτοια άτομα αναφέρονται ενδεικτικώς οι ηλικιωμένοι που μένουν μόνοι και οι ανήλικοι. Ν. Παρασκευόπουλος (1979), ό.π. σ. 182.

³⁹⁸ Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4855/2021 σ. 156 και 188.

³⁹⁹ General Recommendation No 19 §§14, 15

πως υπήρχε θα ήταν αναγκαία σε κάθε περίπτωση η επέκταση του αξιοποίνου και στα δύο φύλα.⁴⁰⁰ Το αδίκημα της μαστροπείας σε βάρος ενηλίκων επαναφέρεται τελικά μόλις δύο χρόνια αργότερα με τον Ν. 4855/21, καθώς κρίθηκε ότι η κατάργησή του προκάλεσε ένα σημαντικό κενό στο σχετικό πεδίο. Υπομνησκειται ότι το αδίκημα εμφανίζει πλημμεληματικό χαρακτήρα και, σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση του Νόμου, στοχεύει να καλύψει τις μορφές εκμετάλλευσης της πορνείας που δεν καλύπτονται από το άρθρο 323^ΑΠΚ, ιδίως, *όταν το θύμα δε διαθέτει τον εάλωτο χαρακτήρα που απαιτείται για τη στοιχειοθέτηση της εμπορίας ανθρώπων ή όπου ο εάλωτος χαρακτήρας δεν μπορεί να θεμελιωθεί λόγω αποδεικτικών δυσχερειών*.⁴⁰¹ Η εν λόγω αιτιολογία δεν είναι επαρκής ούτε αποσαφηνίζει ποιο είναι το προστατευόμενο έννομο αγαθό, το οποίο από μόνη τη διατύπωση συνάγεται ότι λογικά ταυτίζεται με αυτό της σωματεμπορίας, ώστε, λόγω της ιδιαίτερης απαξίας αυτού θα έπρεπε να περιβάλλεται αυξημένης προστασίας. Ωστόσο, ενώ για τη σωματεμπορία ο νομοθέτης επεφύλαξε κακουργηματική μεταχείριση, για την μαστροπεία επαπειλούνται πλημμεληματικές ποινές, με αποτέλεσμα η διάταξη, συντηρώντας μια παθογένεια χρόνων, να χρησιμοποιείται καταχρηστικά από δράστες σωματεμπορίας προκειμένου να επιτύχουν ευνοϊκότερη μεταχείριση.

Συναφώς επισημαίνεται η πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *S.M. v. Croatia*⁴⁰² όπου το Δικαστήριο, συνεδριάζοντας αρχικά σε Τμήμα, έδωσε την εντύπωση πως υιοθετεί την άποψη ότι το άρθρο 4 της ΕΣΔΑ δεν καλύπτει μόνο τη σωματεμπορία, αλλά και την εκμετάλλευση της πορνείας αυτοτελώς,⁴⁰³ χωρίς δηλαδή την παράλληλη συνδρομή των λοιπών στοιχείων που απαιτούνται για τη στοιχειοθέτηση του αδικήματος,⁴⁰⁴ και ανεξάρτητα από τη συναίνεση του θύματος.⁴⁰⁵ Η θέση αυτή εκφράστηκε τελικά ρητώς στην απόφαση της Ολομελείας που ακολούθησε. Εκεί το Δικαστήριο, επιχειρώντας να ενδύσει τα θύματα σωματεμπορίας με ενισχυμένη προστασία, υποστήριξε ότι στο περιεχόμενο του άρθρου 4 θα πρέπει να υπαχθεί η εξαναγκαστική πορνεία (*forced prostitution*) ανεξάρτητα από το εάν από τις ιδιαίτερες περιστάσεις της υπόθεσης στοιχειοθετείται το αδίκημα της σωματεμπορίας. Υπογράμμισε δε ότι σκοπός του άρθρου 4 ήταν να συμπεριληφθούν στην έννοια της καταναγκαστικής ή υποχρεωτικής εργασίας περιπτώσεις σοβαρής εκμετάλλευσης, όπως η

⁴⁰⁰ Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4619/19 σ. 69.

⁴⁰¹ Αιτιολογική Έκθεση Ν. 4855/21 σ. 131

⁴⁰² ΕΔΔΑ, αποφάσεις της 19^{ης} Ιουλίου 2018 (First Section) και της 25^{ης} Ιουνίου 2020 (Grand Chamber), αρ. 60561/14.

⁴⁰³ *There can be no doubt that trafficking and exploitation of prostitution threatens the human dignity...*

⁴⁰⁴ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §54

⁴⁰⁵ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §§54 και 79. Βλ. Και V. Stoyanova (3 Ιουλίου 2020), The Grand Chamber Judgment in *S.M. v Croatia: Human Trafficking, Prostitution and the Definitional Scope of Article 4 ECHR*, *Strasbourg Observers*, τελευταία επίσκεψη στις 12.9.2022, <https://strasbourgobservers.com/2020/07/03/the-grand-chamber-judgment-in-s-m-v-croatia-human-trafficking-prostitution-and-the-definitional-scope-of-article-4-echr/>

εξαναγκαστική πορνεία, ανεξάρτητα τόσο από το αν λαμβάνουν χώρα στο πλαίσιο της σωματεμπορίας όσο και από την υπαγωγή τους στο περιεχόμενο της υποχρεωτικής ή της καταναγκαστικής εργασίας αντίστοιχα,⁴⁰⁶ ενώ διευκρίνισε ότι η έννοια του καταναγκασμού (*force*) μπορεί να περιλαμβάνει και πιο ήπιες μορφές καταναγκαστικής συμπεριφοράς.⁴⁰⁷ Τούτο εύλογα λαμβανομένου υπόψη ότι πολλά από τα εκδιδόμενα πρόσωπα προέρχονται από ευάλωτες κατηγορίες, στις οποίες περιλαμβάνονται μειονοτικές ομάδες, όπως πρόσωπα σε ένδεια, ανήλικοι, επιζώντες φυσικής, συναισθηματικής ή/και σεξουαλικής εκμετάλλευσης, και πρόσωπα που βιώνουν εν γένει συνθήκες καταναγκασμού τέτοιες που τα καθιστούν ιδιαίτερα ευάλωτα.⁴⁰⁸

Το ζήτημα τελικώς εκτιμώ πως δε θα πρέπει να είναι κατά πόσον η ποινικοποίηση της πορνείας αποτελεί ή όχι ορθή επιλογή, καθότι έτσι -ηθελημένα ή μη- στο επίκεντρο καταλήγει να τοποθετείται η γυναικεία σεξουαλικότητα,⁴⁰⁹ ενώ η τυχόν αντιμετώπιση της πορνείας ως ηθικά αποκλίνουσας συμπεριφοράς, όπως ορθά κατά τη γνώμη μου έχει παρατηρηθεί, ενέχει τον κίνδυνο της αντιμετώπισης των γυναικών ως αφελών, αβοήθητων και ανίκανων να λάβουν αυτόνομα αποφάσεις.⁴¹⁰ Αντίθετα, ζήτημα θα πρέπει να αποτελεί η θωράκιση της προστασίας των εκδιδόμενων προσώπων, που αποτελούν ιδιαίτερα ευάλωτη κατηγορία ως τα συχνά αφανή και λησμονημένα θύματα εκμετάλλευσης, και η αποτελεσματική δίωξη και αντιμετώπιση του εγκλήματος. Η τελευταία συναρτάται τόσο με θέσπιση και εφαρμογή αποτελεσματικών, ανάλογων και αποτρεπτικών ποινών όσο και με την επανεξέταση -αν όχι απαλοιφή- διατάξεων που χρησιμεύουν ως βάση καταστρατηγήσεων των σκοπών του νόμου.

2.4.3 Το προστατευόμενο έννομο αγαθό υπό τη συγκριτική επισκόπηση των άρθρων 323^AΠΚ και 351ΠΚ (ως ίσχυε)

Υπό τον προϊσχύσαντα ΠΚ η σωματεμπορία τυποποιούνταν σε ξεχωριστό άρθρο -το 351ΠΚ- και κεφάλαιο, εντασσόμενη, ιδίως, στο κεφάλαιο των Εγκλημάτων κατά της Γενετήσιας Ελευθερίας και Οικονομικής Εκμετάλλευσης της Γενετήσιας Ζωής. Παθητικό υποκείμενο της σωματεμπορίας μπορούσε να είναι άνδρας ή γυναίκα ανεξάρτητα από το αν είναι *αμέμπτων*

⁴⁰⁶ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §300

⁴⁰⁷ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §301

⁴⁰⁸ S. Walsh, ό.π. σ. 224.

⁴⁰⁹ Το ζήτημα αυτό ετέθη κατά της προπαρασκευαστικές εργασίες του Πρωτοκόλλου του Παλέρμο. Η θεωρία επεσήμανε συγκεκριμένα ότι οι συντάκτες του κειμένου, αντί να εστιάσουν στα στοιχεία του εξαναγκασμού, της εξαπάτησης ή των άλλων μορφών εκμετάλλευσης που *de facto* αποκλείουν τη συναίνεση, έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στο ζήτημα της ποινικοποίησης ή μη της πορνείας, τοποθετώντας τελικά στο επίκεντρο τη γυναικεία σεξουαλικότητα. D. B. Jansson, ό.π. σ. 89.

⁴¹⁰ D. B. Jansson, ό.π. σ. 76.

ηθών.⁴¹¹ Με τον Ν. 4619/19 το άρθρο 351ΠΚ καταργείται και ενσωματώνεται πλέον στο άρθρο 323^ΑΠΚ. Η εν λόγω επιλογή εμφανίζει καταρχήν θετικό πρόσημο καθώς αποσαφηνίζεται ότι η σωματεμπορία αποτελεί μορφή εμπορίας ανθρώπων που προϋποθέτει ακριβώς τις ίδιες πράξεις και τα ίδια μέσα πραγμάτωσης. Ως τέτοια και προς αποφυγή εννοιολογικής σύγχυσης ορθώς περιλήφθηκε στις μορφές εκμετάλλευσης του άρθρου 323^Α§5ΠΚ. Εξάλλου, η ίδια η επιλογή του όρου *σωματεμπορία* και της αρχικής τυποποίησής της σε ξεχωριστό άρθρο και κεφάλαιο του ΠΚ αποτέλεσε εθνική επιλογή που προηγήθηκε του Ν. 4198/13 και *στόχευε στην προστασία του δημοσίου συμφέροντος προς πάταξη της εκμετάλλευσης της ακολασίας και την καταπολέμηση κάθε μορφής επιρροής που έχει ως άμεση συνέπεια τη γενετήσια εκμετάλλευση του ανθρώπινου σώματος*,⁴¹² συνηγορώντας υπέρ μιας επί μακρόν σύγχυσης εννοιών μεταξύ εμπορίας ανθρώπων, πορνείας και μαστροπείας.⁴¹³ Σύμφωνα δε και με την Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4619/19 η συγχώνευση σε μία διάταξη των άρθρων 323^Α και 351ΠΚ που ρύθμιζαν τα εγκλήματα της *εμπορίας ανθρώπων* και της *σωματεμπορίας* αντίστοιχα, πραγματοποιήθηκε για λόγους σαφήνειας προκειμένου να καταστεί σαφές ότι το κοινά προσβαλλόμενο από τις πράξεις έννομο αγαθό είναι η ελευθερία.

Η επιλογή του Έλληνα νομοθέτη να συγχωνεύσει τα δύο άρθρα θα πρέπει να χαιρετιστεί θετικά για τον λόγο που προαναφέρθηκε, ωστόσο, η σχετική αιτιολογία εκτιμώ πως είναι ατελής, συντρεχούσης εν προκειμένω περίπτωσης *πολλαπλότητας* εννόμων αγαθών.⁴¹⁴ Τούτο διότι στις περιπτώσεις του σκοπού γενετήσιας εκμετάλλευσης πέρα από την προσωπική ελευθερία, που καταρχήν γίνεται αντιληπτή ως ελευθερία κινήσεως,⁴¹⁵ θίγονται (και) η γενετήσια ελευθερία και σεξουαλική αυτοδιάθεση του θύματος,⁴¹⁶ κι ακόμη -πρωτίστως κατά τη γνώμη μου- η ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Η τελευταία αν και, όπως ήδη επισημάνθηκε στο 1^ο Κεφάλαιο, στην εγχώρια έννομη τάξη δεν απολαμβάνει αυτοτελούς έννομης προστασίας, εντούτοις, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι συμπροσβάλλεται δια της εκμετάλλευσης του ανθρώπου από άνθρωπο που στην περίπτωση αυτή συντελείται για σεξουαλικούς σκοπούς. Πλέον αυτού, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια μπορεί και πρέπει να θεωρηθεί ότι συμπροσβάλλεται για έναν ακόμη λόγο. Εφόσον τα εμπειρικά δεδομένα επιβεβαιώνουν ότι η σωματεμπορία πλήττει δυσανάλογα τις γυναίκες και τα κορίτσια, ώστε ορθά κατά την άποψη της γράφουσας έχει υποστηριχθεί ότι πρόκειται για έγκλημα με

⁴¹¹ ΑΠ 1979/2019

⁴¹² ΑΠ 1979/2019

⁴¹³ Βλ. και Α. Συκιάτου (2013), ό.π. σ. 34-39.

⁴¹⁴ Βλ. κατ' αναλογία για τα εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας και οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 242.

⁴¹⁵ Α. Συκιάτου (2013), ό.π. σ. 35.

⁴¹⁶ Χ. Σατλάνης, ό.π. σ. 272.

έμφυλη διάσταση, τότε μπορεί να ειπωθεί πως τα θύματα υφίστανται συγχρόνως την παραβίαση του δικαιώματός τους σε ίση μεταχείριση και ισότιμη συμμετοχή στο κοινωνικό γίνεσθαι, δικαιώματα που τυγχάνουν συνυφασμένα με την αξία του ανθρώπου.⁴¹⁷

Επισημαίνεται ότι το ζήτημα της έμφυλης ισότητας, η οποία επιτάσσει την απαγόρευση των διακρίσεων και λαμβάνεται ως ίση προβολή, ενδυνάμωση των δύο φύλων, συμμετοχή τους σε όλους τους τομείς της δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, και αναγνώριση και αποδοχή του συμπληρωματικού ρόλου που καθένα από αυτά αναλαμβάνει στην κοινωνία, καταλαμβάνει κυρίαρχη θέση στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης,⁴¹⁸ διατρέχοντας το σύνολο του κειμένου.⁴¹⁹ Υπογραμμίζεται δε ότι οι γυναίκες είναι πιο πιθανό να εκτεθούν σε πρακτικές που συνιστούν *απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση*, όπως μεταξύ άλλων, η εμπορία με σκοπό τη σεξουαλική εκμετάλλευση.⁴²⁰ Υπέρ του επιχειρήματος αυτού τάσσεται και η συμπερίληψη της ρήτρας μη διακρίσεων (*non-discrimination principle*) στο άρθρο 3 της Σύμβασης, η οποία συναντάται, ομοίως, στη Σύσταση 1545 (2002) της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης και τη Γνώμη 216 (2000) στο σχέδιο του 12^{ου} Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ.⁴²¹ Εξάλλου, και η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης λαμβάνει τη βία κατά των γυναικών ως παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και μορφή διακρίσεων σε βάρος τους.⁴²² Στο μέτρο, επομένως, που η σωματεμπορία γίνεται δεκτό ότι αποτελεί μορφή βίας κατά των γυναικών λογικά συνάγεται ότι αποτελεί συγχρόνως παραβίαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και μορφή διακρίσεων που πλήττει τελικώς την ανθρώπινη αξία τους δια της παρεμπόδισης/προσβολής του συνταγματικής περιοπής δικαιώματός τους σε ισότιμη μεταχείριση και συμμετοχή στον κοινωνικό βίο.

2.4.4 Οι πολλές μορφές της βίας και ο παράγοντας του φύλου

Η βία απαντάται τόσο ως μέσο εξαναγκασμού που αποτελεί στοιχείο της αντικειμενικής υπόστασης του εγκλήματος όσο και ως -υπό την προσθήκη του επιθέτου *έμφυλη*- περιγραφικός

⁴¹⁷ Βλ. κατ' αναλογία Μ. Καϊάφα-Γκμπάντι (2016), Η ποινική καταστολή της ρατσιστικής ρητορείας, των εγκλημάτων ρατσισμού και της ρατσιστικής διάκρισης: της μια ουσιαστική προστασία της αξίας του ανθρώπου, *ΠοινΔικ* 2/2016, σ. 101 επ.

⁴¹⁸ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §36.

⁴¹⁹ Προοίμιο, Κεφάλαιο I, άρθρο 1(α)(β), Κεφάλαιο II, άρθρα 5§3, 6(δ), Κεφάλαιο III, άρθρο 17.

⁴²⁰ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §§54, 211.

⁴²¹ Η έννοια της *διάκρισης* νομολογιακά έχει ερμηνευθεί ως η μεταχείριση εκείνη που δεν ερείδεται σε καμία αντικειμενική και ειδική αιτιολογία, της για παράδειγμα της περιπτώσεις που δεν επιδιώκεται της νόμιμος σκοπός ή της περιπτώσεις που δεν υφίσταται μια εύλογη σχέση αναλογίας μεταξύ των χρησιμοποιούμενων μέσων και του επιδιωκόμενου σκοπού. ΕΔΔΑ, *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. The United Kingdom*, απόφαση της 28^{ης} Μαΐου 1985, Σειρά Α, Νο 94, §72.

⁴²² Αιτιολογική Έκθεση §40

όρος που χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει κάθε μορφή βίας που κατευθύνεται εναντίον ενός προσώπου στη βάση του φύλου του (*gender-based violence*), κυριότερα δε, εναντίον των γυναικών. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση ο όρος της βίας αντιστοιχεί σε ένα κοινωνικό φαινόμενο που περιέχει το στοιχείο του εξαναγκασμού προσδιορίζοντας συγχρόνως τους αποδέκτες του. Σύμφωνα, ιδίως, με το άρθρο 3 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, η *βία κατά των γυναικών* καταλαμβάνει όλες τις πράξεις βίας που έχουν ή ενδέχεται να έχουν ως αποτέλεσμα φυσική, σεξουαλική, ψυχολογική ή οικονομική βλάβη ή πόνο για τις γυναίκες, συμπεριλαμβανομένων των απειλών τέλειων τέτοιων πράξεων και του εξαναγκασμού ή της αυθαίρετης αποστέρησης της ελευθερίας στο δημόσιο ή τον ιδιωτικό βίο. Τον ορισμό αυτό υιοθετούν και τα θεσμικά όργανα, στο πλαίσιο των οποίων προωθείται το τελευταίο χρονικό διάστημα η υπαγωγή της έμφυλης βίας, στα *ευρωεγκλήματα* του άρθρου 83ΣΛΕΕ.⁴²³

2.4.4.1. Η βία ως μέσο εξαναγκασμού

Στο πλαίσιο της σωματεμπορίας, εξαναγκασμός υπάρχει όταν το θύμα, εξαιτίας της *χρήσης βίας ή της απειλής βίας ή άλλων εξαναγκαστικών μέσων ή με επιβολή ή κατάχρηση εξουσίας*, υφίσταται την κατάλυση της ελευθερίας του να αποφασίζει με ποιον και υπό ποιες συνθήκες τόπου, χρόνου και τρόπου θα τελέσει γενετήσιες πράξεις. Το στοιχείο της *βίας* ως μέσου για την επίτευξη ορισμένου σκοπού απαντάται σε πλήθος διατάξεων του Ποινικού Κώδικα και αποσκοπεί στον καταναγκασμό του θύματος να πράξει, να παραλείψει ή να ανεχθεί κάτι. Η θεωρία διακρίνει πρωταρχικά τη βία σε *βία κατά προσώπων* και *βία κατά πραγμάτων*, με την πρώτη να διακρίνεται περαιτέρω σε σωματική και ψυχολογική βία.⁴²⁴ Η *σωματική βία* γίνεται καταρχήν αντιληπτή ως υλική (φυσική) δύναμη που μεταβιβάζεται στο ανθρώπινο σώμα είτε άμεσα είτε έμμεσα ως μέσο για την κάμψη της αντίστασής του. Ορθότερα, ωστόσο, υποστηρίζεται πλέον ότι η σωματική βία εμφανίζει ένα ευρύτερο περιεχόμενο που καταλαμβάνει τη δύναμη που έχει μια πράξη να εξαναγκάζει, επεργώντας άμεσα ή έμμεσα στο ανθρώπινο σώμα,⁴²⁵ περιλαμβανομένης της χρήσης ναρκωτικών, υπνωτικών ή άλλων ανάλογων μέσων (επέκταση της έννοιας της σωματικής βίας χωρίς ανάπτυξη υλικής δύναμης)⁴²⁶ που αποτελούν

⁴²³ COM (2022) 105 Final – 2022/0066 (COD). Βλ.:

[https://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/com/2022/0105/COM_COM\(2022\)0105_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/com/2022/0105/COM_COM(2022)0105_EN.pdf)

⁴²⁴ Α. Χαραλαμπίδης ό.π. σ. 2393 με παραπομπή στο ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 ΠοινΧρ 2009, 59. Και Ν. Κουράκης ό.π. σ. 7 με παραπομπή στην Αιτιολ. Εκθ ΣχΠΚ 1924, εκδ. Ι. Ζαχαροπούλου, Αθήναι 1950, σελ. 316 και 368.

⁴²⁵ Ν. Κουράκης ό.π.

⁴²⁶ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 97.

μέσα ελέγχου του θύματος⁴²⁷ και εξομοιώνονται κατ'άρθρον 13ΠΚ με την άσκηση σωματικής βίας.⁴²⁸ Η ένταση και η ειδικότερη μορφή της (σωματικής) βίας υποστηρίζεται ότι είναι καταρχήν αδιάφορες, αρκεί αυτή να είναι πρόσφορη για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού.⁴²⁹ Εντούτοις, η σωματική επενέργεια δε θα πρέπει να είναι όλως ασήμαντη, λόγω έντασης ή είδους, αν και η άσκησή της δεν είναι αναγκαίο να έχει επιφέρει σωματική βλάβη.⁴³⁰ Όπως γίνεται δεκτό δε και για τις λοιπές μορφές της εμπορίας ανθρώπων, το πρόσωπο επί του οποίου ασκείται η βία δεν είναι αναγκαίο να ταυτίζεται με το πρόσωπο του εξαναγκαζόμενου ούτε είναι ανάγκη, κατά την ορθότερη άποψη, να υπάρχει κάποιος συγγενικός δεσμός μεταξύ τους. Συνεπώς, η βία μπορεί να στρέφεται κατά οποιουδήποτε τρίτου προσώπου εφόσον είναι πρόσφορη να επηρεάσει τη βούληση του εξαναγκαζόμενου.⁴³¹ Διακριτή είναι η περίπτωση της βίας κατά πραγμάτων που μπορεί να ληφθεί ως περίπτωση έμμεσης σωματικής βίας όταν ασκείται μεν άμεσα κατά ενός πράγματος και, μέσω αυτού, επενεργεί έμμεσα στο σώμα του θύματος υπό την προϋπόθεση ότι τα πράγματα αυτά είναι καθοριστικής σημασίας για το άτομο, ώστε το τελευταίο, χωρίς αυτά, να περιέρχεται σε κατάσταση αδυναμίας (π.χ. αφαίρεση γυαλιών, αναπηρικού αμαξιδίου, μαστουνιού, τεχνητών άκρων κ.α.).⁴³² Του νόμου μη διακρίνοντος και αυτή η μορφή βίας θα πρέπει να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνεται στις μορφές βίας του άρθρου 323^AΠΚ. Υπέρ της άποψης αυτής συνηγορούν, εξάλλου, και οι προβλέψεις της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης,⁴³³ όπου διαπιστώνουμε την πρόθεση του νομοθέτη να ακολουθήσει μια ευρεία σύλληψη της έννοιας της βίας, στην οποία εντάσσει τόσο τη *vis absoluta* όσο και τη *vis compulsiva* (οι δύο έννοιες αναλύονται στη συνέχεια), τη σωματική βία χωρίς ανάπτυξη υλικής δύναμης,⁴³⁴ αλλά και τη βία κατά πραγμάτων.⁴³⁵

Σημειώνεται ότι στην περίπτωση της βίας το εξαγγελόμενο κακό, το οποίο αντιστοιχεί στην υλική ή ηθική βλάβη που θα επέλθει στον αποδέκτη της αν δε συμμορφωθεί προς τις απαιτήσεις του δράστη, είναι παρόν κι έτσι διαφοροποιείται από την απειλή βίας που νοείται ως εξαγγελία μέλλοντος κακού και προηγείται χρονικά. Ως προς την απειλή βίας, επισημαίνεται,

⁴²⁷ S. Walsh, ό.π. σ. 230. UNODC, Trafficking in Persons to Europe for Sexual Exploitation, σ. 3. Βλ.:

https://www.unodc.org/documents/publications/TiP_Europe_EN_LORES.pdf

⁴²⁸ ΑΠ 1190/2013

⁴²⁹ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 97 με παραπομπές στη διεθνή και εγχώρια βιβλιογραφία.

⁴³⁰ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 97 με παραπομπές στην εγχώρια νομολογία και βιβλιογραφία.

⁴³¹ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 99. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 245.

⁴³² Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 99-100.

⁴³³ Ν. 3500/2006

⁴³⁴ Άρθρο 13 περ. δ'ΠΚ

⁴³⁵ Κατ' άρθρον 330ΠΚ αυτή νοείται ως μορφή βίας που επενεργεί έμμεσα στο ανθρώπινο σώμα. Ωστόσο, σύμφωνα με το άρθρο 7§1 του Ν. 3500/2006 η βία κατά πραγμάτων δεν είναι αναγκαίο να έχει ως συνέπεια την άμεση ή έμμεση επενέργεια στο ανθρώπινο σώμα.

ιδίως, ότι αυτή ως μορφή εξαναγκασμού αποτελεί το μέσο για την επίτευξη του σκοπού του δράστη κι έτσι αντιδιαστέλλεται προς το αυτοτελές αδίκημα της απειλής του άρθρου 333ΠΚ που προβλέπει την τιμώρηση όποιου με την απειλή βίας ή άλλης παράνομης πράξης ή παράλειψης, προκαλεί στο θύμα *τρόμο* ή *ανησυχία*. Ομοίως δε, η απειλή βίας μπορεί να στρέφεται είτε κατά του θύματος είτε κατά τρίτου προσώπου εφόσον αυτό δεν υπακούσει στις εντολές του δράστη.⁴³⁶ Ζήτημα είναι, ωστόσο, αν στην απειλή βίας⁴³⁷ θα μπορούσε να περιληφθεί και η απειλή αυτοπροσβολής του δράστη. Στη θεωρία έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν μπορεί να αποκλεισθεί εφόσον υπάρχουν ενδείξεις για την προσφορότητα του απειλούμενου κακού ως προς την εξαναγκαζόμενη συμπεριφορά,⁴³⁸ αν και κατ' άλλη άποψη δύσκολα θα μπορούσε να αναγνωρισθεί σε αυτή την μορφή απειλής τέτοια εξαναγκαστική δύναμη ώστε να εξομοιωθεί ποινικά με την πράξη της σωματικής βίας.⁴³⁹ Ορθότερη, εντούτοις, θα πρέπει να κριθεί η πρώτη άποψη. Το παράδειγμα μπορεί να προσφέρει η περίπτωση των αποκαλούμενων *lover boys*, η τακτική των οποίων στηρίζεται στην με εξαπάτηση καλλιέργεια ερωτικών συναισθημάτων στα θύματα προκειμένου να συνάψουν με αυτά μια ερωτική σχέση εξάρτησης για να μπορούν να τα χειραγωγούν, εξωθώντας τα τελικά στην (εξαναγκαστική) πορνεία.⁴⁴⁰ Η περίπτωση αυτή καταλαμβάνει μάλιστα σημαντικό ποσοστό θυμάτων σωματεμπορίας που διατηρούσαν σχέση με τους δράστες.⁴⁴¹ Τα θύματα των *lover boys*, συνήθως ευάλωτα πρόσωπα, αποκτούν τέτοια συναισθηματική εξάρτηση αναπτύσσοντας συχνά το *σύνδρομο της Στοκχόλμης* -συνήθης ψυχολογική αντίδραση που προκαλείται σε περιβάλλον αιχμαλωσίας-⁴⁴² μη μπορώντας να φανταστούν τον εαυτό τους μακριά από το δράστη.⁴⁴³ Ανεξάρτητα πάντως από το φερόμενο ως αποδέκτη της, η απειλή, κατά την κρατούσα άποψη, δεν είναι απαραίτητο να είναι αντικειμενικά πραγματοποιήσιμη, αλλά αρκεί το θύμα να την εξέλαβε ως τέτοια και γι' αυτό να οδηγήθηκε αιτιακά στην πράξη.⁴⁴⁴ Η απειλή δε αυτή υποστηρίζεται ότι μπορεί να

⁴³⁶ Α. Χαλαμπάκης, ό.π. σ. 2394.

⁴³⁷ Ερευνητέο ζήτημα είναι περαιτέρω κατά πόσο μπορεί να γίνει λόγος για απειλή ψυχολογικής βίας. Βλ. σχετικά Α.Μ. Δημοπούλου (2021), Η έννοια της ψυχολογικής βίας στην ενδοοικογενειακή βία, *ΠοινΔικ* 12/2021, σ. 1668-1672.

⁴³⁸ Κ. Βαθιώτης (2008), Περί της απειλής σπουδαίου και άμεσου κινδύνου ως τρόπου τελέσως του βιασμού, *ΠοινΧρ ΝΗ'* 2008, σ. 300.

⁴³⁹ Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020) ό.π. σ. 247.

⁴⁴⁰ C. Stark & C. Hodgson (2003), Sister oppressions: a comparison of wife battering and prostitution, *Journal of Trauma Practice*, 2(3-4), σ. 17-32.

⁴⁴¹ J. Raymond & D. Hughes (2001), *Sex trafficking of women in the United States: International and Domestic Trends*, Coalition Against Trafficking in Women. Βλ.: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/sex-trafficking-women-united-states-international-and-domestic>

⁴⁴² D.I.R. Graham et al. (1994), *Loving to survive: sexual terror, men's violence and women's lives*, New York: New York University Press.

⁴⁴³ A. Cancedda et al. (2015), Study on high-risk groups for trafficking in human being, Final report, σ. 31-32. Βλ.: http://publications.europa.eu/resource/ellar/0389d9df-7948-11e5-86db-01aa75ed71a1.0001.04/DOC_2

⁴⁴⁴ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 101.

εκδηλώνεται με οποιοδήποτε τρόπο, ήτοι προφορικός, εγγράφως, δια νευμάτων ή άλλων απειλητικών κινήσεων και με οποιαδήποτε γενικώς ενέργεια, με την οποία ο δράστης εξωτερικεύει τη θέλησή του να υλοποιήσει το επαπειλούμενο κακό.⁴⁴⁵

Κλασική είναι ακόμη η διάκριση της βίας σε *vis absoluta* και *vis compulsiva*, όροι που προσδιορίζουν μορφές συμπεριφοράς προορισμένες και ικανές να υπερνικήσουν αντιταχθείσα ή προβλεπόμενη αντίσταση του εξαναγκαζόμενου είτε α) καθιστώντας αδύνατο το σχηματισμό ή την πραγμάτωση της βούλησής του είτε β) αφαιρώντας την ελευθερία της βουλητικής απόφασης, μέσω της επέλευσης παρόντος κακού χωρίς τη συναίνεσή του.⁴⁴⁶ Βασικό ερώτημα είναι κατά πόσον και σε ποιο βαθμό τέτοια εξαναγκαστική δύναμη μπορούν να προσλάβουν μορφές βίας που δεν προϋποθέτουν απαραίτητα το στοιχείο της σωματικής επενέργειας. Το ενδιαφέρον εστιάζεται στην περίπτωση της ψυχολογικής βίας, όρος που χρησιμοποιείται επανειλημμένα στο πλαίσιο της ενδοοικογενειακής βίας και της σωματεμπορίας, ενώ στην εγχώρια έννομη τάξη απαντάται στα άρθρα 137^ΑΠΚ⁴⁴⁷ και 7§2Σ,⁴⁴⁸ χωρίς να προσδιορίζεται εννοιολογικά από τον Έλληνα νομοθέτη. Ερευνητέο, επομένως, τυγχάνει καταρχήν το ερώτημα του τί ορίζουμε ως **ψυχολογική βία** ώστε να γίνει αντιληπτό κατά πόσον αυτή μπορεί να στοιχειοθετηθεί ανεξάρτητα από τυχόν σωματική επενέργεια. Σύμφωνα με την ελληνική θεωρία αμφότερες οι εκδηλώσεις της βίας προϋποθέτουν τη σωματική επενέργεια,⁴⁴⁹ με τη διαφορά ότι στην πρώτη περίπτωση, όπου ανακόπτεται παντελώς η ικανότητα πραγμάτωσης της βούλησης του θύματος, αφαιρουμένου από αυτό κάθε περιθωρίου αντίδρασης, πρόκειται για *απόλυτη-ακαταμάχητη βία (vis absoluta)*, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, όπου ο δράστης χειραγωγεί το θύμα μέσω της άσκησης σε αυτό αφόρητης (σωματικής) βίας, πρόκειται για *σχετική βία (vis compulsiva)*.⁴⁵⁰ Η δεύτερη αυτή μορφή βίας έχει χαρακτηριστεί από μέρος της θεωρίας και ως *καταχρηστική-ψυχολογική βία*⁴⁵¹ ή *εξαναγκάζουσα-ψυχολογική βία*⁴⁵² για τον λόγο ότι, με σωματική επενέργεια, ο δράστης

⁴⁴⁵ Βλ. ΑΠ 638/2020 εκεί στο πλαίσιο της ενδοοικογενειακής απειλής.

⁴⁴⁶ Ν. Ανδρουλάκης (2006), *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος Ι, Θεωρία για το Έγκλημα*, Αθήνα: Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα.

⁴⁴⁷ Υπό τον τίτλο «*Βασανιστήρια και της προσβολές της ανθρώπινης αξιοπρέπειας*»

⁴⁴⁸ «*Τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται και τιμωρούνται της νόμος ορίζει.*»

⁴⁴⁹ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021), ό.π. σ. 98. Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 198. Γ.Α. Μαγκάκης (1962), Το έγκλημα της παρανόμου βίας κατ' άρθρον 330ΠΚ, *ΠοινΧρ ΙΒ'*, σ. 521-540:532.

⁴⁵⁰ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 98.

⁴⁵¹ Π.χ. οι Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης κάνουν χρήση αυτού του όρου.

⁴⁵² Χρήση του όρου «εξαναγκάζουσα βία» κάνει ο Ν. Κουράκης [βλ. Ν.Ε. Κουράκης (1991), Περί βίας, Μορφές, έννοια, διακρίσεις και έκταση της σύγχρονης βίας, *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες*, τ. Β', σ. 5-6. Βλ. : <http://www.niotho-asfalis.gr/na/meletes3.pdf>] για να αποδώσει τη *vis compulsiva* σημειώνοντας ότι αυτή πλησιάζει πολύ την έννοια της ψυχολογικής βίας, στην οποία η σωματική επενέργεια εμφανίζεται μειωμένη, ενώ η Κ. Σπινέλλη χρησιμοποιεί τον όρο «ψυχολογική βία» για να αποδώσει την «εξαναγκάζουσα βία» υπό την ανωτέρω ερμηνεία.

χειραγωγεί το θύμα, διαμορφώνοντας κυριαρχικά τη βούλησή του. Έτσι, η ψυχολογική βία κατά το Ποινικό Δίκαιο αποτελεί σωματική βία που λειτουργεί ως μέσο εξαναγκασμού του θύματος.

Ως αυτοτελής αξιόποινη συμπεριφορά που δεν τιμωρεί τη βία ως μέσο προς σκοπόν αλλά καθ'εαυτήν⁴⁵³ η ψυχολογική βία τυποποιείται στη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης. Εκεί η ψυχολογική βία ορίζεται ως κάθε *εσκεμμένη (intentional) συμπεριφορά που κατατείνει στην πρόκληση σοβαρής βλάβης, στην ψυχολογική ακεραιότητα του ατόμου, μέσω καταναγκασμού ή απειλών*.⁴⁵⁴ Σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης, αν και η έννοια της *σοβαρής βλάβης* δεν προσδιορίζεται, η επέλευσή της θα πρέπει να συνυφαίνεται με τη χρήση εξαναγκασμού και απειλών.⁴⁵⁵ Κατά το ΕΔΔΑ μορφή σοβαρής βλάβης μπορεί να αποτελεί και το ψυχικό τραύμα (*trauma*) που συνδέεται με την ψυχική υγεία του θύματος.⁴⁵⁶ Έτσι, η βλάβη εκδηλώνεται με περισσότερες μορφές. Την παραδοχή αυτή εκφράζει και η πρόβλεψη της §4 του άρθρου 312ΠΚ,⁴⁵⁷ στην οποία η έννοια της βλάβης προσλαμβάνει ένα ευρύ περιεχόμενο εφόσον με την πρόκληση σωματικής βλάβης (*σε βάρος αδύναμων ατόμων*)... εξομοιώνεται και η μεθοδευμένη πρόκληση...ψυχικού πόνου ικανού να επιφέρει σοβαρή ψυχική βλάβη, ιδίως με την παρατεταμένη απομόνωση... Αυτή η σοβαρή ψυχική βλάβη που λαμβάνεται ως σωματική βλάβη, κατά την νομολογία, αποτυπώνεται σε παθολογικές ψυχοσωματικές διαταραχές,⁴⁵⁸ όπως για παράδειγμα οι μετατραυματικές διαταραχές άγχους και η κατάθλιψη.⁴⁵⁹

Από τα ως άνω συνάγεται ότι η ψυχολογική βία αποτελεί τόσο αυτοτελή αξιόποινη συμπεριφορά ως συνήθης εκδήλωση της βίας σε ενδοοικογενειακό πλαίσιο που, όμως, καταγιγνώσκεται από τη σωματική της επενέργεια στο θύμα, όσο και μέσο εξαναγκασμού του θύματος (*καταχρηστική ή εξαναγκάζουσα ψυχολογική βία*) όταν αυτό καταχειραγωγείται για τους σκοπούς του δράστη, ήτοι *ετεροδιαμορφώνεται η βούλησή του, όχι όμως, με την ψυχολογική επιρροή (ψυχολογική βία), αλλά με σωματική επενέργεια*.⁴⁶⁰ Έτσι, ως όρος του Ποινικού Δικαίου,

⁴⁵³ Κατά τη διατύπωση του Ν. Κουράκη ό.π. σ. 4.

⁴⁵⁴ Άρθρο 33

⁴⁵⁵ Αιτιολογική Έκθεση §180. Υποστηρίζεται ότι αυτή η συμπεριφορά θα πρέπει επιπλέον να παρουσιάζει ένα εν γένει κακοποιητικό μοτίβο με συνέχεια στο χρόνο. Βλ. Αιτιολογική Έκθεση §181 και European Parliament (2020), ό.π. σ. 18.

⁴⁵⁶ ΕΔΔΑ, *S.M. κατά Κροατίας* ό.π. §80. Σημειώνεται ότι έρευνες αποδεικνύουν ότι τα θύματα σωματεμπορίας υποφέρουν παράλληλα από πολλαπλά προβλήματα σωματικής και ψυχικής υγείας που εκδηλώνονται με διαφορετικά συμπτώματα. Βλ.: M. Hossain et al (2011), The relationship of trauma to mental disorders among trafficked and sexually exploited girls and women, *American Journal of Public Health*, 11, σ. 232.

⁴⁵⁷ Άρθρο 312ΠΚ-«*Σωματική βλάβη αδύναμων ατόμων*»

⁴⁵⁸ Βλ. ενδεικτικά ΑΠ 402/2001, Βούλευμα υπ' αριθμ. 806/2011 ΤριμΠλημΘεσ ΠοινΧρ 2012 σ. 469.

⁴⁵⁹ ΕΔΔΑ, *Yazgül Yilmaz c. Turquie*, απόφαση της 1^{ης} Μαΐου 2011, αρ. 36369/06. Για μια διαφορετική προσέγγιση για τη σύλληψη του ψυχικού πόνου και το ενδεχόμενο αυτοτελούς ποινικοποίησής του βλ. Β. Σγάντζου (2022). Η πρόκληση ψυχικού πόνου ως τρόπος τέλεσης ενδοοικογενειακής βίας του 312 του νέου Ποινικού Κώδικα. *Crime Times*.

⁴⁶⁰ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 98 με παραπομπή στον Μαγκάκη, ΣυστηΕρμΠΚ, άρ. 336, αρ. 26-27.

που πρέπει να χρησιμοποιείται προσεκτικά, διαφοροποιείται από την έννοια της ψυχολογικής βίας που απαντάται σε κείμενα αντεγκληματικής πολιτικής ως συνώνυμη των μέσων καταναγκαστικού ελέγχου (*coercive control*) που δεν προϋποθέτουν τη σωματική επενέργεια.⁴⁶¹ Χρησιμοποιούμενη εκεί ως έννοια «ομπρέλα» κατάλαμβάνει ένα ευρύτερο πλέγμα κακοποιητικών συμπεριφορών που στοχεύουν στη συναισθηματική-ψυχική κατάπτωση του αποδέκτη τους, διαμορφώνοντας σε περιβάλλον εξάρτησης -συνηθέστερα σε ενδοοικογενειακό περιβάλλον- τις κατάλληλες συνθήκες θυματοποίησης και χειραγώγησής του.⁴⁶² Περαιτέρω ερευνητέα, επομένως, είναι αυτά τα μέσα καταναγκασμού που μνημονεύονται ως «ψυχολογική βία» προκειμένου να καταγνωσθεί κατά πόσον διαθέτουν την απαιτούμενη δύναμη που επιτάσσει ο νόμος ώστε να υπαχθούν στα μέσα εξαναγκασμού του άρθρου 323^AΠΚ. Σημειώνεται ότι, σύμφωνα με τη διεθνή βιβλιογραφία, τα μέσα που μετέρχεται ο δράστης σε ενδοοικογενειακό πλαίσιο, στα οποία κατά το ΕΔΔΑ περιλαμβάνονται η σωματική, η ψυχολογική και η λεκτική βία,⁴⁶³ ταυτίζονται με τα μέσα της σωματεμπορίας. Σε αυτά περιλαμβάνεται, ιδίως, κάθε πράξη ή απειλή πράξης, σωματικής, σεξουαλικής, συναισθηματικής, οικονομικής ή ψυχολογικής φύσης που μπορεί να επηρεάσει ένα πρόσωπο, περιλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, του εκφοβισμού, του τρόμου και του εξευτελισμού.⁴⁶⁴ Σύμφωνα και με την πλέον πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Volodina v. Russia*, που αφορούσε σε περίπτωση ενδοοικογενειακής βίας, με τη σωματική βία εξομοιώνεται τόσο ο καταναγκαστικός έλεγχος όσο και η ψυχολογική κακοποίηση του θύματος.⁴⁶⁵ Το Δικαστήριο μάλιστα επεσήμανε ότι τα συναισθήματα φόβου, ανησυχίας και αδυναμίας που φάνηκε να είχε βιώσει το θύμα ήταν αρκετά σοβαρά ώστε να ισοδυναμούν με απάνθρωπη μεταχείριση.⁴⁶⁶

Στο πλαίσιο της σωματεμπορίας έχει επισημανθεί ότι το στοιχείο του εξαναγκασμού πέρα από τη βία στην παραδοσιακή της μορφή, περιλαμβάνει και άλλες μορφές εξαναγκαστικών μέσων, όπως η εκμετάλλευση της ευάλωτης θέσης του θύματος με τη χρήση ψυχολογικής βίας.⁴⁶⁷ Έχει παρατηρηθεί, εξάλλου, ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες η σωματεμπορία εκδηλώνεται συχνότερα με ηπιότερες μορφές υπό την έννοια ότι η άλλοτε κυρίαρχουσα φυσική

⁴⁶¹ European Parliament (2020). Violence against Women. Psychological violence and coercive control. Study requested by the FEMM Committee. Brussels. Βλ. σ. 22.

[file:///C:/Users/nd/Downloads/IPOL_STU\(2020\)650336_EN%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/nd/Downloads/IPOL_STU(2020)650336_EN%20(1).pdf)

⁴⁶² R. Geffner et al. (2020). *Handbook of Interpersonal Violence and Abuse across the Lifespan*. Springer. Βλ. και S.B. Baldwin et al. (2015), Psychological Coercion in Human Trafficking: An Application of Biderman's Framework, *SAGE Journal*, 25 (9), σ. 1171-1781.

⁴⁶³ ΕΔΔΑ, *Opuz κατά Τουρκίας*, απόφαση της 9^{ης} Ιουνίου 2006, αρ. 33401/02, §132.

⁴⁶⁴ S. Walsh, ό.π. σ. 225.

⁴⁶⁵ ΕΔΔΑ, *Volodina v. Russia*, απόφαση της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2021, αρ. 40419/19, §151.

⁴⁶⁶ *Volodina v. Russia*, ό.π. §75.

⁴⁶⁷ M. Borraccetti, ό.π. σ. 191, 193. Και ΑΠ 670/2021.

και ωμή βία σταδιακά παραχωρεί τη θέση της σε περισσότερο «εκλεπτυσμένες» μορφές βίας, όπως η ψυχολογική βία, η εκμετάλλευση της οικονομικής τρωτότητας και των αδιέξοδων των κοριτσιών.⁴⁶⁸ Σύμφωνα, ακόμη, και με το Ευρωπαϊκό Ινστιτούτο για την Ισότητα των Φύλων παραδείγματα «ψυχολογικής βίας» μπορούν να αποτελέσουν η απομόνωση, μορφές λεκτικής επιθετικότητας, (π.χ. απειλές, εκφοβισμός, προσβλητικές της τιμής εκφράσεις), ο έλεγχος, η παρενόχληση ή η καταδίωξη.⁴⁶⁹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της εκδικητικής πορνογραφίας (*revenge porn*) που εμφανίζεται τόσο ως αυτοτελής μορφή βίας που τυγχάνει ποινικά κολάσιμη πράξη όσο και ως μέσο εκβίασης των θυμάτων προκειμένου αυτά να παραμείνουν στα κυκλώματα σωματεμπορίας,⁴⁷⁰ αντλώντας τη δυναμική της από την έντονη ψυχολογική πίεση που προκαλείται στο θύμα.⁴⁷¹ Αυτή η ψυχολογική πίεση είναι που χρησιμοποιείται ως βασικό μέσο αποτροπής του θύματος από την απομάκρυνσή του από το χώρο της πορνείας.⁴⁷² Ως προς την απομόνωση εφόσον συνοδεύεται από ψυχικό πόνο λαμβάνεται ως περίπτωση σωματικής βλάβης και άρα δόκιμα μπορεί να υπαχθεί στη έννοια της βίας. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι, σύμφωνα με τη θεωρία, η λεκτική επενέργεια στο θύμα (π.χ. η κριτική, οι επικρίσεις, οι επιπλήξεις, οι παρατηρήσεις, οι προπηλακισμοί, οι λεκτικές επιθέσεις, οι ύβρεις) ακόμη κι αν προκαλεί στο θύμα φόβο δεν μπορεί να ταυτιστεί με τη σωματική βία, αλλά μπορεί να στοιχειοθετεί απειλή κινδύνου.⁴⁷³ Στην περίπτωση αυτή πληρουμένου και του κριτηρίου επαρκούς σοβαρότητας (*sufficiently serious*) που τάσσει το ΕΔΔΑ⁴⁷⁴ θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι και η λεκτική επενέργεια δύναται να αναπτύσσει τέτοια εξαναγκαστική δύναμη ώστε να υπαχθεί στα μέσα τέλεσης του αδικήματος.

2.4.4.2. Η έμφυλη βία ως μορφή διακρίσεων

Έως τώρα εξετάστηκε η βία ως μέσο εξαναγκασμού, ωστόσο, η βία μπορεί ακόμη να απαντάται υπό τη διατύπωση *έμφυλη βία* που συνηθέστερα χρησιμοποιείται για να περιγράψει πάσης μορφής βία κατά των γυναικών στη βάση του φύλου τους. Στο πλαίσιο αυτό, η έμφυλη

⁴⁶⁸ Α. Συκιάτου (2013), ό.π. σ. 367.

⁴⁶⁹ Βλ.: <https://eige.europa.eu/thesaurus/terms/1334> και European Parliament (2020), ό.π. σ. 21.

⁴⁷⁰ Α. Συκιάτου (2003), *Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια*, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, σ. 83.

⁴⁷¹ Βλ. Σχετικά S. Bates (2016), *Revenge Porn and Mental Health: A qualitative Analysis of the Mental Health Effects of Revenge Porn on Female Survivors*, *Feminist Criminology*, 12(1). Α. Συκιάτου (2022), *Γυναικοκτονία-Μια ανθρωποκτονία με ρατσιστικά χαρακτηριστικά και της (επείκαιρες) μορφές βίας κατά των γυναικών*, *ΠοινΔικ* 7/2022, σ. 977-990:990-992. Γ. Μπαστουνάς (2022), *Η τυποποίηση της «εκδικητικής πορνογραφίας στον Ποινικό Κώδικα: Η νέα διάταξη του άρ. 346ΠΚ-Προσβολές της γενετήσιας ζωής Με αφορμή τον πρόσφατο ν. 4947/2022*, *ΠοινΔικ* 8-9/2022, τ. 264, σ. 1142-1148.

⁴⁷² C. MacKinnon (2011), *Trafficking Prostitution and inequality*, *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, 46, σ. 271-309.

⁴⁷³ Ν. Παρασκευόπουλος & Ε. Φυτράκης (2021) ό.π. σ. 98.

⁴⁷⁴ ΕΔΔΑ, *Volodina v. Russia* ό.π. §75

βία λαμβάνεται ως μορφή διακρίσεων σε βάρος των γυναικών και παραβίασης των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους.⁴⁷⁵ Αυτή μπορεί να εκδηλώνεται με περισσότερες μορφές. Έκφανσή της αποτελεί και η σεξουαλική βία, γύρω από την οποία έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρίες από περισσότερους επιστημονικούς κλάδους.⁴⁷⁶ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι φεμινιστικές προσεγγίσεις της σεξουαλικής βίας που αναδύθηκαν με την ανάπτυξη του γυναικείου κινήματος τη δεκαετία του '70. Σύμφωνα με αυτές, το σεξουαλικό κίνητρο καθαυτό είναι δευτερογενές στις περισσότερες περιπτώσεις σεξουαλικής βίας, η οποία λαμβάνεται ως προϊόν του θεσμοποιημένου σεξισμού που έχει επικρατήσει εντός ενός κοινωνικά άνισου συστήματος πατριαρχικών προτύπων που καλλιεργεί και συντηρεί την υποταγή των γυναικών.⁴⁷⁷ Αυτό που κυρίως διαφοροποιεί τα σεξουαλικά εγκλήματα, σύμφωνα πάντα με τις φεμινιστικές θεωρίες, δεν είναι ο βαθμός σοβαρότητάς τους αλλά ο ποιοτικά διάφορος χαρακτήρας τους.⁴⁷⁸ Στην ίδια κατεύθυνση, η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης αντιμετωπίζει την έμφυλη βία ως κοινωνικό φαινόμενο και απόδειξη των ιστορικά άνισων σχέσεων ισχύος ανάμεσα στα δύο φύλα, οι οποίες έχουν οδηγήσει στη διαμόρφωση ισχυρών κοινωνικών μηχανισμών και ρόλων που συχνά τοποθετούν τις γυναίκες σε υποδεέστερη θέση σε σχέση με τους άντρες.⁴⁷⁹ Η έμφυλη βία εμφανίζεται να συνιστά έτσι μορφή διακρίσεων κατευθυνόμενη κυρίως κατά των γυναικών⁴⁸⁰ που πηγάζει από τη βαθιά εδραιωμένη αντρική κυριαρχία,⁴⁸¹ η οποία, όπως παρατηρεί το ΕΔΔΑ, συχνά υπεισχωρεί στους δικαστικούς και αστυνομικούς φορείς ενισχύοντας φαινόμενα ατιμωρησίας.⁴⁸² Είναι αυτοί οι παράγοντες που ωθούν σε και διαιωνίζουν συστηματικές πράξεις βίας στις οποίες περιλαμβάνονται ευρύτερες σωματικές, σεξουαλικές, ψυχολογικές ή/και λεκτικές κακοποιήσεις κατά γυναικών και κοριτσιών σε ενδοοικογενειακό και μη περιβάλλον.⁴⁸³ Αποκορύφωμα αυτών αποτελούν οι γυναικοκτονίες, που περιγράφουν τις δολοφονίες γυναικών, νεαρών κοριτσιών αλλά και θηλυκών βρεφών για λόγους που συνδέονται με το φύλο, οι οποίες έχουν καταγράψει σημαντική άνοδο τα τελευταία έτη, περιλαμβανομένης της χώρας μας.⁴⁸⁴

⁴⁷⁵ Ομοίως, άρθρο 3 της Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης.

⁴⁷⁶ Α. Τσιγκρής (2000), Τα σεξουαλικά εγκλήματα, Εγκληματολογικές προσεγγίσεις της σεξουαλικής βίας, Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκουλα.

⁴⁷⁷ Ενδιαφέρουσα σχετικά είναι η διατύπωση του Bart ότι η σεξουαλική βία είναι «ταξίδι δύναμης και όχι πάθους». P.G. Bart (1975), Rape doesn't end with a kiss, *Viva*, 2, σ. 65.

⁴⁷⁸ Κ. Μαγκλιβέρας, ό.π. σ. 25-33.

⁴⁷⁹ Προοίμιο Σύμβασης της Κωνσταντινούπολης.

⁴⁸⁰ Διαμερικανικό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (IACHR), *Gonzalez κ.ά. κατά Μεξικού*, (*Cotton Field*), απόφαση της 16^{ης} Νοεμβρίου 2009.

⁴⁸¹ Βλ. Αναλυτικά J. Sidanius & F. Pratto (1999), *Social dominance*, UK: Cambridge University Press.

⁴⁸² ΕΔΔΑ, *Oruz κατά Τουρκίας*, απόφαση της 9^{ης} Ιουνίου 2006, αρ. 33401/02.

⁴⁸³ Α. Συκιώτου (2022) ό.π. σ. 977-922. Σ Α. Συκιώτου (2014), Ενδοοικογενειακή βία: η πιο αποτρόπαιη μορφή βίας, *Εγκληματολογία*, 1-2/2014, σ. 54-65. Ν. Δημητράτος (2020), Το νομοθετικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στο ελληνικό ποινικό δίκαιο, *Εγκληματολογία*, 1-2, σ. 98.

⁴⁸⁴ UNODC (2012), Symposium on Femicide: A Global issue that Demands Action!

Οι μορφές της βίας είναι πολλές και διαφέρουν μεταξύ τους, ωστόσο, στο βαθμό που γίνεται λόγος για έμφυλη βία υπό το ανωτέρω πρίσμα, συγκλίνουν στο ότι όλες εξ αυτών απειλούν ή/και πλήττουν δυσανάλογα τις γυναίκες ακριβώς λόγω του γεγονότος ότι είναι γυναίκες. Η έκταση του φαινομένου είναι τέτοια που υπολογίζεται ότι 1 στις 3 γυναίκες στην Ένωση έχει υποστεί έμφυλη βία, περιλαμβανομένης της ενδοοικογενειακής βίας.⁴⁸⁵ Εύλογα, επομένως, θα μπορούσε να συναχθεί ότι η εξάλειψη της έμφυλης βίας και η πληρέστερη προστασία των θυμάτων, λόγω της κλίμακας και των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης, μπορεί να επιτευχθεί καλύτερα σε συλλογικό-ενωσιακό επίπεδο.⁴⁸⁶ Στη βάση αυτή, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, σε συνέχεια των προτάσεων των Επιτροπών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου να συμπεριληφθεί η έμφυλη βία⁴⁸⁷ -ως έκφανση αυτής λαμβάνεται και η σωματεμπορία- στα *ευρωεγκλήματα* του άρθρου 83ΣΛΕΕ, παρουσίασε την πρωτοβουλία της για έκδοση Οδηγίας, δυνάμει των άρθρων 82§2 και 83§1ΣΛΕΕ, για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας.⁴⁸⁸ Ο *ιδιαίτερα σοβαρός της χαρακτήρας* εντοπίζεται στη βαρύτητα της προσβολής, ιδίως δε, στην πολύ σοβαρή βλάβη για τα θύματα, περιλαμβανομένου του ψυχολογικού, οικονομικού και κοινωνικού αντικτύπου που αυτά υφίστανται, αλλά και για την κοινωνία εν γένει. Αμφισβητούμενη, ωστόσο, είναι η δεύτερη προϋπόθεση της *διασυνοριακής διάστασης* ως προς την οποία ορθά έχει επισημανθεί η απουσία σαφούς αιτιολογίας ή στοιχείων που να θεμελιώνουν ότι η έμφυλη βία εμφανίζει διασυνοριακό χαρακτήρα.⁴⁸⁹ Ο προβληματισμός είναι καίριος και γεννά εύλογα ερωτήματα για αδόκιμη εισχώρηση της Ένωσης σε τομείς που εκφεύγουν της δοτής της αρμοδιότητας με το επιχείρημα μιας αναγκαίας συλλογικής δράσης προς όφελος των απανταχού θυμάτων έμφυλης βίας. Οι προϋποθέσεις του νόμου είναι βέβαια σαφείς και δεν μπορούν να υποχωρούν κατά περίπτωση, γιατί τότε είναι που το πρόβλημα διογκώνεται· όταν τα θύματα -εν προκειμένω οι γυναίκες- καταλήγουν να εργαλειοποιούνται εκ νέου, δια της αντιμετώπισής τους ως μέσου, εξυπηρετώντας κατ' αποτέλεσμα επεκτατικές τάσεις της Ένωσης σε έναν τομέα σύμφυτο με την κρατική κυριαρχία, το Ποινικό Δίκαιο.

Πάντως, ανεξάρτητα από την έκβαση της συγκεκριμένης ενωσιακής πρωτοβουλίας, τα εμπειρικά παραδείγματα επιβεβαιώνουν ότι η έμφυλη βία συνιστά μορφή διακρίσεων στη βάση

⁴⁸⁵ COM (2022) 105 Final – 2022/0066 (COD), σ. 2.

⁴⁸⁶ Άρθρο 5§3 ΣΕΕ.

⁴⁸⁷ Βλ. Και EU Gender Equality Strategy 2020-2025 στο https://ec.europa.eu/info/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/gender-equality-strategy_en

⁴⁸⁸ COM (2022) 105 Final – 2022/0066 (COD).

⁴⁸⁹ J. Oberg, Gender-based violence as a crime under article 83 TFEU, Presentation for LIBE and FEMM Committee. Βλ.: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/235016/Jaco%20Oberg.pdf>

του φύλου, η οποία, όπως επιβεβαιώνεται, μεταξύ άλλων, στις εκθέσεις των θεσμικών οργάνων και τη Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης, στην πράξη πλήττει κατά το μεγαλύτερο μέρος γυναίκες. Έτσι, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι σε σημαντικό ποσοστό περιπτώσεων έμφυλης βίας το κίνητρο του δράστη εντοπίζεται στην υποτίμηση του γυναικείου φύλου είτε, βαρύτερα, στο μίσος του προς τις γυναίκες, οπότε, στη δεύτερη αυτή περίπτωση το έγκλημα μπορεί να ιδωθεί ως *έγκλημα μίσους (hate crime)*. Το κίνητρο αυτό, σύμφωνα με τον ενωσιακό νομοθέτη, θα πρέπει να αντιμετωπίζεται κατά τρόπο ειδικό από τις εθνικές έννομες τάξεις, οι οποίες δεσμεύονται να αναγνωρίζουν στην νομοθεσία τους την ιδιαίτερη βαρύτητα των αδικημάτων που τελούνται εξαιτίας προκαταλήψεων.⁴⁹⁰ Εντούτοις, η εστίαση στο στοιχείο του μίσους ενέχει τον κίνδυνο της μετάθεσης της προσοχής σε ένα στοιχείο του εσωτερικού-ψυχικού κόσμου του δράστη, το οποίο αφενός αποτελεί υποκειμενικό στοιχείο που υπεισέρχεται στο άδικο και γεννά αποδεικτικές δυσχέρειες, αφετέρου δε, μετατοπίζει το κέντρο βάρους από την επιλογή του θύματος στο κίνητρο του δράστη. Εξάλλου, εφόσον τελικό ζητούμενο αποτελεί η θωράκιση της προστασίας των θυμάτων τα οποία στοχοποιούνται εξαιτίας των χαρακτηριστικών που φέρουν, μεταξύ των οποίων το φύλο, ορθότερη εμφανίζεται η μετάθεση της προσοχής από το στοιχείο του μίσους στην *επιλογή* του συγκεκριμένου θύματος. Στην τελευταία, άλλωστε, συνυπάρχουν τόσο το αντικειμενικό στοιχείο της διάκρισης όσο και το υποκειμενικό στοιχείο της προκατάληψης. Σε αυτό το πλαίσιο, εφόσον κάθε έγκλημα στο οποίο το θύμα επιλέγεται από το δράστη εξαιτίας του φύλου του μπορεί να ληφθεί ως έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά κατ' άρθρον 82^AΠΚ, έτσι και η σωματεμπορία θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι μπορεί να αποτελέσει έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά που επάγεται επαύξηση της ποινής δυνάμει του ανωτέρω άρθρου.⁴⁹¹

Ειδικότερα, το άρθρο 82^AΠΚ ενσωμάτωσε το άρθρο 4 της Απόφασης-Πλαίσιο 2008/319/ΔΕΥ,⁴⁹² δικαιολογητικό λόγο πρόβλεψης του οποίου αποτέλεσε η παραπάνω επιδίωξη του ενωσιακού νομοθέτη. Πρόκειται ουσιαστικά για εξειδίκευση του βασικού αδικήματος⁴⁹³ που εισάγεται ως αυτοτελής επιβαρυντική περίπτωση για τις περιπτώσεις που ο δράστης ενήργησε με ρατσιστικά κίνητρα για λόγους που σχετίζονται με τα τυποποιούμενα προσδιοριστικά

⁴⁹⁰ Guidance note on the practical application of Council Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, ό.π. σ. 8, Explanatory Memorandum to COM (2014) 27-Implementation of Council framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, σ. 6.

⁴⁹¹ Βλ. και Α. Συκιάτου (2022), ό.π., σ. 979, 982. Σ. Παυλακούδη (2022), Πρόληψη και προστασία του δικαιώματος της ζωής των γυναικών-θυμάτων ενδοοικογενειακή βίας (άρθρο 2 της ΕΣΔΑ), *ΠοινΔικ* 8-9/2022, 264, σ. 1188.

⁴⁹² Απόφαση-Πλαίσιο 2008/913/ΔΕΥ της 28^{ης} Νοεμβρίου 2008 για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του ποινικού δικαίου.

⁴⁹³ Σημειώνεται ότι εν τη απουσία διαφορετικής πρόβλεψης βασικό αδίκημα μπορεί να αποτελέσει σχεδόν οποιοδήποτε αδίκημα του Ποινικού Κώδικα.

χαρακτηριστικά του θύματος. Σε αυτά, τα οποία θεωρείται ότι ανταποκρίνονται σε μια έκφανση της ταυτότητας του θύματος που είναι αμετάβλητη ή θεμελιώδης σε σχέση με τον τρόπο που αυτό αντιλαμβάνεται τον εαυτό του (εξού και γίνεται λόγος για *εγκλήματα ταυτότητας*),⁴⁹⁴ ορθώς ο Έλληνας νομοθέτης επέλεξε να εντάξει την *ταυτότητα* και τα *χαρακτηριστικά του φύλου*,⁴⁹⁵ λαμβάνοντας αυτά ως βάσεις διακρίσεων, προκαταλήψεων, εχθρότητας και μίσους σε βάρος των θυμάτων. Μετά δε και τις τελευταίες τροποποιήσεις του άρθρου αυτό που ενδιαφέρει είναι η *επιλογή* του θύματος στη βάση αυτών των χαρακτηριστικών, ανεξάρτητα από το αν ο δράστης πράττει με αποκλειστικό κίνητρο το μίσος.⁴⁹⁶ Η προσοχή του Έλληνα νομοθέτη φαίνεται πως στρέφεται, συνεπώς, στη στοχοποίηση-θυματοποίηση του αποδέκτη της αξιόποινης πράξης εξαιτίας των συγκεκριμένων χαρακτηριστικών που φέρει. Επομένως, και η σωματεμπορία, στο βαθμό που πλήττει δυσανάλογα τις γυναίκες, οι οποίες επιλέγονται από το δράστη με βάση το φύλο τους, εκτιμώ ότι θα πρέπει να ιδωθεί ως έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Η θέση αυτή δικαιολογεί επαύξηση της ποινής ακριβώς λόγω της αυξημένης απαξίας της συμπεριφοράς του δράστη, η οποία συναρτάται με την προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του θύματος δια της άνισης μεταχείρισής του και του αποκλεισμού του από την ισότιμη συμμετοχή του στον κοινωνικό βίο.

2.4.5 Η ποινικοποίηση της ζήτησης: άρθρα 18§4 της Οδηγίας και 323^A§6ΠΚ

Η *ζήτηση*⁴⁹⁷ έχει πολλάκις καταδειχθεί ως βασική αιτία του εγκλήματος⁴⁹⁸ και πλέον *αόρατος σύνδεσμος* στην αλυσίδα εμπορίας.⁴⁹⁹ Στη σωματεμπορία το στοιχείο της ζήτησης ταυτίζεται με τον πελάτη-χρήστη των σεξουαλικών υπηρεσιών, ο οποίος και αποτελεί τον τελικό

⁴⁹⁴ OSCE-ODIHR (2009), Hate crime laws-A practical guide, σ. 38. Βλ.: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/36426.pdf>

⁴⁹⁵ Ο όρος *ταυτότητα φύλου* προκρίθηκε από την Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου ως κατάλληλος για την πληρέστερη προστασία των θυμάτων και σε σύμμοια με τις συστάσεις των διεθνών οργάνων. Βλ.: ΕΕΔΑ, Παρατηρήσεις επί του Σ/Ν του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του Ποινικού Δικαίου. Βλ.: http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/eleutheria_ekfrasis/EEDA_SxNRacism.pdf

⁴⁹⁶ Επισημαίνεται ότι το στοιχείο του μίσους που περιλαμβανόταν αρχικά στο άρθρο 82^AΠΚ είχε απαλειφθεί ήδη με τον Ν. 4356/2015 (ΦΕΚ 181 Α΄ 24.12.2015) προκειμένου να υπάγονται στη διάταξη όχι μόνο οι δράστες που πράττουν με αποκλειστικό κίνητρο το μίσος αλλά και εκείνοι που φερόμενοι από οποιοδήποτε άλλο κίνητρο επιλέγουν το συγκεκριμένο θύμα λόγω των ιδιοτήτων (*προστατευόμενων χαρακτηριστικών*) που απαριθμούνται στη διάταξη.

⁴⁹⁷ Προοίμιο, σ. 25 και 26. Το στοιχείο της ζήτησης εμφανίζεται και στο άρθρο 9§5 του Πρωτοκόλλου του Παλέρμιο χωρίς, όμως, εκεί να γίνεται αναφορά στο ενδεχόμενο ποινικοποίησής της.

⁴⁹⁸ Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking, Principle 4 of Addendum to the report of the United Nations High Commissioner for Human Rights (E/2002/68/Add. 1). Βλ.: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Traffickingen.pdf>

⁴⁹⁹ CATW, Guide to the New UN Trafficking Protocol, σ. 3. Βλ.: <https://catwinternational.org/wp-content/uploads/2019/09/Guide-to-the-New-UN-Trafficking-Protocol.pdf>

κρίκο της αλυσίδας εμπορίας. Εφόσον η αγορά διαμορφώνεται από το σημείο τομής προσφοράς και ζήτησης, εύλογα μπορεί να λεχθεί ότι χωρίς αυτόν παύει και η προσφορά των σεξουαλικών υπηρεσιών. Για τον λόγο αυτό η ποινικοποίηση -έστω και προαιρετική-⁵⁰⁰ της αποδοχής των σεξουαλικών υπηρεσιών καλωσορίστηκε θετικά με τη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης,⁵⁰¹ αποβλέποντας, σύμφωνα με την Αιτιολογική Έκθεση αυτής, στην αποθάρρυνση της ζήτησης⁵⁰² μέσω της τιμώρησης αυτών που, αγοράζοντας τις προσφερόμενες υπηρεσίες, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην εκμετάλλευση του θύματος συντηρώντας και ενισχύοντας τη σχετική αγορά.⁵⁰³ Το ζήτημα έγκειται στις προϋποθέσεις που θεμελιώνουν το αξιόποινο.

Το άρθρο 18§4 της Οδηγίας προβλέπει τη δυνατότητα ποινικοποίησης της χρήσης των υπηρεσιών που αποτελούν αντικείμενο εκμετάλλευσης -εν προκειμένω των υπηρεσιών σεξουαλικής φύσης- εφόσον ο χρήστης γνωρίζει ότι το πρόσωπο που παρέχει τις υπηρεσίες είναι θύμα εμπορίας. Η πρόβλεψη έχει προαιρετικό χαρακτήρα⁵⁰⁴ και τοποθετείται στα μέτρα πρόληψης του εγκλήματος στο πλαίσιο μιας συνολικής στρατηγικής για την ενίσχυση των μέτρων πρόληψης της Ένωσης.⁵⁰⁵ Βασική προϋπόθεση αποτελεί η γνώση του αγοράζοντος τις υπηρεσίες, η οποία εγείρει βέβαια προβλήματα απόδειξης⁵⁰⁶ -ιδιαίτερα στην περίπτωση της αγοράς σεξουαλικών υπηρεσιών- που υποστηρίζεται, ωστόσο, ότι μπορούν να αρθούν, μερικώς έστω, με την εισαγωγή εμπειρικά διαπιστώσιμων αντικειμενικών περιστάσεων (*objective factual circumstances*).⁵⁰⁷ Επισημαίνεται ότι η διάταξη έχει επικριθεί για τον μη δεσμευτικό της χαρακτήρα⁵⁰⁸ ο οποίος συντείνει στη διατήρηση ενός ανομοιόμορφου νομικού τοπίου που δεν κατορθώνει να συμβάλει ουσιαστικά στην αποθάρρυνση της ζήτησης σεξουαλικών υπηρεσιών.⁵⁰⁹ Εντούτοις, παρά το συγκρατημένο της χαρακτήρα, εκτιμώ πως η διάταξη ορθώς προκρίθηκε ως ο καλύτερος δυνατός συμβιβασμός λαμβανομένων υπόψη των εξαιρετικά αποκλινουσών προσεγγίσεων των κρατών-μελών στο ζήτημα της πορνείας.⁵¹⁰

⁵⁰⁰ M. Boccarretti, ό.π. σ. 204.

⁵⁰¹ Άρθρο 19.

⁵⁰² Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §230.

⁵⁰³ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §233.

⁵⁰⁴ Πέρα από τη διατύπωση της διάταξης, στην Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης, όπου και συναντάται αρχικώς η ρύθμιση, επισημαίνεται ο μη δεσμευτικός της χαρακτήρας, §236.

⁵⁰⁵ A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ.325-326.

⁵⁰⁶ Α. Συκιάτου (2013) ό.π. σ. 51 επ.

⁵⁰⁷ Αιτιολογική Έκθεση της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης ό.π. §§234-235.

⁵⁰⁸ Σημειώνεται ότι στις προτάσεις της Επιτροπής που παρουσιάστηκαν στις 19 Δεκεμβρίου 2022 σχετικά με την ενίσχυση των διατάξεων της Οδηγίας περιλαμβάνεται η επανεξέταση της ρύθμισης ώστε αυτή να καταστεί υποχρεωτική για τα κράτη.

⁵⁰⁹ COM (2016) 719 Final, COM (2020) 661 Final, σ. 15.

⁵¹⁰ M. G. Giammarinaro (7 Νοεμβρίου 2021), Revising EU Directive on human trafficking? For bad or good reasons?, *La Strada International*, τελευταία επίσκεψη στις 7.10.2022.

Βλ.: <https://www.lastradainternational.org/blog/revising-eu-directive-on-human-trafficking-for-bad-or-good-reasons/>

Η διάταξη μεταφέρθηκε στην §6 του άρθρου 323^AΠΚ όπου τιμωρείται ως αυτοτελές αδίκημα (πλημμέλημα) η εν γνώσει, χωρίς τη χρήση των μέσων των §§1 και 2, *πρόσληψη στην εργασία προσώπου που είναι θύμα εμπορίας, αποδοχή των υπηρεσιών αυτού, τέλεση μαζί του γενετήσιας πράξης ή αποδοχή των εσόδων από την εκμετάλλευσή του*. Ο πορισμός οικονομικού οφέλους από την εγκληματική δραστηριότητα του θύματος εισήχθη με τον Ν. 4619/19, διευρύνοντας θεμιτά το περιεχόμενο του εγκλήματος,⁵¹¹ με την εισαγωγή μιας επιπλέον μορφής εκμετάλλευσης που συναντάται κατά κόρον στην ελληνική πραγματικότητα. Για την πλήρωση δε του αδικήματος απαιτείται ο δράστης να γνωρίζει ως βέβαιο ότι το πρόσωπο είναι θύμα εμπορίας. Συνεπώς, απαιτείται άμεσος δόλος α΄ ή β΄ βαθμού.⁵¹² Η επιλογή αυτή κρίθηκε από τη GRETA σύμφωνη με την αντίστοιχη πρόβλεψη της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης.⁵¹³ Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι, στο βαθμό που ενδιαφέρει η ουσιαστική εφαρμογή και όχι μια *de jure* κατοχύρωση της διάταξης που παραμένει στην πράξη ανεφάρμοστη, έχει υποστηριχθεί ότι ο ενδεχόμενος δόλος μάλλον θα εξυπηρετούσε καλύτερα το σκοπό της ρύθμισης. Ερευνητέος τυγχάνει, επομένως, ο βαθμός του απαιτούμενου δόλου.

Ειδικά στις περιπτώσεις πελατών σεξουαλικών υπηρεσιών ορθά έχει επισημανθεί ότι μόνο όταν το θύμα είναι δεμένο, κλειδωμένο ή φέρει εμφανή τραύματα κακοποίησης στο σώμα του θα μπορούσε να υποστηριχθεί η ύπαρξη άμεσης γνώσης (άμεσου δόλου).⁵¹⁴ Επιπλέον, είναι αμφίβολο ποιες είναι εκείνες οι εμπειρικά διαπιστώσιμες αντικειμενικές περιστάσεις που θα μπορούσαν να εισαχθούν ώστε να διαγιγνώσκεται μετά βεβαιότητας η άμεση γνώση. Από την άλλη πλευρά, η εισαγωγή ενδεχόμενου δόλου, την οποία εξάλλου είχε εισηγηθεί η ελληνική πλευρά στο πλαίσιο των συζητήσεων της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης, θα επέτρεπε την εφαρμογή της διάταξης και σε περιπτώσεις που ο πελάτης υποπτεύεται ότι το προσφέρον τις υπηρεσίες πρόσωπο είναι θύμα εμπορίας. Τούτο σαφώς θα έλυνε ή σίγουρα θα μετρίαζε τις αποδεικτικές δυσχέρειες, αλλά, δεν μπορεί να μην παρατηρηθεί ότι την ίδια ώρα θα οδηγούσε σε μία υπερβολική διεύρυνση του αξιοποίνου εφόσον κάθε πελάτης θα κατέληγε ύποπτος και το πιθανότερο κατηγορούμενος. Μια τέτοια ρύθμιση θα ερχόταν μάλλον πιο κοντά στο σκανδιναβικό μοντέλο που υιοθετεί την ποινικοποίηση της αποδοχής των υπηρεσιών πορνείας όχι όμως της πορνείας αφεαυτής, ιδέα που προωθήθηκε και από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ως δυνάμενη αφενός να προαγάγει την ισότητα των δύο φύλων και αφετέρου να καταπολεμήσει τη

⁵¹¹ Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 4619/19 σ. 7.

⁵¹² Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (2020), ό.π. σ. 204-205.

⁵¹³ GRETA (2017) 27, σ. 104-106.

⁵¹⁴ Α. Συκιάτου (2013), ό.π. σ. 53, 108-109.

σωματεμπορία.⁵¹⁵ Η πρόταση εμφανώς εστιάζει στη διαχρονικά ευθεία σύνδεση σωματεμπορίας-πορνείας. Έχει, ωστόσο, παρατηρηθεί ότι σε χώρες που προχώρησαν σε ποινικοποίηση της ζήτησης άνευ ετέρου επικρατεί συνάμα μια μόνιμη σύγκυση μεταξύ των δύο εννοιών, ενώ τόσο τα θύματα σωματεμπορίας όσο και τα εργαζόμενα στο χώρο της πορνείας πρόσωπα καταλήγουν να υφίστανται το στιγματισμό και την περιθωριοποίηση, κινούμενα, κατά συνέπεια, στα επικίνδυνα μονοπάτια της παρανομίας.⁵¹⁶ Με την άποψη αυτή θα συμφωνήσω για περισσότερους λόγους. Πρώτον, η εμπειρία αποδεικνύει ότι εκεί όπου συναντάται υπέρμετρη ποινικοποίηση η παρανομία βασιλεύει στη σφαίρα του ανέλεγκτου. Δεύτερον, το Ποινικό Δίκαιο θα πρέπει να αποτελεί *ultimum refugium* και να μη χρησιμοποιείται αλόγιστα, ιδίως, εκεί όπου χωρούν εναλλακτικά μέτρα αποθάρρυνσης της ζήτησης. Άλλως ειπείν, το Ποινικό Δίκαιο δε θα πρέπει να εργαλειοποιείται στο βωμό της αντιμετώπισης του προβλήματος της ζήτησης. Τρίτον, η ποινικοποίηση άνευ ετέρου της αποδοχής υπηρεσιών πορνείας για να γίνει δεκτή θα πρέπει να εξυπηρετεί την προστασία ορισμένου εννόμου αγαθού, το οποίο, όμως, δεν μπορεί να προσδιορίζεται στη βάση ηθικολογικών στοιχείων. Με αυτές τις σκέψεις εκτιμώ ως ορθή και σύμφωνη προς τις ενωσιακές επιταγές την επιλογή του Έλληνα νομοθέτη να μεταφέρει τη διάταξη κατά τα ως άνω στο εγχώριο Δίκαιο.

2.4.6 Μη άσκηση δίωξης και μη τιμώρηση των θυμάτων: άρθρα 8 Οδηγίας και 323^A§8ΠΚ-59ΚΠΔ

Η απαίτηση μη τιμώρησης των θυμάτων (*non-punishment principle*) εμφανίζεται πρωταρχικά στη Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης⁵¹⁷ όπου προβλέπεται η δυνατότητα των κρατών να μην επιβάλλουν ποινές στα θύματα που έχουν εμπλακεί σε παράνομες δραστηριότητες εφόσον εξαναγκάστηκαν σε αυτό. Σημειώνεται ότι πολλά θύματα ταυτοποιούνται ως τέτοια μετά την απαγγελία κατηγοριών για παραβάσεις του νόμου σε βάρος τους, οπότε και η υποστήριξή τους μπορεί να εξαρτάται από διάφορες δικαστικές προϋποθέσεις.⁵¹⁸ Τούτο, ωστόσο, αποτελεί εσφαλμένη πρακτική, η οποία, επιπλέον, ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες της εθελούσιας υπακοής στο νόμο εφόσον αυτή επέρχεται ως

⁵¹⁵Ψήφισμα της 26^{ης} Φεβρουαρίου 2014. Βλ.: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2014-0162_EL.html?redirect

⁵¹⁶ M. G. Giammarinaro, ό.π.

⁵¹⁷ Άρθρο 26.

⁵¹⁸ M. Llubes, ό.π. σ. 249.

προϊόν του κρατικού εξαναγκασμού.⁵¹⁹ Η εισαγωγή της *ρήτρας μη τιμώρησης* αποτιμήθηκε ως καταρχήν θετικό βήμα στην κατεύθυνση της ενισχυμένης προστασίας των θυμάτων,⁵²⁰ εντούτοις, επικρίθηκε για τον προαιρετικό της χαρακτήρα αφενός και την απουσία μιας παράλληλης ρήτρας μη δίωξης (*non-prosecution principle*) των θυμάτων αφετέρου, στοιχεία που κατέστησαν τη διάταξη ασθενή και μη ανταποκρινόμενη ουσιαστικά στους σκοπούς της Σύμβασης. Ουσιαστική εξέλιξη της πρόβλεψης αποτέλεσε το άρθρο 8 της Οδηγίας με το οποίο προβλέφθηκε ως υποχρεωτική πλέον για τα κράτη η απαίτηση *μη άσκησης ποινικής δίωξης ή μη επιβολής κυρώσεων* σε θύματα εμπορίας λόγω της συμμετοχής τους σε εγκληματικές δραστηριότητες εφόσον η συμμετοχή αυτή επήλθε ως άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι αποτέλεσαν θύματα εμπορίας. Η πρόβλεψη εμφανίζει θετικό πρόσημο, ωστόσο, έχει επίσης επικριθεί ως στερούμενη επαρκούς σαφήνειας. Τούτο για τον λόγο ότι δεν υπογραμμίζει ρητά την αναγκαιότητα λήψης συγκεκριμένων μέτρων σε εθνικό επίπεδο προς συμμόρφωση με τους σκοπούς της, με αποτέλεσμα να μένει σε σημαντικό βαθμό ανεφάρμοστη.⁵²¹ Πλέον αυτού, θα ήταν μάλλον ορθότερη και περισσότερο σύμφωνη με το πνεύμα του ευρωπαϊού νομοθέτη, η σωρευτική πρόβλεψη των δύο απαιτήσεων αντί της διαζευκτικής διατύπωσής τους,⁵²² εφόσον η διάταξη κατατείνει στην ουσιαστική προστασία των θυμάτων και την αποφυγή μιας επακόλουθης-δευτερογενούς θυματοποίησης (*re-victimization*)⁵²³ που εν τέλει συντελείται αν ασκηθεί ποινική δίωξη στο θύμα, ακόμη κι αν αυτό στο τέλος δεν τιμωρηθεί.

Η πρόβλεψη ομοιάζει με την §8 του άρθρου 323^AΠΚ που περιλαμβάνεται στα μέτρα επιείκειας για τα θύματα εμπορίας που *καταγγέλλουν* τις σε βάρος τους τελούμενες πράξεις, κρινομένου από τον Έλληνα νομοθέτη ότι η αρχή της νομιμότητας που διέπει την ποινική δίωξη θα πρέπει να υποχωρήσει χάριν του δημοσίου συμφέροντος της αποτελεσματικής αντιμετώπισης της εμπορίας ανθρώπων. Η §8 προβλέπει, ιδίως, τη δυνατότητα (*μπορεί*) του εισαγγελέα πλημμελειοδικών έπειτα από έγκριση του εισαγγελέα εφετών, να *απέχει* από την ποινική δίωξη, μεταξύ άλλων, για παραβάσεις του νόμου περί εκδιδόμενων με αμοιβή προσώπων, ώσπου να εκδοθεί αμετάκλητη απόφαση για τις πράξεις που καταγγέλθηκαν. Τούτο εφόσον η καταγγελία πιθανολογείται ως βάσιμη και η συμμετοχή του πιθανολογούμενου θύματος αποτέλεσε άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι ήταν θύμα εμπορίας. Αν δε η καταγγελία αποδειχθεί βάσιμη τότε η

⁵¹⁹ TR Tyler & LE Rankin, Public attitudes and punitive policies στο JA Dvoskin et al. (επιμ.) *Using social science to reduce violent offending* (2012), American psychology-law Society series. New York: Oxford University Press, σ. 103-121.

⁵²⁰ D. Derenčinović (2014), Comparative Perspectives on Non-Punishment of Victims of Trafficking in Human Beings, *Annales XLVI*, 63, σ. 3-20. Βλ. και M. Borraccetti, ό.π. σ. 192.

⁵²¹ M. G. Giammarinaro, ό.π.

⁵²² Βλ. και A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ. 320-321.

⁵²³ Προοίμιο σ. 20.

αποχή από τη δίωξη γίνεται οριστική. Η πρόσφατη εισαγωγή της §8 αποτελεί μεν θετική εξέλιξη που σκοπεί στην προστασία των θυμάτων, η οποία διαδηλώνεται μάλιστα εντός του άρθρου 323^AΠΚ, πιθανώς όμως θα ήταν ορθότερη η εμφάνισή της στον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. Παρά ταύτα, δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι συμφωνεί με τη σχετική διάταξη της Οδηγίας καθόσον συνδέει την προστασία των θυμάτων με την καταγγελία των σε βάρος τους τελούμενων πράξεων, διαδηλώνοντας την εξάρτηση της ποινικής έρευνας και δίωξης από την καταγγελία του θύματος, αντίθετα προς το γράμμα και το πνεύμα της Οδηγίας⁵²⁴ αλλά και του ΕΔΔΑ. Το Δικαστήριο έχει υπογραμμίσει ότι η υποχρέωση της έρευνας δε θα πρέπει να εξαρτάται από την μήνυση του θύματος ή συγγενικού του προσώπου, αλλά εφόσον το θέμα υποπέσει στην αντίληψη των αρχών,⁵²⁵ οι τελευταίες θα πρέπει να έχουν υποχρέωση *ex officio* δράσης.⁵²⁶ Το θύμα ή ο συγγενής του φέρουν υποχρέωση συνεργασίας στο μέτρο μόνο που είναι απαραίτητο για την προστασία των εννόμων συμφερόντων τους.⁵²⁷ Επισημαίνεται ακόμη, ότι το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει την υποχρέωση των κρατών να λαμβάνουν συγκεκριμένα μέτρα για να προστατέψουν τόσο τα υφιστάμενα όσο και τα εν δυνάμει⁵²⁸ θύματα εμπορίας,⁵²⁹ ενώ δεν πρέπει να παραβλέπεται το ότι ειδικά στις περιπτώσεις που συντρέχουν περισσότεροι παράγοντες που καθιστούν ένα πρόσωπο ευάλωτο, οι πιθανότητες αυτό να καταγγείλει τη σε βάρος του αξιόποινη συμπεριφορά είναι χαμηλές.⁵³⁰ Επιπλέον, τα πρόσωπα εκείνα που δεν κατήγγειλαν τα ίδια τις σε βάρος τους τελεσθείσες αξιόποινες πράξεις εμφανίζονται να μένουν αυτομάτως εκτός του προστατευτικού πεδίου της διάταξης, η οποία εμφανώς καταλήγει να εξυπηρετεί μονομερώς τους σκοπούς της ποινικής καταστολής, παρέχοντας μια μάλλον ασθενή προστασία στα θύματα. Εξάλλου, και η χρήση του ρήματος *μπορεί* αντί του *οφείλει* φανερώνει το δυνητικό χαρακτήρα της ρύθμισης, ο οποίος σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι προστατεύει επαρκώς τα συμφέροντα των θυμάτων. Κατά τη γνώμη μου πρόκειται για αστοχία

⁵²⁴ Άρθρο 9§1 Οδηγίας, Προίμιο σ. 14 και 15. Η μη εξάρτηση των ερευνών από την καταγγελία του θύματος υπαγορεύεται ακόμη από το άρθρο 27§1 της Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης.

⁵²⁵ *mutatis mutandis*, ΕΔΔΑ, *Dink κατά Τουρκίας*, αποφάσεις της 14ης Σεπτεμβρίου 2010, αρ. 2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 και 7124/09, § 76, *Paul και Audrey Edwards κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 14ης Μαρτίου 2002, αρ. 46477/99, § 69, CEDH 2002-II.

⁵²⁶ *a contrario* Rantsev ό.π. §80. Βλ.: J. Allain (2010), Rantsev v. Cyprus and Russia, *Human Rights Law Review*, 10 (3), σ. 546-557:547.

⁵²⁷ ΕΔΔΑ, *L.E. κατά Ελλάδας* ό.π. §68.

⁵²⁸ Rantsev ό.π. ‘potential trafficking’ §288 και *V.C.L. and A.N. v. the United Kingdom*, απόφαση της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2021, αρ. 77587/12 και 74603/12, §159.

⁵²⁹ ΕΔΔΑ, *L.E. κατά Ελλάδας*, ό.π. §66. *mutatis mutandis*, ΕΔΔΑ, *Giuliani & Gaggio κατά Ιταλίας*, απόφαση της 24^{ης} Μαρτίου 2011, αρ. 23458/02, § 244, CEDH 2011 (αποσπάσματα), *Osman κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, απόφαση της 28ης Οκτωβρίου 1998, § 115, Συλλογή 1998-VIII, *Amadayev κατά Ρωσίας*, απόφαση της 3ης Ιουλίου 2014, αρ. 18114/06, § 68.

⁵³⁰ C. Menjivar & S. Olivia (2002), Immigrant women and domestic violence: common experiences in different countries, *Gender & Society*, 16(6), σ. 898–920. K. Crenshaw (1993), Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color, *Stanford Law Review*, 43, σ. 1241–1299.

του Έλληνα νομοθέτη, η οποία επαναλαμβάνεται και στο άρθρο 59ΚΠΔ που εισήχθη με τον Ν. 3875/2010 στον ΚΠΔ⁵³¹ και ρυθμίζει τα προδικαστικά ζητήματα στην ποινική δίκη.

Κατά το άρθρο 59§4ΚΠΔ, σε περιπτώσεις αξιόποινων πράξεων, περιλαμβανομένης της πορνείας ή άλλης πράξης διευκόλυνσής της, που φέρεται ότι διαπράχθηκαν από θύμα του άρθρου 323^ΑΠΚ εξαιτίας της σε βάρος του συμπεριφοράς του δράστη, ο εισαγγελέας πλημμελειοδικών, *μπορεί*, με τη σύμφωνη γνώμη του εισαγγελέα εφετών, να απόσχει οριστικά από την ποινική δίωξη, ακόμα κι αν η απόφαση (για την εμπορία ανθρώπων) δεν είναι καταδικαστική ή αν η καταγγελία τεθεί στο αρχείο αγνώστων δραστών, αν από τα στοιχεία της δικογραφίας κρίνει ότι η τέλεση της αξιόποινης πράξης ήταν συνέπεια του γεγονότος ότι ο φερόμενος δράστης ήταν θύμα εμπορίας ανθρώπων. Σύμφωνα με την §5, το δικαστήριο *μπορεί*, επίσης, να παύσει οριστικά την ποινική δίωξη, ακόμη και αν η απόφαση δεν είναι καταδικαστική, αν από τα στοιχεία της δικογραφίας κρίνει ότι η τέλεση της αξιόποινης πράξης ήταν συνέπεια του γεγονότος ότι ο φερόμενος δράστης ήταν θύμα εμπορίας ανθρώπων. Το άρθρο 59ΚΠΔ εμφανίζει ευρύτερο περιεχόμενο εφόσον δεν καταλαμβάνει μόνο τα φερόμενα θύματα που *καταγγέλλουν* τη σε βάρος τους αξιόποινη συμπεριφορά, ωστόσο, παρουσιάζει κατά τη γνώμη μου τις ίδιες αστοχίες. Με αυτές τις σκέψεις εκτιμώ πως οι εν λόγω διατάξεις θα ήταν φρόνιμο αφενός να συγχωνευθούν σε ένα άρθρο ώστε να καταστεί σαφής η σχέση των επιμέρους προβλέψεων και αφετέρου, να επαναξιολογηθούν από τον Έλληνα νομοθέτη με γνώμονα την ουσιαστική και όχι υπό αίρεση προστασία των θυμάτων,⁵³² όπως προτάσσει ο ενωσιακός νομοθέτης.

2.5 Επίλογος

Ο ενωσιακός νομοθέτης σκόπιμα επέλεξε να μην προσδιορίσει το περιεχόμενο της *σεξουαλικής εκμετάλλευσης* αφήνοντας την εννοιολόγησή της στα κράτη-μέλη. Έτσι δεν μπορεί να γίνει κυριολεκτικά λόγος για συμμόρφωση ή μη με την ενωσιακή επιταγή σε επίπεδο ουσίας, πλην όμως, μπορεί να γίνει λόγος για ορθή ή μη σύλληψη του προστατευόμενου εννόμου αγαθού και της απαίτησης αυξημένης προστασίας με την οποία πρέπει να περιβάλλονται τα θύματα σωματεμπορίας. Τούτο λαμβανομένης υπόψη της ιδιαίτερα ευάλωτης θέσης των εκδιδόμενων προσώπων-συχνών θυμάτων σωματεμπορίας.

⁵³¹ Η ρύθμιση αποτελεί μεταφορά του άρθρου 26 της Σύμβασης της Βαρσοβίας. Αιτιολογική Έκθεση του Ν. 3875/2010 σε ΚωδΝοΒ, 2010, 2220.

⁵³² Βλ. και A. Bosma & C. Rijken, ό.π. σ. 324.

Εις ό,τι αφορά στην έννοια της *γενετήσιας εκμετάλλευσης*, όπως προσδιορίζεται από τον Έλληνα νομοθέτη, θετικά αναγιγνώσκεται η πρόκριση του όρου γενετήσια πράξη έναντι της ασελγούς που επιχειρεί να αντιμετωπίσει το κέντρο βάρους από ηθικολογικά στοιχεία σε αντικειμενικά κριτήρια. Εντούτοις, η ακριβής οριοθέτησή της απόκειται στον εφαρμοστή του νόμου. Αυτός μέσα από το διαπλαστικό του ρόλο, εκτιμά πως θα πρέπει, εστιάζοντας στον πυρήνα του αδικήματος να προβαίνει σε μια ευρύτερη ερμηνεία της γενετήσιας πράξης από αυτή που της προσδίδει το άρθρο 331ΠΚ, επιβεβαιώνοντας ότι και η εγχώρια νομολογία αποτελεί ένα ζωντανό εργαλείο που βρίσκεται σε ανοιχτό διάλογο με την υπερεθνική έννομη τάξη. Σκόπιμη κρίνεται ακόμη η απαλειφή του *αποκλειστικού σκοπού γενετήσιας διέγερσης* που περιορίζει σημαντικά το αξιόποινο και υπεισχωρεί -μερικώς έστω- στο πεδίο της ουσιαστικής αποπεράτωσης του εγκλήματος. Επιπλέον, θεμιτό κρίνεται, μετά και την πρόσφατη θέση του ΕΔΔΑ στο ζήτημα της εξαναγκαστικής πορνείας, το ενδεχόμενο επανεξέτασης τόσο του πρώην άρθρου 350ΠΚ όσο και του νυν άρθρου 349§3ΠΚ υπό το πρίσμα αφενός του προστατευόμενου εννόμου αγαθού και αφετέρου, της ανάγκης ουσιαστικής θωράκισης των εκδιδόμενων προσώπων που στην πράξη συχνά τυγχάνουν θύματα σωματεμπορίας.

Στα θετικά πάντως σημειώνεται η αποσαφήνιση ότι η σωματεμπορία συνιστά μορφή εμπορίας ανθρώπων. Τούτο διότι, ως έκφανση της εκμετάλλευσης στο πεδίο της γενετήσιας ζωής, προσβάλλει ομοίως την ελευθερία των θυμάτων, απομειώνοντας συγχρόνως την ανθρώπινη αξία τους δια της αντικειμενικοποίησής τους για τους σκοπούς του δράστη. Πλέον αυτού, το γεγονός ότι σημαντικό ποσοστό των θυμάτων είναι θηλυκού γένους καταδεικνύει μια μορφή διακρίσεων σε βάρος των γυναικών που προσβάλλει την αξία τους με την παρεμπόδιση/προσβολή της ισότιμης συμμετοχής τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Πράγματι οι γυναίκες εμφανίζονται δυσανάλογα πληττόμενες σε τέτοιο βαθμό ώστε γίνεται λόγος για έγκλημα με έμφυλη διάσταση και μορφή βίας σε βάρος τους. Έτσι η βία μπορεί να συναντάται τόσο ως μέσο εξαναγκασμού, που ορθότερα πρέπει να περιλαμβάνει και την ψυχολογική βία, όσο και ως περιγραφικός όρος -*έμφυλη βία*- ενός κοινωνικού φαινομένου που μαρτυρά πως τα εγκλήματα βίας κατά των γυναικών, περιλαμβανομένης της σωματεμπορίας, φέρουν ρατσιστικά χαρακτηριστικά. Διόλου αμελητέος τυγχάνει ακόμη ο παράγοντας της ζήτησης που συναρτάται με την ποινική ευθύνη του πελάτη σεξουαλικών υπηρεσιών. Αν και προαιρετική η ρύθμιση εισήχθη στην εγχώρια έννομη τάξη με τρόπο που εξισορροπεί τους σκοπούς του ενωσιακού νομοθέτη με τις θεμελιώδεις αρχές του ποινικού δικαίου. Στον αντίποδα, σκόπιμη θα ήταν η επανεξέταση των άρθρων 323^A§8ΠΚ και 59ΚΠΔ στην κατεύθυνση της ουσιαστικής συνδρομής που η Οδηγία επιφυλάσσει στα θύματα άνευ της οποίας οι σχετικές προβλέψεις δε θα αποτελούν παρά κενό γράμμα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Ανδρουλάκης, Ν. (2006). *Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος Ι, Θεωρία για το Έγκλημα*. Αθήνα: Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλα.
- Αποσπότη, Ε. κ.ά. (2009). Εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου. Στο Ν. Κουράκης (επιμ.) *Έμφυλη εγκληματικότητα, Ποινική και εγκληματολογική προσέγγιση του φύλου* (σ. 33-65). Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Σάκκουλα.
- Δημήτριντας, Γ. (2003). Η καταπολέμηση της εμπορίας ανθρώπων μετά το ν. 3064/2002. Στο Ε. Συμεωνίδου-Καστανίδου (επιμ.) *Ο νέος νόμος 3064/2002 για την εμπορία ανθρώπων*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Καϊάφα-Γκμπάντι, Μ. & Παπακυριάκου, Θ. (2019). *Στοιχεία Ενωσιακού Ποινικού Δικαίου*. 2^η Έκδοση. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Λάζος, Γ. (2002). *Πορνεία και διεθνική σωματεμπορία στη σύγχρονη Ελλάδα*. Επίτομο. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Μαγκλιβέρας, Κ. (2014), *Εμπορία ανθρώπων: Ποινική καταστολή και προστασία των δικαιωμάτων των θυμάτων*. Δημοσιεύματα του κέντρου ερεύνης της ελληνικής κοινωνίας, 17. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Μαργαρίτης, Μ. (2020), *Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία-Εφαρμογή*, 4^η Έκδοση, Αθήνα: Εκδόσεις Π.Ν. Σάκκουλας.
- Μυλωνόπουλος, Χ. (2021). *Διεθνές & Ευρωπαϊκό Ποινικό Δίκαιο*. 3^η Έκδοση. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Παπαδημητράκης, Γ. (2019). *Νέος Ποινικός Κώδικας, έως τον Ν. 4637/19 (ΦΕΚ Α 180 18.11.2019), Σχολιασμός κατ' άρθρο, Επιλεγμένη Νομολογία Βιβλιογραφία*. Αθήνα: Νομικές Εκδόσεις, Νομόραμα ΝΤ.
- Παπασιώπη-Πασιά, Ζ. (2008). *Το νομικό καθεστώς για τις αλλοδαπές γυναίκες-θύματα εκμετάλλευσης και παράνομης διεθνούς διακίνησης, Διεθνείς και Ευρωπαϊκές προσπάθειες*. Επιτροπή Ερευνών. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Παρασκευόπουλος, Ν. & Φυτράκης, Ε. (2021). *Αξιοποινες σεξουαλικές πράξεις, Άρθρα 336-353 Νέου ΠΚ*. 2^η Αναθεωρημένη Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Παρασκευόπουλος, Ν. & Φυτράκης, Ε. (2011). *Αξιοποινες σεξουαλικές πράξεις*. 1^η Έκδοση. Αθήνα: Εκδόσεις Σάκκουλα.

- Σατλάνης, Χ. (2019). *Εισαγωγή στο Ποινικό Δίκαιο, Γενικό Μέρος*. 2^η έκδοση, Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σεβαστίδης, Χ. (2021). *Ποινικός Κώδικας (Ν. 4619/2019) & Κώδικας Ποινικής Δικονομίας (Ν. 4620/2019)*. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα.
- Σεφερίδης, Η. (2020). *Ποινικοί Νομικοί Προβληματισμοί, Μετά τους νέους ΠΚ και ΚΠΔ*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Σισιλιάνος, Λ. Α. (2017), *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο*. 2^η Έκδοση. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Συκιώτου, Α. (2013), *Εννοιολογικές Αποσαφηνίσεις*. Στο Α. Παπαντωνίου κ.ά. (επιμ.) *Σωματεμπορία, Ο ρόλος του πελάτη, προσέγγιση και εμπειρικά δεδομένα*. Εργαστήριο Ποινικών και Εγκληματολογικών Ερευνών Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Συκιώτου, Α. (2003). *Εμπορία ανθρώπων στα Βαλκάνια-Θύμα, δράστης και κατασταλτικές στρατηγικές*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε. (2020). *Εγκλήματα κατά προσωπικών αγαθών*. 4^η έκδοση. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Συμεωνίδου-Καστανίδου, Ε. (2005). *Οργανωμένο έγκλημα και τρομοκρατία, Σύγχρονες εξελίξεις στην ευρωπαϊκή και ελληνική έννομη τάξη*. Αθήνα: Δίκαιο & Οικονομία.
- Τζαννετής Α. (2010). Στο Λ. Κοτσαλής (επιμ.). *Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου & Ποινικό Δίκαιο* (σ. 105-112). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Τσιγκρής, Α. (2000). *Τα σεξουαλικά εγκλήματα, Εγκληματολογικές προσεγγίσεις της σεξουαλικής βίας*. Αθήνα-Κομοτηνή: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα.
- Χαραλαμπίδης, Α. (2019). *Ο Νέος Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία κατ' άρθρο του Ν. 4919/19*. 2^{ος} Τόμος. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χαραλαμπίδης, Α. (2014). *Ποινικός Κώδικας, Ερμηνεία κατ' άρθρο*. Τόμος δεύτερος (Άρθρα 235-473). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χριστιανός, Β. κ.ά. (2021). *Εισαγωγή στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης*. 2^η έκδοση αναθεωρημένη. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση

- Borraccetti, M. (2017). *Trafficking in Human Beings and Human Security: A Comprehensive Approach*. Στο S. Salomon et al (edt.) *Blurring Boundaries: Human Security and Forced Migration* (σ. 187-215). Leiden-Boston: Brill-Nijhoff.

- Burke, M. C. (2013). *Human Trafficking-Interdisciplinary Perspectives*. New York: Routledge.
- Crawford, M. (2010). *Sex trafficking in South Asia: Telling Maya's story*. London: Routledge.
- Davidson, J. & Anderson, B. (2006). The Trouble with 'Trafficking. Στο C. van den Anker & J. Doornik, (edt.) *Trafficking and Women's Rights*. Palgrave Macmillan.
- Gallagher, A. (2010). *The International Law of Human Trafficking*. Cambridge University Press.
- Gaspari, L. (2019). *The International and European Legal Framework on human trafficking: an overall overview*. DEP-Deportate, Esuli, Profughe, 40.
- Geffner, R. et al. (2020). *Handbook of Interpersonal Violence and Abuse across the Lifespan*. Springer.
- Giobbe, E. (1994). Confronting the liberal lies about prostitution. Στο A. Jaggar (edt.) *Living with Contradictions* (σ. 120-126). Westview Press.
- Giobbe E. et al. (1990). *Prostitution: a matter of violence against women*. Minneapolis: Whisper.
- Graham, D.I.R. et al. (1994). *Loving to survive: sexual terror, men's violence and women's lives*. New York: New York University Press.
- Hughes, D. M. (2002). *Trafficking for Sexual Exploitation: The case of the Russian Federation*. IOM Migration Research Series, 7.
- Jansson, D.B. (2015), *Modern Slavery: A Comparative Study of the Definition of Trafficking in Persons*. International Studies in Human Rights. Leiden-Boston: Brill-Nijhoff, 110.
- Jonsson, A. & Borg, D. (2007). International Efforts to Combat Human Trafficking. Στο F. Shanty (edt.) *Organized Crime: An International Encyclopedia*. Oxford ABC-CLIO.
- Lluberes, N. (2021). Sex Trafficking. Στο E. C. Ritchie & M.D. Llorente (edt.) *Clinical Management of the Homeless* (Chapter 16). Switzerland: Springer Nature.
- Marks, S. (2008). Exploitation as an international legal concept. Στο S. Marks (edt.) *International Law on the Left Re-examining Marxist Legacies* (Chapter 9). Cambridge University Press.
- Munro, V. E. (2008). Exploring Exploitation: Trafficking in Sex, Work and Sex Work. Στο V.E. Munro & M. D. Giusta, (edt.) *Demanding Sex: Critical Reflections on the Regulation of Prostitution* (Chapter 6). London: Routledge.
- Pearson, E. (2000). *Human Rights and Trafficking in Persons: A Handbook*. Thailand, Bangkok: Global Alliance Against Trafficking in Women (GATW).

- Petrosyan, S. et al (2013). *Human Trafficking and Exploitation*. Manual for Teachers, International Organization for Migration (IOM).
- Quirk, J. (2011). Modern Slavery. Στο G. Heuman & T. Bernard (edt.) *The Routledge History of Slavery* (last Chapter). 1st Edition. Abington: Routledge.
- Scarpa, S. (2008). *Trafficking in Human Beings: Modern Slavery*. 1st Edition. Oxford University Press.
- Sidanius, J. & Pratto, F. (1999). *Social dominance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Stoyanova, V. (2017). *Human Trafficking and Slavery Reconsidered*. Cambridge University Press.
- Tyler, TR & Rankin, LE (2012). Public attitudes and punitive policies. Στο JA Dvoskin et al (edt.) *Using social science to reduce violent offending* (σ. 103-121). American psychology-law Society series. New York: Oxford University Press.
- Williams, P. (2008). The role of transnational organizes crime. Στο E. Newman (edt.) *Trafficking in Humans: social, cultural and political dimensions* (Chapter 33). New York: United Nations University Press.

Αρθρογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αργυρόπουλος, Χ. (2020). Το έγκλημα του βιασμού στον νέο ΠΚ, *Nova Criminalia*, 9.
- Βαθιώτης, Κ. (2008). Περί της απειλής σπουδαίου και άμεσου κινδύνου ως τρόπου τελέσως του βιασμού. *ΠοινΧρ*, ΝΗ' 2008, σ. 293-304.
- Γαλανού, Μ. (2016). Η απόφαση του ΕΔΔΑ για την παράνομη διακίνηση ανθρώπων. *The Art of Crime*.
- Δημητράτος, Ν. (2020). Το νομοθετικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση της ενδοοικογενειακής βίας στο ελληνικό ποινικό δίκαιο. *Εγκληματολογία*, (1-2).
- Δημοπούλου, Α.Μ. (2021). Η έννοια της ψυχολογικής βίας στην ενδοοικογενειακή βία. *ΠοινΔικ*, 12/2021.
- Καϊάφα-Γκμπάντι, Μ. (2016). Η ποινική καταστολή της ρατσιστικής ρητορείας, των εγκλημάτων ρατσισμού και της ρατσιστικής διάκρισης: προς μια ουσιαστική προστασία της αξίας του ανθρώπου. *ΠοινΔικ*, 2/2016.

- Μαγκάκης, Γ.Α. (1962). Το έγκλημα της παρανόμου βίας κατ' άρθρον 330ΠΚ. *ΠοινΧρ*, ΙΒ' 1962.
- Μαργαρίτης, Λ. (2022). Η δίωξη του βιασμού (:άρθρο 344ΠΚ): Διαχρονική αντιμετώπιση του προβλήματος από τον ΠΝ έως τον Ν. 4855/2021)(ΜΕΡΟΣ Ζ'). *ΠοινΔικ*, 7/2022.
- Μπαστουνάς, Γ. (2014). Η τυποποίηση της «εκδικητικής πορνογραφίας στον Ποινικό Κώδικα: Η νέα διάταξη του άρ. 346ΠΚ-Προσβολές της γενετήσιας ζωής Με αφορμή τον πρόσφατο ν. 4947/2022. *ΠοινΔικ*, 8-9/2022, 264.
- Κουράκης, Ν.Ε. (1991). Περί βίας, Μορφές, έννοια, διακρίσεις και έκταση της σύγχρονης βίας. *Εγκληματολογικοί Ορίζοντες*, τ. Β', σ. 21-36. Διαθέσιμο στο: <http://www.niotho-asfalisis.gr/na/meletes3.pdf>
- Πανάγος, Κ. (2008). Εμπορία ανθρώπων: Ποινικές ρυθμίσεις και εγκληματολογικές προεκτάσεις, Ιδιαίτερη αναφορά στα εγκλήματα της σωματεμπορίας και της εμπορίας ανθρώπων για την αφαίρεση οργάνων του σώματός τους. *Νομική Επιθεώρηση*, 35/2008.
- Παρασκευόπουλος, Ν. & Φυτράκης, Ε. (2020). Γενετήσια πράξη χωρίς ηδονισμό (Με αφορμή την ΜΟΕΑνΚρ 64/2019). *ΠοινΧρ*, 6/2020.
- Παυλακούδη, Σ. (2022). Πρόληψη και προστασία του δικαιώματος της ζωής των γυναικών-θυμάτων ενδοοικογενειακή βίας (άρθρο 2 της ΕΣΔΑ). *ΠοινΔικ*, 8-9/2022, 264.
- Πρεβεδούρου, Ε. (2015). Επέμβαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στον διάλογο μεταξύ εθνικού δικαστή και Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΔΔΑ της 8ης Απριλίου, 17120/09, Dhabī κατά Ιταλίας). *Διδικ*, 2/2015, 27.
- Σγάντζου, Β. (2022). Η πρόκληση ψυχικού πόνου ως τρόπος τέλεσης ενδοοικογενειακής βίας του 312 του νέου Ποινικού Κώδικα. *Crime Times*.
- Συκιώτου, Α. (2022). Γυναικοκτονία-Μια ανθρωποκτονία με ρατσιστικά χαρακτηριστικά και άλλες (επίκαιρες) μορφές βίας κατά των γυναικών. *ΠοινΔικ*, 7/2022.
- Συκιώτου, Α. (2014). Ενδοοικογενειακή βία: η πιο αποτρόπαιη μορφή βίας. *Εγκληματολογία*, 1-2/2014.
- Συκιώτου, Α. (2008). Ευρωπαϊκή Ένωση-Οργανωμένο Έγκλημα-Παράνομη Διακίνηση Ανθρώπων: Μια ιδιόρρυθμη δυναμική-διαλεκτική σχέση. *ΠοινΧρ*, 3/2008.
- Χατζηνικολάου, Ν. (2009). Η παράσυρση του ευάλωτου θύματος στο έγκλημα της σωματεμπορίας-Διάλογος με τη νομολογία. *ΠοινΧρ* 2009, 494 επ.

Ξενόγλωσση

- Allain, J. (2014). No Effective Trafficking Definition Exists: Domestic Implementation of the Palermo Protocol. *Albany Government Law Review*, 7, p. 112-142.
- Allain, J. (2010). Rantsev v. Cyprus and Russia. *Human Rights Law Review*, 10(3), p. 546-557.
- Arifin, R. et al. (2021). International Legal Instruments in Responding to Human Trafficking. *Lentera Hukum*, 8(3).
- Bakowski, P. & Voronova, S. (2021). Understanding EU action against human trafficking. *EPRS-European Parliamentary Research Service*.
- Baldwin, S.B. et al. (2015). Psychological Coercion in Human Trafficking: An Application of Biderman's Framework. *SAGE Journal*, 25(9).
- Bart, P.G. (1975). Rape doesn't end with a kiss. *Viva*, 2(9).
- Bates, S. (2016). Revenge Porn and Mental Health: A qualitative Analysis of the Mental Health Effects of Revenge Porn on Female Survivors. *Feminist Criminology*, 12(1).
- Bosma, A. & Rijken, C. (2016). Key Challenges in the Combat of Human Trafficking, Evaluating the EU Trafficking Strategy and EU Directive. *New Journal of European Criminal Law*, 7(3), p. 315-330.
- Bullard, B. O. (2012). Domestic & Sexual Violence Intersections with trafficking: issue brief. Becky Owens Bullard Consulting. Διαθέσιμο στο: http://www.ncdsv.org/images/dsvintersectionswithtraffickingandtraffickingwheel_2012.pdf
- Burke, C. & Molitorisova, A. (2019). Reservations/ Declarations under the Council of Europe Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence (Istanbul Convention) and Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (CEDAW) in light of Sex/Constitutional Debates. *International Human Rights Law Review*, 8(2), p. 188-214.
- Crawford, M. (2017). International Sex Trafficking. *Women & Therapy*, Routledge, 40(1-2).
- Crenshaw, K. (1993). Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review*, 43, p. 1241–1299.
- Derenčinović, D. (2014). Comparative Perspectives on Non-Punishment of Victims of Trafficking in Human Beings. *Annales XLVI*, 63, p. 3-20.
- Farley, M. (2007). Prostitution and Trafficking in Nevada: making the connection. San Fransisco CA: *Prostitution Research & Education*.

- Farley, M. (2009). Theory versus reality: commentary on four articles about trafficking for prostitution. *Women's Studies International Forum*, 32, p. 311-315.
- Freed, W. (2004). From duty to despair: brothel prostitution in Cambodia. *Journal of Trauma Practice*, 2(3-4), p. 133-146.
- Gallagher, A & Holmes, P. (2008). Developing an Effective Criminal Justice Response to Human Trafficking. Lessons From the Front Line. *International Criminal Justice Review*, 18(3), p. 318-343.
- Gallagher, A. (2006). Recent Legal Developments in the Field of Human Trafficking: A Critical Review of the 2005 European Convention and Related Instruments. *European Journal of Migration and Law*, 8.
- Giammarinaro, M. G. (2022). Revising EU Directive on human trafficking? For bad or good reasons?, *La Strada International*, 7 Νοεμβρίου 2021, τελευταία επίσκεψη στις 7.10.2022. Διαθέσιμο στο: <https://www.lastradainternational.org/blog/revising-eu-directive-on-human-trafficking-for-bad-or-good-reasons/>
- Goodey, J. (2008). Human Trafficking, Sketchy data and policy responses. *Criminology and Criminal Justice*, 8(4).
- Hossain, M. et al (2011). The relationship of trauma to mental disorders among trafficked and sexually exploited girls and women. *American Journal of Public Health*, 11.
- Hughes, D. M. (2000a). The “Natasha” trade: The transnational shadow market of trafficking in women. *Journal of International Affairs*, 53, p. 625-651. Διαθέσιμο στο: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/jr000246c.pdf>
- Kane, G. (2021). Building a House upon Sand? Human Trafficking, Forced Labor, and Exploitation of Prostitution in S.M. v. Croatia. *International Labor Rights Case Law. BRILL Nijhoff*, 2021, 7, p. 74-79.
- Kouskouna, M. & Kyriazi, T. (2016). Updating the EU Anti-Trafficking Legal Framework: A Study of the Role and Value of the 2011 EU Directive on Trafficking in Human Beings. *European Politeia*, 2.
- Kyriazi, T. (2015). Trafficking and Slavery: The Emerging European Legal framework on Trafficking in Human Beings-Case law of the ECHR in perspective, *IHRL Rev*, 4(1).
- Lauren, M. (2017). Sex Buyers: the ‘Demand Side’ of Sex Trafficking. University of San Thomas. *Journal of Law & Public Policy*, 12(1).
- MacKinnon, C. (2011). Trafficking Prostitution and inequality. *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, 46, p. 271-309.

- MacInnis, N. (2013). Human Trafficking: The complexities of a Global Definition. *Behavioural Undergraduate Journal*, 1(1).
- Menjivar, C. & Olivia, S. (2002). Immigrant women and domestic violence: common experiences in different countries. *Gender & Society*. 16(6), p. 898-920.
- Neudek, K. et al (1995), World Ministerial Conference on Organized Transnational Crime: Background Results and Follow-up, *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 3(1).
- Raymond, J. G. (2003), Ten Reasons for Not Legalizing Prostitution and a Legal Response to the Demand for Prostitution. *Journal of Trauma Practice*, 2. Και στο M. Farley (edt.), *Prostitutions and Traumatic Stress*, Binghampton: Haworth Press.
- Siller, N. (2016). Modern Slavery: Does International Law Distinguish Between Slavery, Enslavement and Trafficking?. *Journal of International Criminal Justice*, 14(2).
- Stark, C. & Hodgson C. (2003). Sister oppressions: a comparison of wife battering and prostitution. *Journal of Trauma Practice*, 2(3-4), p. 17-32.
- Stoyanova, V. (2020). The Grand Chamber Judgment in S.M. v Croatia: Human Trafficking, Prostitution and the Definitional Scope of Article 4 ECHR. Strasbourg Observers. 3 Ιουλίου 2020, τελευταία επίσκεψη στις 12.9.2022. Διαθέσιμο στο: <https://strasbourgobservers.com/2020/07/03/the-grand-chamber-judgment-in-s-m-v-croatia-human-trafficking-prostitution-and-the-definitional-scope-of-article-4-echr/>
- Stoyanova, V. (2012). Dancing on the Borders of Article 4. *Netherlands Quarterly of Human Rights*, 30(2).
- Volodko, A. (2020). “Spotting the signs” of trafficking recruitment online: exploring the characteristics of advertisements targeted at migrant job-seekers. *Trends in Organized Crime*, 23(3), p. 1-29.
- Walsh, S. (2016). Sex Trafficking and the State: Applying Domestic Abuse Interventions to Serve Victims of Sex Trafficking. *Human Rights Review*. Springer, 17(2), p. 221-245.

Διδακτορικές διατριβές

- Γιαννακούλα, Α. (2014). *Η ανάπτυξη του ουσιαστικού ποινικού δικαίου στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Η προσέγγιση των ορισμών των εγκλημάτων και των ποινών στο χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης* (Διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

- Παρασκευόπουλος, Ν. (1979). *Οι Έννοιες των Ηθών και της Ασέλγειας στα Εγκλήματα κατά των Ηθών, Ιστορική, Συγκριτική, Νομολογιακή και Δογματική έρευνα* (Διδακτορική διατριβή). Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Εκθέσεις-έρευνες

- ΕΕΔΑ (2007). Απόφαση της Ολομέλειας της ΕΕΔΑ της 14.6.2007. Εμπορία ανθρώπων-Η κατάσταση στην Ελλάδα. ΠοινΔικ 2007.
- ΕΕΔΑ, Παρατηρήσεις επί του Σ/Ν του Υπουργείου Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για την καταπολέμηση ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας μέσω του Ποινικού Δικαίου. Διαθέσιμο στο: http://www.nchr.gr/images/pdf/apofaseis/eleutheria_ekfrasis/EEDA_SxNRacism.pdf
- EMA-Εθνικός Μηχανισμός Αναφοράς για την Προστασία Θυμάτων Εμπορίας Ανθρώπων. Διαθέσιμο στο: https://ekka.org.gr/images/KOINONIKON-PAREMBASEON/%CE%95%CE%9C%CE%91/46034_EMA_leaflet_GR2.pdf
- Barnett, L. & Casavant, L. (2011), Prostitution: A Review of Legislation in Selected Countries, Canada: Library of Parliament.
- Cancedda, A. et al. (2015), Study on high-risk groups for trafficking in human being, Final report. Διαθέσιμο στο: http://publications.europa.eu/resource/cellar/0389d9df-7948-11e5-86db-01aa75ed71a1.0001.04/DOC_2
- CATW (2019). Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking. Guide to the New UN Trafficking Protocol. Διαθέσιμο στο: <https://catwinternational.org/wp-content/uploads/2019/09/Guide-to-the-New-UN-Trafficking-Protocol.pdf>
- CEDAW (2017). Committee, Recommendation No 35: gender-based violence. Διαθέσιμο στο: https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CEDAW/Shared%20Documents/1_Global/CEDAW_C_GC_35_8267_E.pdf
- CEDAW (1992). Committee, Recommendation No 19. Διαθέσιμο στο: <https://www.refworld.org/docid/52d920c54.html>
- COM (2022) 105 Final – 2022/0066 (COD). Διαθέσιμο στο: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/com/2022/0105/COM_COM\(2022\)0105_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/docs_autres_institutions/commission_europeenne/com/2022/0105/COM_COM(2022)0105_EN.pdf)

- COM (2020) 661 Final. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52020DC0661&from=EN>
- COM (2018). Guidance note on the practical application of Council Framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law, EU High Level Group on combating racism, xenophobia and other forms of intolerance. Διαθέσιμο στο: <https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j9vvik7m1c3gyxp/vjgsup0r6sy6>
- COM (2016) 719 Final. from the Commission to the European Parliament and the Council assessing the impact of existing national law, establishing as a criminal offence the use of services which are the objects of exploitation of trafficking in human beings, on the prevention of trafficking in human beings, in accordance with Article 23 (2) of the Directive 2011/36/EU. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52016DC0719&rid=2>
- COM (96) 567 Final. Commission of the European Communities, Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on Trafficking in Women for the Purpose of Sexual Exploitation, Brussels 20.11.1996. Διαθέσιμο στο: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:1996:0567:FIN:EN:PDF>
- EU Monitor. Explanatory Memorandum to COM (2014) 27-Implementation of Council framework Decision 2008/913/JHA on combating certain forms and expressions of racism and xenophobia by means of criminal law. Διαθέσιμο στο: https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvhdfdk3hydza_j9vvik7m1c3gyxp/vjgsup0r6sy6
- European Council (1999). Συμπεράσματα της Προεδρίας. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Τάμπερε. Διαθέσιμο στο: <https://www.consilium.europa.eu/media/21052/91400.pdf>
- European Parliament (2020). Violence against Women. Psychological violence and coercive control. Study requested by the FEMM Committee. Brussels. Διαθέσιμο στο: [file:///C:/Users/nd/Downloads/IPOL_STU\(2020\)650336_EN%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/nd/Downloads/IPOL_STU(2020)650336_EN%20(1).pdf)
- European Parliament (2013/2103 INI). Sexual exploitation and prostitution and its impact on gender equality. Διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-7-2014-0162_EL.html?redirect
- GNCHR (2017). ECtHR, Chowdury and Others v. Greece. Recommendations on the Manolada case. Διαθέσιμο στο: http://www.nchr.gr/images/English_Site/TRAFFICKING/GNCHR%20Recommendations%20on%20the%20Manolada%20case.pdf

- GRETA (2017), Report concerning the implementation of the Council of Europe Convention on Action against Trafficking in Human Beings by Greece. Διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/greta-2017-27-fgr-gre-en/168075f2b6>
- ILO (2017). Global Estimates of Modern Slavery: Forced Labour and Forced Marriage, Geneva, International Labour Office. Διαθέσιμο στο: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/publication/wcms_575479.pdf
- Oberg, J. (2022). Gender-based violence as a crime under article 83 TFEU, Presentation for LIBE and FEMM Committee. Διαθέσιμο στο: <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/235016/Jaco%20Oberg.pdf>
- OHCHR (2002). Principle 4 of Addendum to the report of the United Nations High Commissioner for Human Rights (E/2002/68/Add. 1). Διαθέσιμο στο: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/Traffickingen.pdf>
- OSCE-ODIHR (2009). Hate crime laws-A practical guide. Διαθέσιμο στο: <https://www.osce.org/files/f/documents/3/e/36426.pdf>
- Raymond, J. & Hughes, D. (2001). Sex trafficking of women in the United States: International and Domestic Trends. Coalition Against Trafficking in Women. Διαθέσιμο στο: <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/sex-trafficking-women-united-states-international-and-domestic>
- UNODC (2020). Legislative Guide for the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the UN Convention Against Transnational Organized Crime. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2020/TiP_LegislativeGuide_Final.pdf
- UNODC (2018). Global Report on Trafficking in Persons. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2018/GLOTiP_2018_BOOK_web_small.pdf
- UNODC (2013). Abuse of a position of vulnerability and other “means” within the definition of trafficking in persons. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/2012/UNODC_2012_Issue_Paper_-_Abuse_of_a_Position_of_Vulnerability.pdf
- UNODC (2012). Guidance Note on ‘abuse of a position of vulnerability’ as a means of trafficking in persons in Article 3 of the Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime. Διαθέσιμο στο:

https://www.unodc.org/documents/humantrafficking/2012/UNODC_2012_Guidance_Note_-_Abuse_of_a_Position_of_Vulnerability_E.pdf

- UNODC (2009). Anti-trafficking manual for criminal justice practitioners. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/TIP_module1_Ebook.pdf
- UNODC (2006). Travaux Préparatoires of the negotiations of the elaboration of the UN Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto, Interpretative notes ‘position of vulnerability’: ‘any situation in which the person involved has no real and acceptable alternative but to submit to the abuse involved’. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/treaties/UNTOC/Publications/Travaux%20Preparatoire/04-60074_ebook-e.pdf
- UNODC (2000). A/55/383. Interpretative notes for the official records (travaux préparatoires) of the negotiation of the United Nations Convention against Transnational Organized Crime and the Protocols thereto. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/pdf/crime/final_instruments/383a1e.pdf
- UNODC. Trafficking in Persons to Europe for sexual exploitation. Διαθέσιμο στο: https://www.unodc.org/documents/publications/TiP_Europe_EN_LORES.pdf
- U.S Department of State (2016). Trafficking in Persons. Report. Διαθέσιμο στο: <https://2009-2017.state.gov/j/tip/rls/tiprpt/2016/index.htm>
- Zimmerman, C. et al (2003). The health risks and consequences of trafficking in women and adolescents. Findings from a European Study. London: London School of Hygiene & Tropical Medicine. Διαθέσιμο στο: <https://www.icmec.org/wp-content/uploads/2015/10/Health-Risks-and-Consequences-of-Traffic-in-Europe-Zimmerman-2003.pdf>
- Trávníčková, I. (2005). Trafficking in Women: The Czech Republic Perspective, Institute for Criminology and Social Prevention and UNICRI. Prague. Διαθέσιμο στο: https://s3.eu-west-3.amazonaws.com/observatoirebdd/2004_Trafficking_women_czech_republic_perspective_IKSP.pdf

Παρουσιάσεις σε συνέδρια και συμπόσια

- Bruggeman, W. (1996) Trafficking in women for purposes of sexual exploitation. Europol Drugs Unit. Conference paper for Vienna Conference.
- Marmol, D. (2004). ‘The EU and South East Europe confronting trafficking in human beings’. Communications to members S15/04. EPC-KBF Migration Dialogues.

- UNODC (2012). Symposium on Femicide: A Global issue that Demands Action!
<https://www.unodc.org/unodc/en/ngos/DCN5-Symposium-on-femicide-a-global-issue-that-demands-action.html>

Νομολογία

- ΕΔΔΑ, *Volodina v. Russia*, απόφαση της 14^{ης} Σεπτεμβρίου 2021, αρ. 40419/19.
- ΕΔΔΑ, *V.C.L. and A.N. v. the United Kingdom*, απόφαση της 16^{ης} Φεβρουαρίου 2021, αρ. 77587/12 και 74603/12.
- ΕΔΔΑ, *S. M. v. Croatia*, αποφάσεις της 19^{ης} Ιουλίου 2018 (First Section) και της 25^{ης} Ιουνίου 2020 (Grand Chamber), αρ. 60561/14, §56.
- ΕΔΔΑ, *T.I. and others v. Greece*, απόφαση της 18^{ης} Ιουλίου 2019, αρ. 40311/10.
- ΕΔΔΑ, *Amadayev v. Russia*, απόφαση της 3ης Ιουλίου 2014, αρ. 18114/06.
- ΕΔΔΑ, *C.N. v. United Kingdom*, απόφαση της 13^{ης} Νοεμβρίου 2012, αρ. 4239/08.
- ΕΔΔΑ, *C.N. and V. V. France*, απόφαση της 11^{ης} Οκτωβρίου 2012, αρ. 67724/09.
- ΕΔΔΑ, *Chowdury v. Greece*, απόφαση της 30^{ης} Μαρτίου 2010, αρ. 21884/15.
- ΕΔΔΑ, *Rantsev v. Cyprus and Russia*, απόφαση της 7^{ης} Ιανουαρίου 2010, αρ. 25965/04.
- ΕΔΔΑ, *L.E. v. Greece*, απόφαση της 21^{ης} Ιανουαρίου 2016, αρ. 71545/12.
- ΕΔΔΑ, *Yazgül Yılmaz c. Turquie*, απόφαση της 1^{ης} Μαΐου 2011, αρ. 36369/06.
- ΕΔΔΑ, *Giuliani & Gaggio v. Italy*, απόφαση της 24^{ης} Μαρτίου 2011, αρ. 23458/02.
- ΕΔΔΑ, *Dink v. Turkey*, αποφάσεις της 14ης Σεπτεμβρίου 2010, αρ. 2668/07, 6102/08, 30079/08, 7072/09 και 7124/09.
- ΕΔΔΑ, *Opuz v. Turkey*, απόφαση της 9^{ης} Ιουνίου 2006, αρ. 33401/02.
- ΕΔΔΑ, *Siliadin v. France*, απόφαση της 26^{ης} Ιουλίου 2005, αρ. 73316/01.
- ΕΔΔΑ, *M.C. v. Bulgaria*, απόφαση της 4^{ης} Δεκεμβρίου 2003, αρ. 39272/98.
- ΕΔΔΑ, *Paul and Audrey Edwards v. United Kingdom*, απόφαση της 14ης Μαρτίου 2002, αρ. 46477/99.
- ΕΔΔΑ, *Z and others v. The United Kingdom*, απόφαση της 10^{ης} Μαΐου 2001, Εκθέσεις αποφάσεων 2001-V.
- ΕΔΔΑ, *Osman v. United Kingdom*, απόφαση της 28ης Οκτωβρίου 1998, Συλλογή 1998-VIII.
- ΕΔΔΑ, *A v. The United Kingdom*, απόφαση της 23^{ης} Σεπτεμβρίου 1998, Εκθέσεις αποφάσεων 1998-VI.
- ΕΔΔΑ, *Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom*, απόφαση της 28^{ης} Μαΐου 1985, Σειρά Α, No 94.
- ΕΔΔΑ, *X and Y v. The Netherlands*, απόφαση της 26^{ης} Μαρτίου 1985, Σειρά Α No. 9.
- ΕΔΔΑ, *Van der Musselle v. Belgium*, απόφαση της 23^{ης} Νοεμβρίου 1983, Σειρά Α, No 70, σ. 37.
- ΕΔΔΑ, *Van Droogenbroeck case*, απόφαση της 24ης Ιουνίου 1982, Σειρά Α, No 50.

ΕΔΔΑ, *Young James and Websters v. The United Kingdom*, απόφαση της 13^{ης} Αυγούστου 1981, Σειρά Α Νο. 44.

ΔΕΕ, C-128/18, *Dorobantu*, απόφαση της 15^{ης} Οκτωβρίου 2019.

ΔΕΕ, C-489/19 PPU, NG, απόφαση της 9^{ης} Οκτωβρίου 2019.

ΔΕΕ, C-216/18 PPU, LM, απόφαση της 25^{ης} Ιουλίου 2018.

ΔΕΕ, C-404/15 και C-659/15 PPU, *Aranyosi-Căldărău*, απόφαση της 5^{ης} Απριλίου 2016.

ΔΕΚ, C-239/85, Επιτροπή κατά Βελγίου, απόφαση της 2ας Δεκεμβρίου 1986.

ΔΕΚ, C-29/84, Επιτροπή κατά Γερμανίας, απόφαση της 23^{ης} Μαΐου 1985.

ΔΕΚ, C-103/77-45/77, *Royal Scholten-Honig (Holdings) Limited*, απόφαση της 25^{ης} Οκτωβρίου 1978.

ΔΕΚ, 52/75, Επιτροπή κατά Ιταλίας, απόφαση της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1968.

ΔΔΑΔ (IACHR), *Gonzalez κ.ά. κατά Μεξικού, (Cotton Field)*, απόφαση της 16^{ης} Νοεμβρίου 2009.

ΔΠΔΠΓ, *Prosecutor v. Kunarac*, απόφαση της 12^{ης} Ιουνίου 2002, §117.

ΑΠ 670/2021

ΑΠ 101/2021

ΑΠ 1135/2020, ΑΠ 638/2020, ΑΠ 478/2020, ΑΠ 474/2020, ΑΠ 279/2020

ΟλΑΠ 2/2019 ΠοινΔικ 2019, ΑΠ 1979/2019, ΑΠ 491/2019

ΟλΑΠ 3/2018, ΑΠ 2081/2018, ΑΠ 1746/2018

ΑΠ 1429/2017, ΑΠ 755/2017 ΝΟΜΟΣ, ΑΠ 752/2017 ΤΝΠ Qualex, ΑΠ 638/2017 ΤΝΠ Qualex

ΑΠ 955/2016 ΠοινΧρ 2017, ΑΠ 784/2016

ΑΠ 783/15 ΤΝΠ ΔΣΑ, ΑΠ 757/15 ΤΝΠ ΔΣΑ, ΑΠ 291/2015

ΑΠ 731/2014

ΑΠ 1423/2013, ΑΠ 1190/2013

ΑΠ 785/2012

ΑΠ 1237/2011 ΠοινΔικ 2012, ΑΠ 1499/2011 ΠοινΧρ 2012, ΑΠ 673/2011 Ζ Ποινικές ΠοινΧρ 2012

ΑΠ 1419/2010 ΤΝΠ Qualex, ΑΠ 854/10, ΑΠ 560/2010, ΑΠ 266/2010, ΑΠ 253/2010

ΑΠ 2003/08 ΠοινΧρ 2009

ΑΠ 1722/07 ΠοινΔικ 2008, ΑΠ 937/2007 ΠοινΧρ 2008, ΑΠ 482/2007 ΠοινΧρ 2008, ΑΠ 326/07

ΠοινΔικ 2007

ΑΠ 1998/2006, ΑΠ 1856/2006 Ε Ποινικό Τμήμα, σε Συμβούλιο

ΑΠ 2195/2005, ΑΠ 111/2005 ΤΝΠ ΔΣΑ,

ΑΠ 287/2002 ΠοινΔικ 2002

ΑΠ 402/2001

ΑΠ 197/2000 ΠοινΧρ Ν-973
ΑΠ 1814/1999 ΠοινΧρ Ν.805, ΑΠ 571/99 ΠοινΧρ Ν-213
ΑΠ 1452/1998 ΠοινΧρ ΜΘ 754, ΑΠ 105/98 ΠοινΧρ
ΑΠ 1582/1997 ΠοινΧρ ΜΗ 498
ΑΠ 888/1993 ΠοινΧρ ΜΓ 671
ΑΠ 606/1989 ΠοινΧρ Μ 64, ΑΠ 547/1989 ΠοινΧρ 1990
ΑΠ 196/1951 ΠοινΧρ 1951
ΜΟΕφΔυσΤερΕλλ 32/2018
ΕφΘεσ 491/2007
ΑερΑθ 137/06 ΠοινΧρ 2008
ΣυμβΑΠ 2003/2008 ΠοινΧρ 2009
ΣυμβΕφΠατρ 223/2017 ΝΟΜΟΣ
ΣυμβΕφΑθ 1579/2005 ΠοινΧρ 2007
ΣυμβΕφ 2993/04 ΠοινΧρ 2005
ΣυμβΠλημΑρτ 37/15, ΠοινΔικ 2015
ΣυμβΠλημΘεσ 806/2011
ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 ΠοινΧρ 2009, ΣυμβΠλημΑθ 2648/2008 ΠοινΧρ 2009, ΣυμβΠλημΧαν
48/2008 ΠοινΔικ 2010
ΣυμβΠλημΧαν 139/2007